

Нова українська школа

Оріон

Алла Ворон
Володимир Солопенко

Українська мова

5

Вітаю!

Привіт!

Алла Ворон
Володимир Солопенко

Українська мова

5

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
Оріон
2022

УДК 57.081.1*кл5(075.2)
В75

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 р. № 140)*

*Підручник реалізує модельну навчальну програму
«Українська мова»
(авторки Н. Голуб, О. Горошкіна)*

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

основне правило

правило-підказка

запитання і завдання

вправа з ключем

мовна задача

домашнє завдання

Ворон А.А., Солопенко В.А.

В75 Українська мова. Підручник для 5 кл. закладів загальної середньої освіти / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — Київ : УОВЦ «Оріон», 2022.

УДК 57.081.1*кл5(075.2)

ISBN

© А. А. Ворон, В. А. Солопенко,
2022
© УОВЦ «Оріон», 2022

Буду я навчатись мови золотої
У трави-веснянки, у гори крутої,

В потічка веселого, що постане річкою,
В пагінця зеленого, що зросте смерічкою.

Буду я навчатись мови-блискавиці
В клетоті гарячим кованої криці;

В корневищі пружному ниви колоскової,
В леготі шовковому пісні колискової,

Щоб людському щастю дбанок свій надбати,
Щоб раділа з мене Україна-мати!

Андрій Малишко

Любі друзі!

Ви хочете стати освіченими, навчитися мови, яка відкриває світ пізнання і супроводжує людину все життя. Цей підручник стане вам добрим помічником і радником: розкриє таємниці української мови, підкаже, як правильно написати букву чи слово, як скласти речення, де поставити розділовий знак тощо.

Щоб цікавіше було вивчати правила, на початку кожного параграфа виконайте вправу-дослідження і дайте відповіді на запитання. Крім основного, стисло викладеного правила, уважно прочитайте ще й підказку. Вона допоможе краще зрозуміти матеріал. А завдання для міркування навчать вас логічно мислити.

Виконуючи вправи з ключами, розв'язуючи мовні задачі, розгадуючи шаради, ви переконаєтесь, що вивчення мови — не тільки необхідність, а й дуже цікава справа.

Після кожного розділу підручника вміщено контрольні запитання та завдання, які підготують вас до тематичної атестації. Використовуючи матеріал до уроків мовленнєвого розвитку, працюючи з ілюстраціями, ви вдосконалюватимете свої вміння грамотно писати й говорити.

Частіше звертайтеся до словників й узагальнювальних таблиць у розділі «Додаток». Вони стануть у пригоді під час виконання багатьох вправ. Сподіваємося, вам сподобається рубрика «Наш календарик». Відомості про державні, національні й релігійні свята поєднано із запитаннями до вивчених мовних тем.

Під QR-кодами вміщені тренувальні тести до розділів підручника й аудіодиктанти. А здобувати навички правильного слововживання допоможе рубрика *«І від тебе теж залежить мови рідної краса»*.

Успіхів і наснаги вам, дорогі п'ятикласники й п'ятикласниці!

Ви подолаєте всі труднощі на шляху до знань, якщо по-справжньому потоваришуєте з навчальною книжкою.

Авторський колектив

НАШ КАЛЕНДАРИК

1 вересня — День знань

Усім відомо, що без школи,
без знань, що мусиш там набуть,
не станеш у житті ніколи
тим, ким в дитинстві мрієш бути!

Анатолій Костецький

§ 1. ЗНАЧЕННЯ МОВИ В НАШОМУ ЖИТТІ. УКРАЇНЬСЬКА МОВА — ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

Чому мову називають найбільшим скарбом людини?

Що, на вашу думку, означає вислів давньогрецького філософа Сократа:
«Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив»?

1. I. Прочитайте текст.

Мова — духовне багатство народу. «Скільки я знаю мов, стільки разів я людина», — вчить народна мудрість. Та багатство, втілене в скарбниці мов інших народів, залишається для людини недоступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси. Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного слова, тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприймає серце красу слова (В. Сухомлинський).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому людина повинна знати передусім рідну мову?
2. Чи добре, коли людина знає кілька мов? Чому?

2. I. Розгляньте таблицю «Наука про мову» на першому форзаці підручника. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Як називається наука про мову?
2. Які основні розділи науки про мову ви знаєте?
3. Що вивчається в кожному розділі?

II. **Розвиваємо емоції.** Розгляньте світліну. Складіть за нею невелике висловлювання на тему «Люблю Україну» (усно).

3. Прочитайте подані висловлювання про мову. Поясніть, як ви їх розумієте. Вивчіть напам'ять висловлювання, яке вам найбільше сподобалося.

1. Любо в гаю соловейко виспівує, слухаю ніжне лящання; чистую, щирую річ українську чую я в тім щебетанні (А. Кримський). 2. Слово — то мудрості промінь, слово — то думка людська (Олена Пчілка). 3. Мов поганих не існує в світі, є лише погані язики (А. Бортняк). 4. Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона свята. І кров'ю предків тяжко пурпурова (Л. Костенко).

4. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні слова з довідки.

1. Слово не ..., а глибше ранить. 2. Слово не ...: випустити — не впіймаєш. 3. Бережи хліб на ..., а слово на відповідь. 4. Скільки мов ти знаєш — стільки разів ти ... 5. Красна ... своїм пір'ям, а людина своїм знанням.

Довідка: обід, стріла, людина, горобець, пташка.

5. I. Прочитайте. Що сказано про українську мову в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»?

Стаття 1 (фрагмент). Статус української мови як єдиної державної мови в Україні.

1. Єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова.

2. Статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації.

3. Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави.

4. Статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається виключно Конституцією України.

II. Чому всі громадяни та громадянки України повинні знати й шанувати державну мову?

6. I. Розгляньте плакат. Поміркуйте, яке його призначення.

II. Розкажіть, яке б ви зробили оформлення для плаката, що популяризує українську мову.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

7. Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Коли ти плекаєш слово,
Мов струна, воно бринить.
Калиново, барвінково
Рідна мова пломенить.

Коли говориш, як належить —
Слово чисте, як роса.
І від тебе теж залежить
Мови рідної краса.

Цією поезією видатного митця слова Дмитра Білоуса ми започатковуємо рубрику «**І від тебе теж залежить мови рідної краса**», де будемо говорити про культуру мовлення.

8. Розв'яжіть мовну задачу.

Олесь записав у зошиті: «*Мій дядько Андрій живе в Канаді, знає англійську й французьку мови, але вдома спілкується на українській мові*». Якої мовленнєвої помилки припустився хлопець?

Якщо йдеться про мову, дієслова **говорити, читати, писати, спілкуватися** вимагають від цього іменника орудного відмінка: *навчився читати українською мовою*. Доречним буде й уживання прислівника: *спілкуватися по-французьки*.

Дієслово **навчати (навчатися)** вимагає від іменника родового відмінка, а дієслово **вивчати** — знахідного відмінка: *навчати математики, навчатися робототехніки, вивчати право*.

9. І. Використовуючи матеріал вправ 1, 5, підготуйте усну розповідь «Значення мови в нашому житті» за поданим планом.

1. Жодна людина не може обійтися без мови.
2. За допомогою мови висловлюємо думки й почуття.

3. Мова — духовне багатство народу.

4. Державна мова України.

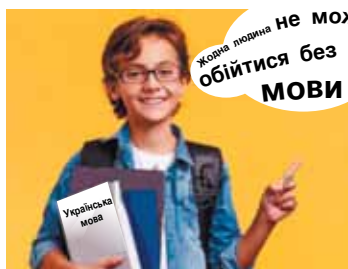
II. Дайте письмову відповідь (3–4 речення) на запитання: «Чому мову вважають найбільшим скарбом людства?»

Мій конспект

Мову називають найбільшим скарбом людства, бо:

- ✦ за її допомогою називаємо всі предмети, що нас оточують;
- ✦ завдяки мові оформлюємо й виражаємо свої думки;
- ✦ це головний засіб людського спілкування;
- ✦ мова об'єднує нас у націю.

Говорять ваші однокласники

<https://cutt.ly/jlZDGGd>

<https://cutt.ly/0lZDJLk>

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Види мовленнєвої діяльності Навчальне читання мовчки

Не плутайте поняття «мова» і «мовлення».

Мова — засіб спілкування.

Мовлення — спілкування за до-

помогою мови. Мовлення — це мова в дії, роботі, це використання людиною мови під час спілкування.

Що повинна робити людина, щоб її мовлення було грамотним, цікавим і змістовним?

Українська мова одна, а мовлення кожної людини, яка розмовляє українською мовою, — різне. Мовці користуються тими самими звуками, словами, типами речень. Але на мовленні позначаються вік людини, її освіта, професія, рівень культури. Тільки мовлення може бути голосним або тихим, чітким або нерозбірливим, швидким або повільним.

10. Попрацюйте в парах. Прочитайте речення, вставляючи на місці пропусків слова *мова* або *мовлення*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. ... — головна ознака народу. 2. Хто мало читає, у того ... не відзначається багатством і витонченістю. 3. ... формується протягом віків, завжди відгукуєчись на зміни в житті. 4. Працювати над культурою ... — першорядне завдання кожної освіченої людини. 5. ... веде тебе до нових знань і відчиняє двері до найбільших духовних скарбів людства.

11. І. Розгляньте таблицю.

Види мовленнєвої діяльності

Слухання і розуміння	Говоріння	Читання	Письмо
Уміння сприймати на слух висловлювання і розуміти його зміст	Уміння грамотно складати власні висловлювання на певні теми з дотриманням правил спілкування	Уміння читати тексти мовчки і вголос із достатньою швидкістю і розуміти зміст прочитаного	Уміння грамотно передавати на письмі певні висловлювання, дотримуючись правил написання слів і вживання розділових знаків

Найпоширеніший вид мовленнєвої діяльності — слухання і розуміння. На ньому базується вміння самостійно складати певні висловлювання — говоріння. Щоб збагатити словниковий запас й оволодіти новими знаннями, необхідно розвивати навички читання мовчки і вголос. Людина тоді зможе грамотно передавати на письмі певні висловлювання, коли оволодіє навичками слухання і розуміння, говоріння, читання.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. З якими видами мовленнєвої діяльності ви ознайомилися? Скільки їх?

2. Який із видів мовленнєвої діяльності є найпоширенішим?

3. Якими видами мовленнєвої діяльності необхідно оволодіти, щоб навчитися грамотно передавати певні висловлювання на письмі?

4. Для чого треба вдосконалювати техніку читання?

12. I. Прочитайте тексти мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо витрачено до однієї хвилини — ви читаете дуже добре; якщо хвилину-півтори — непогано, але могли б читати й краще; якщо понад півтори хвилини — вам треба вдосконалювати техніку читання.

1. «Якщо я насправді коштую сто тисяч мільйонів, то чи можна отримати трохи готівкою, щоб я міг купити маленьке цуценя?» — пам'ятаєте ці зворушливі слова хлопчика з мультфільму «Малюк і Карлсон»?

Здавалося б, дитячий сюжет, але з глибоким змістом: деколи саме собака може зробити людину щасливою, навіть якщо у неї є справжні друзі. Але чому так відбувається? Що особливого в характері та звичках собак, що вони так чіпляють за душу? Чому саме собаку ми звикли називати найкращим другом людини?

З упевненістю можна сказати, що собаки здатні змінювати життя людей.

Цей факт доводять і вчені. Вони відзначають, що собаки допомагають:

- стати впевненішими й розвинути задатки лідера;
- досягти успіху в просуванні кар'єрними сходами і створенні бізнесу;
- стати більш товариськими й розкутими;
- позбутися внутрішніх комплексів;
- налагоджувати стосунки з родичами та друзями (*Із блогу*).

2. Ми ходили з Діком гуляти найчастіше до лісу неподалік нашого села, за полем, трохи на горі. Гуляли здебільшого самі або з моїми друзями — вони теж брали своїх

собак, але жоден із них за красою Дікові й у підметки не годився.

Гуляти юрмою було весело, та все одно мені більше подобалося ходити в ліс самотою, тільки з моїм псом. То були незабутні миті. Коли він шукав мене, коли я навмисне трохи відставав або ховався в кущах. Шукав і знаходив. І ми обоє раділи цій швидкій зустрічі. Пес задоволений, бо знайшов господаря, господар задоволений, бо в нього такий розумний пес, і обоє — бо ви любите одне одного, бо ви знову разом (О. Сенцов).

II. Виконайте тестові завдання.

1. У зачині тексту 1 процитовано фразу...

А з мультфільму «Кіт, який гуляв, як сам хотів»

Б з мультфільму «Малюк і Карлсон»

В з мультфільму «Жив-був пес»

Г з оповідання «Собака» Майка Йогансена

2. Обидва тексти об'єднує думка ...

А собака — перша свійська тварина

Б щоб утримувати собаку, треба мати особливі умови

В собака — найкращий друг людини

Г собаки здатні змінювати людей

3. У тексті 1 наявні всі твердження, ОКРІМ...

А собаки допомагають у налагодженні стосунків з рідними

Б власники собаки набувають більшої впевненості в собі

В собаки допомагають позбутися комплексів

Г власників собак бояться недоброзичливці

4. Де найбільше любив вигулювати свого чотирилапого друга Діка хлопчик (текст 2)?

А у лісі

Б у полі

В біля школи

Г у садку

5. Вислів *у підметки не годитися* в тексті 2 означає...

А ні до чого не придатний

Б бути гіршим за інших за певними якостями

В бути дуже старим

Г бути найкращим

6. Прогулюючись зі своїм вихованцем, хлопчик найбільше радів з того, що його пес...

А найпрудкіший

Б найкрасивіший

В найрозумніший

Г найлютіший

III. Дайте відповіді на запитання.

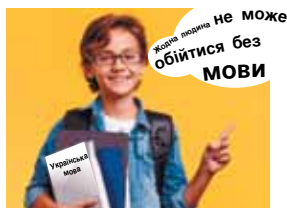
1. Які заголовки можна дібрати до текстів?

2. Яке призначення тексту 1?

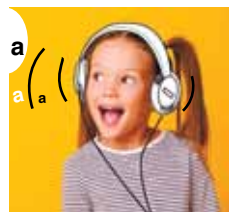
3. Розгляньте фотоілюстрацію. Чи таким ви уявляли собаку Діка?

IV. Поміркуйте, які види мовленнєвої діяльності ви використали, виконуючи попередні завдання вправи.

Говорять ваші однолітки

<https://cutt.ly/rIZDZtl>

Спілкування

Часто можна почути: «Я розповідаю про щось цікаве, але мене ніхто не слухає». Чому так трапляється? Іноді людина не може чітко висловити думку. Щоб бути цікавим співрозмовником/співрозмовницею, потрібно прислухатися до таких порад.

- Мовлення повинне бути чітким і зрозумілим.
- Намагайтесь розширити свій запас слів.
- Читайте книжки про культуру мовлення (*І. Тoman*).

13. Мікрофон. Прочитайте по черзі кожне висловлювання і поясніть, як ви його розумієте.

1. Чудова думка втрачає свою цінність, коли вона погано висловлена (*Вольтер*). 2. Умієш говорити — умій слухати. 3. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 4. Коли сам добре не знаєш, то не говори (*Нар. творчість*).

14. І. Попрацюйте в парах. Подумайте та скажіть, як краще висловитися в таких ситуаціях: а) ви хочете запитати продавця/продавчиню, чи є в продажу кольорові маркери; б) ви хочете попередити вчителя/вчительку, що йдете до лікаря/лікарки й записніться на урок; в) ви хочете запитати провідника/провідницю, коли поїзд прибуває до Львова.

II. Проаналізуйте висловлення одне одного.

15. Спишіть текст. Доповніть ряд слів, що підкреслюють шанобливе ставлення до людей.

Досконалість у володінні мовою починається з любові до слова. Треба стежити за своїм мовленням, правильно вживати слова, під час розмови дотримувати пауз, частіше звертатися до словника, до творів художньої літератури.

Вживайте більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей: «даруйте», «перепрошую», «будь ласка», «на все добре» (*Із журналу*).

16. Прочитайте. Перекажіть текст.

Характерна риса людини — потреба у спілкуванні з іншими. Початком кожного випадку спілкування є привітання. Перш ніж викласти суть справи або запитання, з яким ми звертаємося до будь-кого, узвичаєно привітатися. А що таке привітання? Фактично це добрі побажання.

Як приємно, приїжджаючи в село, де тебе не знають, переконатися, що тут живуть доброзичливі гостинні люди! А саме таке враження виникає, коли зустрічні бажають тобі доброго ранку й цим наче вітають твій приїзд сюди. Ти теж радо відповідаєш незнайомому малюкові, з яким зустрівся, скажімо, у ліфті. Але в усьому слід знати міру. Зустрічі на сільській вулиці, де мало перехожих, і біля будинку в місті мають місцевий характер. А міською вулицею одночасно проходять сотні людей. Уявіть, що всі вони почали б вітатися одне з одним!.. (*Н. Бабич*).

17. I. Прочитайте речення. Випишіть форми привітання.

1. «Добрий день і доброго здоров'я вам у хату!» — приклавши руку до грудей, низько вклонилася Мар'яна батьку, матері й мені. 2. «Добрий ранок вам», — вклонилася Люба. 3. «І тобі вечір добрий, Одарко», — статечно відповідає тато (*Із тв. М. Стельмаха*). 4. «Здоров, Василю, пане-брате» (*Л. Глібов*). 5. «Здоровенька була, Марусечко», — кажу їй (*Марко Вовчок*). 6. То з тієї, то з іншої компанії гукають: «Володько, привіт!» (*О. Гончар*).

II. Зробіть висновки про особливості вживання форм привітання (які з них можна використати під час зустрічі з людьми старшого віку й однолітками, друзями й малознайомими людьми).

- 18. Розвиваємо емоції.** Розгляньте репродукцію картини М. Кривенка. Розіграйте діалог із сусідкою/сусідом по парті, уявивши себе персонажами картини «Їхав козак на війноньку».

М. Кривенко.
Їхав козак на війноньку

- 19. І.** Прочитайте текст. Дайте відповіді на подані запитання і виконайте завдання.

Перед прощанням відвідувач часто висловлює вдячність за те, що господар приділив йому належну увагу, задоволення зустріччю, просить вибачення за відібраний час: «Дякую за все», «Спасибі за корисні для мене поради!», «Ми про все домовились», «Мені у вас дуже сподобалося!», «Я дуже задоволений нашою розмовою», «Даруйте, що відібрав стільки часу», «На жаль, я вас дуже затримав».

Коли гість встає, господар має теж устати, провести його до дверей і там попрощатися. Гість першим подає руку. Далі — взаємні побажання, вітання родині, запрошення знову побувати в цьому домі, відповідне запрошення відвідувача.

Якщо холодно і людина прийшла у верхньому одязі, господар має допомогти гостеві вдягнутися — подати й потримати пальто. Капелюха гість бере з вішалки сам і тримає його в руках, доки не візьметься за ручку дверей і не ступить через поріг. У цей момент він може привітати господаря, піднявши вгору праву руку. Рукавички він надягає вже за межами квартири (*Із журналу*).

1. Якими словами відвідувач висловлює вдячність господареві за приділену увагу?
2. Як повинен поводитися господар, коли відвідувач збирається іти?
3. Коли гість повинен одягнути капелюх і рукавички?
4. Розгляньте малюнок. Прокоментуйте дії хлопчиків: а) якщо це зустріч; б) якщо це прощання.

- II. Запишіть форми прощання у два стовпчики: а) ті, які слід вжити під час спілкування з людьми старшого віку; б) ті, які вживаються під час спілкування з друзями.

До побачення, прощай, прощавай, щасливінько, до завтра, хай щастить, усього найкращого, до наступної зустрічі, щастя вам, бувай, на все добре, побачимось.

Мій конспект

Щоб мовлення було грамотним, цікавим і змістовним, людина повинна добре знати мову (доречно вживати слова, використовувати вивчені правила, висловлюватись чітко), дбати про збагачення словникового запасу, мати читацьку компетентність (читати й розуміти тексти, виділяти головне, переказувати прочитане), постійно розширювати власний кругозір, навчаючись нового, і ... бути ввічливою.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Вітання дуже важливе, адже від нього складається наше перше враження від співрозмовника. Запам'ятаймо, що традиційними для українців є побажання *Доброго ранку!* (і *Добрий ранок!*), *Добрий день!* *Добрий вечір!* Неввічливо відповідати усіченою формою: «*Добрий!*» У такому разі складається враження, що співрозмовник ставиться до нас зверхньо, із погордою. А це може завадити ефективному спілкуванню.

Будьмо ввічливі! У народі кажуть: «*Добре слово — золотий ключ*». А поет Олександр Олесь так висловив цю думку:

Є слова, що білі-білі,
Як конвалії квітки,
Лагідні, як усміх ранку,
Ніжносяйні, як зірки.

Є слова, як жар, пекучі
І отруйні, наче чад...
В чарівне якесь намисто
Ти нанизуєш їх в ряд.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

§ 2. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ

20. I. Прочитайте.

1. Прийшла осінь. Київ — столиця України. Вчи лінивого не молотом, а голодом. Чи всі птахи летять у вирій?

2. Осіннє сонце позолотило листя на деревах, пофарбувало його в жовті й червоні кольори. У повітрі літає срібне павутиння. Так тепло і тихо, наче ще літо. Цю пору року так і називають — «бабине літо».

II. Дайте відповіді на подані запитання.

1. У якому випадку маємо справу з окремими реченнями, не зв'язаними між собою за змістом?

2. У якому випадку маємо справу з текстом? За якими ознаками ви визначили, що це текст?

Текст — ряд зв'язаних за змістом речень, розташованих у потрібній для розкриття теми послідовності. У тексті розкривається якась одна тема, тому до нього можна дібрати заголовок.

Пов'язані за змістом та граматично речення тексту складаються з окремих слів, які так само поєднані граматично й за змістом.

21. I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Доберіть заголовок.

У багатьох українських родинах вишиванка передається від покоління до покоління. І в тебе, можливо, є сорочка, яку ти успадкувала від мами, а твоя мама — від своєї мами, твоєї бабці, а бабця — від своєї мами... Якщо ж такої родинної історії в тебе немає, її можеш започаткувати ти!

Вишиванка, що є родинною реліквією, зазвичай вишита вручну. Важливо знати, хто саме вишивав цю сорочку, бо вона здатна роками зберігати в собі енергетику, яку заклала вишивальниця. Добра енергетика вишиванки буде тобі оберегом.

У давнину найбільшою цінністю було мати таку вишиванку, якої немає ні в кого. Тому жінки й вигадували все нові й нові узори та орнаменти. А також додавали все більше барв. Багатство і поєднання кольорів робили вишиванку унікальною.

Варто мати не лише родинну вишиванку, яку одягаєш переважно на великі свята, а й ще одну — сучасну. Це дуже модно! Тому це може бути машинна вишивка або ж «вишиваний» принт.

Вишиванка дуже пасує до джинсів. Це так по-сучасному!

За свідченням давньогрецького історика Геродота, вишивкою був прикрашений ще одяг скіфів у VII–III ст. до н. е. (О. Караванська).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка тема тексту?
2. Яка основна думка висловлювання?
3. Чому вишиванку можна назвати і традиційним, і сучасним одягом?

До речі...

Український письменник Іван Франко майже завжди носив вишивану сорочку. Любив одягати вишиванку і в будні, і у свята; носив її з європейським костюмом, під піджак, запровадивши власний стиль поєднання національної традиції і модерного вбрання.

22. I. Запишіть речення в такій послідовності, щоб утворився текст. Доберіть заголовок.

1. Вона і нитки підбрала, і рушничок білий знайшла, і навіть перший хрестик зробила, а потім їй усе набридло. 2. Ще місяць тому надумала Аля вишити рушничка для бабусі, до її дня народження. 3. Згодом дівчинка й зовсім забула про вишивку. 4. Тому, коли сьогодні всі поздоровляли бабусю, Аля була певна, що дарує рушничка з вишитими червоними півнями. 5. Їй навіть здалося, що рушничок давним-давно вишитий! 6. Бабуся розгорнула пакунок, і тут усі побачили біле полотно з маленьким хрестиком у куточку та лялечку червоних ниток (За Г. Малик).

II. «Я хочу сказати своє слово». Складіть усне продовження тексту.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Поняття про «відоме» і «нове» в реченнях тексту.

Докладний усний переказ тексту

23. Прочитайте текст. Назвіть граматичні основи речень. Визначте зв'язок між словами речень за допомогою питань.

З р а з о к. Мурахи їдять насіння різних трав. Граматична основа — (х т о?) мурахи (щ о р о б л я т ь?) їдять. Їдять (щ о?) насіння, насіння (я к е?) трав, трав (я к и х?) різних.

Перед цим комахи збирають насіння в сховища. Згодом мурахи перетирають насіння на борошно. Цим борошном вони годують личинок. Після дощу сховище намокає. Тоді мурашки виносять борошно на просушування (*З енциклопедії*).

Розвиток думки в тексті відбувається завдяки тому, що до відомого з попереднього речення кожне наступне речення додає нову інформацію.

Слово чи сполучення слів, що вбирають у себе якусь частину попереднього речення, називають «ВІДОМИМ**».**

Частину речення, яка містить основне повідомлення, називають «НОВИМ**».**

24. Прочитайте. Визначте «відоме» і «нове» в тексті, спираючись на виділені слова.

Їжак — єдина тварина, яка може підпустити людину доволі близько. Це він робить **не** тому, що дуже **сміливий**. **Хоробрість** тут зовсім ні до чого: просто їжак погано бачить, більше покладається на свій нюх. А коли вітер дме в протилежний від тварини бік, вона **не** відчуває наближення людини. Не втікає їжак ще й тому, що в нього інший **спосіб захисту**. Відчувши небезпеку, їжак **згортається в клубок і виставляє** свої тверді гострі голки. Спробуй-но тепер захопити його (*З календаря*).

25. І. Вира́зно прочитайте текст.

ЗОЗУЛЯ

Коли весною зозуля кує, люди питають, чи довго їм жити. Скільки разів вона прокує, стільки, кажуть, років і залишилося. Що ця прикмета не має ні крихти правди, мабуть, уже кожному доводилося дізнатись. Буває, що одна зозуля прокує двічі-тричі, а інша — більше ста разів. Кування зозулі — це її весільна пісня.

Найкращий харч цього птаха — волохата гусінь, що спустошує дерево, об'їдаючи листя. Здається, зозуля ніколи не може наїстися: цілий день вона літає і вибирує по гілках дерев шкідників.

Зозуля — дуже чудна пташка. Ще з давніх часів запримічено, що вона не мостить собі гнізда і ніколи сама не виводить пташенят. Це єдиний випадок серед птахів і звірів, що батьки не дбають про дітей. Зі своїми ж яйцями зозуля ось як робить: літаючи, вона вишукує гніздо, в якому є яйце, і кладе туди своє. При цьому хазяйське викидає. До чужого гнізда вона завжди підкрадається по́тайки. Пташка, якій підкладено зозуляче яйце, висиджує його як своє і вигодовує зозулення.

А дитинча зозулі зажерливе, їсть дуже багато. Увібравшись у пір'ячко, зозулення викидає з гнізда інших пташенят або й убиває.

Водночас зозуля — дуже корисна пташка, її треба захищати. За літо вона поїдає величезну кількість гусені, яка шкодить у лісі й у садку.

Відлітає у вирій ця пташина ще влітку, сама по собі, не тримаючись гурту з іншими зозулями (За У. Кравченко).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які народні прикмети пов'язані із зозулею?
2. Чим харчується ця пташка?
3. Чому зозулю називають чудною пташкою?
4. Як поводитьься зозулення в чужому гнізді?
5. Чи можна назвати зозулю корисним птахом?
6. Чи відлітає зозуля у вирій?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

26. Запишіть подані речення в такій послідовності, щоб утворився текст. Підкресліть у кожному реченні «відоме».

1. З того часу ці птахи нерозлучні з нами. 2. Людина зробила голуба свійським птахом п'ять тисяч років тому. 3. Усі свійські породи голубів походять від дикого сизаря. 4. Ра-

ніше він мешкав у скелях, а тепер перебрався в місто, його можна побачити на будь-якій вулиці (З довідника).

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Свійська чи домашня тварина?

Тварин, які живуть поряд із нами, прийнято називати не домашніми, а свійськими. І кіт, і собака, і кінь, і корова — свійські тварини. Прикметник *домашній* — це такий, що стосується дому. Можемо сказати: *домашні справи, домашній затишок*... Тваринок, які живуть поряд із нами, часто називаємо домашніми улюбленцями.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Тема й основна думка висловлювання

27. Прочитайте. Чим текст відрізняється від групи речень? Про що розповідається в поданому уривку? Доберіть заголовок.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дрімає... А з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... (М. Коцюбинський).

Тема висловлювання чи тексту — це те, про що розповідає автор.

Основна думка тексту — це та проблема, над якою автор змушує нас замислитись, це те, що стверджується в тексті. Заголовок може відбивати як тему, так і основну думку тексту.

28. Прочитайте тексти. Визначте тему й основну думку кожного з них.

1. Над Києвом стояла чудова осіння ніч. Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне й синє. На заході, над чорною смугою лісу й гір, небо блищало дуже пізнім рум'яним вечором. Було ясно, як удень... Повітря було тихе, запашне (*І. Нечуй-Левицький*).

2. Де зелені хмари яворів
Заступили неба синій став,
На стежині сонце я зустрів,
Привітав його і запитав:
— Всі народи бачиш ти з висот,
Всі долини і гірські шпилі.
Де ж найбільший на землі народ?
Де ж найкраще місце на землі?
Сонце посміхнулося здаля:
— Правда, все я бачу з висоти.
Всі народи рівні. А земля
Там найкраща, де вродився ти!

Д. Павличко

3. Одного разу, ще коли на тому місці, де тепер Київ, були ліси і поля, прийшли туди три рідні брати — Кий, Щек, Хорив, з ними теж була їхня сестра Либідь. Стали вони над Дніпром, і найстарший Кий сказав:

— Ось тут зложимо оселю для себе і для тих купців, що сюди будуть приїжджати.

Вони вирубали ліс і побудували перші хати. А те забудоване місце обвели ровом і обгородили гострокіллям; назвали цю оселю «город Київ», тобто Києве місто (*А. Лотоцький*).

29. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо витрачено до двох хвилин — ви читаєте дуже добре; якщо до двох з половиною хвилин — непогано, але могли б читати і краще; якщо витрачено понад дві з половиною хвилини, вам треба вдосконалювати техніку читання.

Певно, багато хто з твоїх друзів захоплюється комп'ютерними онлайн-іграми. А чи відомо тобі, що гравець може стати жертвою шахраїв чи цькування в мережі «Інтернет»?

Існують ігри, що мають зловмисне програмне забезпечення, яке може завдати шкоди комп'ютеру гравця або викрити твої паролі й надати доступ до облікових записів і особистої інформації стороннім особам.

Пам'ятай, що не всім онлайн-друзям у грі можна довіряти! Ніколи не ділися інформацією про себе, як-от: ім'я та прізвище, домашня адреса, адреса електронної пошти, паролі тощо. Тобі не відомо, хто насправді ховається за обліковим записом нібито ровесника: школяр або дорослий злочинець, який може скористатися твоєю довірливістю. Навіть друзям і однокласникам не варто розкривати паролі або розповідати, наприклад, про маленькі родинні таємниці чи заплановані подорожі.

Окрім того, ігри й деякі застосунки є платними, про що ти можеш дізнатися, коли в тебе вимагатимуть гроші, а батькам про це сказати буде соромно: вони не дозволяли грати в такі ігри.

Будь уважним, не дозволяй невідомим особам впливати на тебе, на твої дії і поведінку, не соромся розповісти батькам про будь-які спроби «знайомих» чи «друзів» з інтернету вимагати чогось, ображати тебе або розпитувати про подробиці життя (За С. Дзюбою).

II. Доберіть до тексту заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання.

III. «Я хочу сказати своє слово». Складіть усну розповідь про те, які додаткові заходи безпеки в інтернеті ви знаєте.

Перейдіть за QR-кодом і перевірте себе.

<https://cutt.ly/AIZD189>

§ 3. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО СЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ. ІМЕННИК

1. Які частини мови вам відомі з початкових класів?
2. На які питання відповідають іменники?
3. Що означають іменники?
4. Прочитайте уривок з вірша Дмитра Білоуса. Що поет говорить про іменник?

Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигадав — *іменник*?
Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі...

- 30.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть іменники.

В..лика в..реснева тиша стоїть над землею. Село, зача-
роване зоряним небом, с..ніє розкиданими хатками, біля
яких виглядають пот..мнілі соняшники. Дорожнім пилом,
т..рпкою коноплею і дозрілими садами пахне ніч. Зрідка
заскр..пить журавель або гупне біля якогось похилого тину
росяне яблуко... І знову тиша (За М. Стельмахом).

- 31.** Прочитайте вірш Івана Гуцака. Випишіть іменники жіночого роду, визначте їхні відмінки.

ХЛІБ

Кажуть: хліб — усьому голова.
Як буханку з печі брала мати
І на стіл мостила, попервах
Мусила її поцілувати.
Потім дід розкраював навпіл
Свіжу, запашну оту хлібину,
Що всміхалась ласкою в журбі
І теплом дивилась в хуртовину.
Діти затихали, мов трава, —
Так, бо хліб — усьому голова.

32. Спишіть прислів'я, визначаючи рід, число, відмінок іменників.

1. Любо й неньці, як дитина в честі. 2. Правда світліша за сонце. 3. Добре діло твори сміло. 4. Хоч день не їсти, аби з печі не зізти. 5. Молодості не повернеш (*Нар. творчість*).

В іменниках жіночого роду, які мають у називному відмінку однини закінчення *-а (-я)*, перед закінченням *-і* в давальному та місцевому відмінках однини приголосні **[г], [к], [х]** змінюються на **[з], [ц], [с]**: *нога — нозі, на нозі; рука — руці, на руці; муха — мусі, на мусі*.

Зміна **[г], [к], [х]** на **[з'], [ц'], [с']** відбувається і в деяких іменниках чоловічого й середнього роду в місцевому відмінку однини: *поріг — на порозі, бік — на боці, вухо — у вусі*.

33. Складіть і запишіть речення зі словами *перемога, річка, муха* так, щоб ці іменники стояли у формах давального чи місцевого відмінка однини. Поясніть зміну приголосних перед закінченнями.

34. Складіть і запишіть речення зі словами *кулак, яблуко* так, щоб ці іменники стояли у формі місцевого відмінка однини. Поясніть зміну приголосних перед закінченнями.

35. Пригадайте, які іменники пишуться з великої букви. Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Які власні назви потрібно взяти в лапки?

(К,к)иївська (Р,р)усь, (К,к)иївські вулиці, (К,к)азка (М,м)удра (Д,д)івчина, (Ж,ж)урнал (П,п)ізнайко, (М,м)істо (Б,б)іла (Ц,ц)ерква, квіти (Б,б)узку й (П,п)івонії, (К,к)римський (П,п)івострів, (Б,б)учанський (Р,р)айон, (Ц,ц)укерки (Ч,ч)ервоний (М,м)ак, (С,с)танція (М,м)етро (О,о)лімпійська.

36. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід, число й відмінок виділених іменників.

1. Тобі, тобі, моя (В,в)ітчизно, у **серці** дзвонять голоси (*М. Рильський*). 2. Є в (К,к)иєві (Ш,ш)евченківський **провулок** (*Д. Луценко*). 3. Ніби в (К,к)иївських **печерах**, темнувало в хаті (*П. Куліш*). 4. І сяє гордим цвітом, як (Б,б)арвінки, безсмертна слава (Л,л)есі (У,у)країнки (*Д. Луценко*).

§ 4. ПРИКМЕТНИК

37. Прочитайте вірш Тараса Шевченка. Знайдіть у тексті прикметники. Дайте відповіді на подані запитання.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.

1. Як ви визначили в тексті прикметники?
2. На які питання вони відповідають?
3. Що означають прикметники?

Рід, число, відмінок прикметника залежать від роду, числа, відмінка **іменника**, з яким він зв'язаний: *рідна земля, рідний край*.

У множині рід прикметників не визначається.

38. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Позначте закінчення прикметників.

Калина в Україні — символ (рідна) землі. (Народне) прислів'я каже: «Без верби і калини нема України». Здавна вона була і символом (дівоча) краси і долі. алиною прикрашали (весільний) коровай. У кожній (сільська) хаті на по́куті красувалися пучечки з (червоні) гронами. Калині приписували (чудодійна) силу. Тому й висаджували ці ошатні кущики біля хат, колодязів, озер (За А. Камінчуком).

- II. «Я хочу сказати своє слово». Уважно розгляньте світлину. Складіть невеликий усний опис калини.

- 39.** Прочитайте текст. Знайдіть прикметники. Визначте рід, число, відмінок іменників і залежних від них прикметників.

Настав похмурий, задушливий вечір. Важкі чорні хмари затягли все небо і вкрили землю вогкою тінню. Вітер ущух, нерухоме повітря наче застигло. Над землею носилися неспокійні ластівки. Наближалася гроза (За М. Старицьким).

- 40.** Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *і*; б) зі вставленою буквою *и*.

На шкільн..м святі, у мілк..х озерах, в гаряч..й час, коротк..ми цвяхами, на струнк..й тополі, веснян.. квіти, маленьк..х гусенят, полог..х схилів, у чітк..й вказівці, широк..м полем, учорашн..х газет.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв іменників складеться початок прислів'я: «...не втримаєш».

- 41.** Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Визначте число, рід (в однині) і відмінки іменників.

ДЕ НОЧУЄ ТУМАН

Ліс був незнайом..й, і я за цілий ранок не знайшов боровика. Зате знайшов мальовнич..й виярок з товстелезн..ми дубами й соснами. Та ще із сив..м туманом, що досі не розвіявся з ночі. І хоч у виярку не було ні біл..х грибів, ні підосичників, ні лисичок, але настрої став кращ..м. Адже колись дід Іван казав:

— Боровики з туману силу п'ють. Де ночує туман, там неодмінно виростають найкращ.. гриби.

А тепер я знаю, де ночує туман (За Є. Шморгуном).

§ 5. ЗАЙМЕННИК. ЧИСЛІВНИК

- 42. І.** Прочитайте вірш Дмитра Павличка.

До вас, мої рідні, звертаюся я — найменший у нашій сім'ї.

Стоїть на узліссі ялина моя — не зрубайте її!

На озері плаває пташка моя — не убийте її!

Яскріє на небі зірка моя — не згасіте її!

Світ-казку буде мрія моя — не спиняйте її!

- II. «Я хочу сказати своє слово». Як би ви звернулися до людей з проханням зберегти цей прекрасний світ? Що, на вашу думку, його руйнує?

- III. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому займенники *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони* називаються особовими?
2. Які займенники належать до першої особи? до другої? до третьої?
3. Як пишуться займенники з прийменниками?

Особові займенники

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він вона воно	вони

43. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Я не кину співати про (ти), краю мій (*В. Сосюра*).
2. Батьківщино! Ти даєш (я) сонце погоже... Не вславляти (ти) я не можу, отаку, як життя, дорогу (*В. Ткаченко*).
3. Ми є. Були. І будем ми! Й Вітчизна наша з (ми) (*Іван Багряний*).
4. Я знаю (ви), нащадки запорожців. Я вірю (ви) і низько б'ю чолом. Дивлюсь на (ви) і вірою займаюсь, і б'ю поламаним крилом (*Олександр Олесь*).

44. I. Спишіть текст. Підкресліть займенники. Визначте їхню особу, число, відмінок.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів з раннім плугом. Коли ж вони поверталися увечері додому, їх зустрічали дорослі й діти. А яка то радість була, коли орач виймав тобі з торби кусок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Батько говорив про хліборобську працю, як про щось героїчне: «Хмари йдуть до нас, громи обвалюються над нами, а ми собі оремо» (*За М.Стельмахом*).

- II. «Я хочу сказати своє слово». Чому і в давнину, і зараз професію хлібороба вважали та вважають найважливішою?

- 45. І.** Прочитайте. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Дайте відповіді на подані запитання.

Перші назви з'явилися **тисячі** або й **десятки тисяч** років тому.

Найвідоміші власні назви — це назви річок і населених пунктів. В Україні зараз є понад **двадцять дві тисячі** річок і понад **п'ятнадцять тисяч** населених пунктів. А якщо враховувати назви окремих гір, горбків, долин, лісів, ставків, шляхів, то йтиметься про мільйони назв. І кожна щось означає... *(Із журналу)*.

1. Яка частина мови називається числівником?
2. Які дві групи числівників ви знаєте? Наведіть приклади.

ІІ. «Я хочу сказати своє слово». Дізнайтеся, що означає назва вашого населеного пункту.

- 46.** Спишіть прислів'я. Підкресліть числівники, визначте їхні відмінки.

1. Один цвіт не робить вінка. 2. Не бігай з одним ротом на два обіди. 3. Болить бік дев'ятий рік, та не знає, в котрому місці. 4. За одного вченого двох невчених дають *(Нар. творчість)*.

- 47.** Складіть речення, використовуючи наведені словосполучення. Вкажіть дати, коли відбуваються ці події.

День Незалежності України, День знань, Новий рік.

- 48.** Розгляньте оголошення, яке підготували п'ятикласники та п'ятикласниці для гімназійного сайту. Поміркуйте, яких числівників не вистачає в тексті.

Увага!

Завтра відбудеться виставка-конкурс мистецьких композицій «Дари осені»! Переможця оберемо разом!

Учнівська організація «Родина»

- 49.** Прочитайте й відгадайте загадки. Спишіть речення, підкресліть числівники й особові займенники. Визначте, у яких відмінках вони вжиті.

1. Стоїть дуб, а на нім дванадцять гілок, а на кожній гілці по чотири гнізда, а в кожному гнізді по семеро пташенят. 2. Тридцять два білі брати сидять у темниці, коли ця темниця відчиняється, вони не виходять. 3. Перша привітала нас піснями із весною і живе з нами під стріхою одною. 4. Коли хочеш ти читати, то мене повинен знати (*Нар. творчість*).

Місяць, тиждень, дні тижня. Зуби, рот. Ластівка. Абетка. : и к а г д к и

§ 6. ДІЄСЛОВО. ПРИСЛІВНИК

1. Пригадайте, що означає дієслово й на які питання відповідає.
2. На які питання відповідають дієслова в неозначеній формі?
3. Які ви знаєте форми часу дієслів?

- 50.** Прочитайте вірш Грицька Бойка. Випишіть дієслова. Утворіть від кожного неозначену форму за зразком.

З р а з о к. *Бачиш — бачити.*

ХТО ЧИМ ХВАЛИТЬСЯ

В п'ятім класі до дзвінка

Суперечка йшла така:

— Починаю я завжди

Першим переключку!

— А я першим на труді

Вистругав полицку!

— А я першим весь урок

Руку піднімаю!

— А я першим... на дзвінок

З класу вибігаю!

- 51.** Запишіть дієслова в три колонки: а) минулого часу; б) теперішнього часу; в) майбутнього часу.

Стояв, святкує, сховають, напишуть, відповідала, веду, планували, спробуємо, працюєш, вшановуємо, тьохнуло, зацікавиш, складають, скривдили, створять, визволю, чистять, вибрав.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних дієслів складеться закінчення народного прислів'я: «*Не на користь книжки читати, коли...*».

- 52.** Пригадайте, які дієслова належать до першої дієвідміни, а які — до другої. Змініть за особами дієслова *сидіти, читати*.

3-тя особа множини теперішнього часу дієслова

Дієвідміна	Закінчення		Приклади
I	-уть	-ють	<i>пишуть, грають, малюють</i>
II	-ать	-ять	<i>сидять, кричать, просять</i>

У дієсловах теперішнього й майбутнього часу в 2-й особі однини після **-ш** м'який знак не пишеться: *пишеш, смієшся*.
У дієсловах на **-ть, -ться** завжди пишеться м'який знак: *пишуть, сміється*.

- 53.** Спишіть речення, вставляючи *е, и* в закінченнях дієслів. Визначте дієвідміну.

1. Осінь ход..ть, яблука золот..ть (*М. Рильський*). 2. Вогником світ..ться дім (*А. Малишко*). 3. Чи то ти все отак сид..ш у лісі? 4. Чи не знайд..ш під снігом з дивоцвіту стеблинку? (*Леся Українка*). 5. Люблю, коли блукає місяць в травах, хатини біл..ть променем своїм (*В. Сосюра*).

- 54.** Запишіть дієслова у два стовпчики: а) зі вставленими буквами *е, є*; б) зі вставленими буквами *и, ї*.

Зв'язу..ш, спал..ш, сто..ш, чита..ш, одяга..ш, чист..ш, зна..ш, оцін..ш, хоч..ш, люб..ш.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... *по польоту*».

- 55.** Спишіть речення, ставлячи, де треба, м'який знак.

1. Любо ти спатимеш.., доки не знатимеш.., що то печаль.
2. Розтопленим сріблом блищат.. річки. 3. Нехай мої струни лунають.., нехай мої співи літають.. по рідній моїй стороні.
4. Як ти тремтиш..! Я чую, як береза стинаєт..ся і листом шелестит.. (*Із тв. Лесі Українки*).

56. I. Пригадайте, як пишеться *не* з дієсловами.

II. Прочитайте й відгадайте загадки. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Через воду він проводить, а сам з місця вік (не) сходить.
 2. Він скрізь: у полі і в саду, а в дім (не) попаде, і я тоді лиш з дому йду, коли вже він (не) йде. 3. Є голова, та (не) маю волосся, є очі, та (не) маю брів, є крила, та (не) літаю, в холоді (не) мерзну, спеки (не) боюся. 4. У воді (не) тоне, у вогні (не) горить, а сонця (не) навидить.

Відгадки: 1. Риба. 2. Міст. 3. Крила. 4. Пош.

57. I. Прочитайте уривок із вірша Надії Кир'ян. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Поставте до них питання.

В повітрі павутиння **прозора** зависа,
 Летить тонке, **задумливо** і **легко**.
 А осені вогонь горить і не згаса
 І відліта **кудись**, немов лелека.

II. **Розвиваємо емоції.** Яку пору називають бабиним літом? Чи подобається вам цей час?

58. Спишіть речення, добираючи за змістом прислівник або сполучення прийменника з іменником.

Напам'ять, на пам'ять	Не нарікаю я ... (Олександр Олесь). Учні читали вивчені ... вірші.
Додому, до дому	Юрко вже підходив ..., де жив Михайлик. Нарешті всі зібралися йти ...
Вгорі, в горі	... дзвенить срібний жайворонок (М. Коцюбинський). ... було прокладено тунель.
Вгору, у гору	Церкви підняли високо ... свої круглі голови, сяяли в прозорому повітрі банями (І. Нечуй-Левицький).

59. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть прислівники, поставте до них питання.

1. Як поночі ход..ш, то не туди потрап..ш. 2. Хто на місці лиша..ться, той назад одсува..ться. 3. Хто чесно труд..ться, той весело див..ться. 4. Згаяного часу ніколи не поверн..ш (Нар. творчість).

Підготовка до докладного письмового переказу

Будь-який текст поділяється на **абзаци**. Абзац містить у собі певну закінчену думку. Поділ тексту на абзаци здійснюється для того, щоб було легше сприймати весь текст.

Як готуватися до переказу

1. Прочитайте уважно весь текст, визначте тему й основну думку.
2. Перечитайте кожен абзац і доберіть до нього заголовок.
3. Ще раз перечитайте весь текст. Заголовки абзаців запишіть у вигляді плану.
4. Зробіть переказ тексту спочатку на чернетці.

60. Прочитайте. Розгляньте зразок складання плану до тексту.

КРАЙ ЛІСУ

Високо піднімається сонце над лісом. Вийшла на узлісся стара лосиха з довгоногим лосеням.

Ласкаво пригріває в лісі сонечко. Уже набубнявіли на деревах бруньки. З надламаної березової гілки прозорими краплинами сльозиться сік.

Задрімала проти сонця стара лосиха. Однак чує вона кожен шерех, кожен тривожний звук (За І. Соколовим-Микитовим).

ПЛАН

1. Лосиха з лосеням на узліссі.
2. Весна в лісі.
3. Тривожний сон лосихи.

- 61.** Прочитайте. Складіть план до тексту. Підготуйтеся до докладного письмового переказу.

СЕЛО ПОГОНЯ

Було це в давні часи. Напали якомсь на українське село татари. Загинули в бою всі чоловіки. Жінки з дітьми, старі діди й баби кинулися тікати в степ.

Погналися вороги за ними. Довго тривала погоня. Падали люди під ноги татарським коням. Нападники прив'язували нещасних до сідел, щоб гнати в неволю.

Раптом назустріч вершникам вибігла дівчина. Зірвала вона з коси блакитну стрічку й кинула коням під ноги. Враз зробилася із стрічки глибока й широка річка. Жоден нападник не зміг переправитись на протилежний берег.

Гострі стріли вп'ялися в дівоче тіло. Впала дівчина на зеленому березі річки. Тут і поховали люди свою рятівницю.

Не повернулися вони до свого села, спаленого татарами. Оселилися над річкою. А нове село назвали Погонєю (*Нар. творчість*).

Як перевіряти й удосконалювати написане

1. Перевіряючи записаний на чернетці переказ, міркуйте: чи розкрито тему, чи передано основну думку, чи все послідовно викладено, чи немає пропусків або зайвих фактів. Не перериваючи читання, робіть потрібні помітки на полях. Виправлення вносьте, коли дочитаєте переказ до кінця.
2. Повільно прочитайте творчу роботу вдруге, виправляючи мовленнєві огріхи, орфографічні й пунктуаційні помилки.
3. Перепишіть переказ начисто.
4. Остаточний варіант творчої роботи прочитайте вголос. Ще раз зверніть увагу на зміст й оформлення.

§ 7. ПРИЙМЕННИК. СПОЛУЧНИК

1. Для чого вживаються прийменники та сполучники в мові?
2. Як пишуться прийменники з іншими частинами мови? Перед якими сполучниками ставиться кома?

62. I. Прочитайте уривок із вірша Євгена Гуцала. Скажіть, про яке явище природи йдеться у творі. Знайдіть прийменники. Скажіть, із якими частинами мови вони вживаються.

Із коромислом по воду
аж до моря зірка ходить.
Коли зірка йде по воду —
весело сміється,
коли зірка йде з водою —
срібло з відер ллється.
Срібна зірка йде з водою,
срібні в зірки руки,
ллється чисте срібло з відер
на ліси та луки.

II. Розвиваємо емоції. Якими прикметниками ви схарактеризуєте теплий літній дощ, а якими — затяжний осінній?

63. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Як ви розрізнятимете префікси й прийменники?

1. Яблука доспілі виснуть (наді) мною (В. Сосюра).
2. (Наді) йшла золотокоса красуня осінь (М. Стельмах).
3. А ти знаєш, що ластівка може (від) кинутися (від) гнізда, якщо там хтось нишпорить? (М. Чабанівський).
4. (Зі) йшла ясна зіронька (В. Самійленко).
5. (Зі) степу виднівся млин (О. Гончар).

Перед сполучниками *а, але* завжди **ставиться кома**. Наприклад: *Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене.* 'в,мї (Нар. творчість).

Між однорідними членами речення перед сполучником *та* кома не ставиться, якщо його можна замінити сполучником *і*.

Якщо сполучник *та* можна замінити сполучником *але*, то кома ставиться. Наприклад: *Летіла стріла та (і) впала в лободу, шукаю, шукаю, та (але) не знайду.* ежвєжмгц (Нар. творчість).

64. I. Спишіть текст, ставлячи, де потрібно, коми.

Мій тато — блогер. Він мандрує гарними містами, фотографує та описує свої пригоди. Люди заходять до нього в блог, щоб почитати цікаві історії. Блогер повинен уміти помічати найменші дрібниці та цікаво про них розповідати. Треба добре володіти мовою та вміти знайти підхід до місцевих жителів, попутників і туристів. Це дуже складно але саме завдяки спілкуванню з людьми відкривається багато нового й корисного (За Н. Стерховою).

II. «Я хочу сказати своє слово». Назвіть риси, які повинен мати блогер, щоб його розповіді справді були цікавими.

65. Запишіть сполучення слів у дві колонки: а) ті, в яких перед сполучниками кома не ставиться; б) ті, в яких перед сполучниками слід поставити кому.

Кияни та львів'яни; перший та не останній; радив але не наполягав; опера й балет; жуки або мурахи; айстри а не гладіолуси; ерудований і допитливий; відповів однак помилився; давній а не новий, написала та перевірила; упізнав та не сказав.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних сполучень слів складеться початок народного прислів'я: «... знає, та не кожен її зберігає».

66. І. Прочитайте початок казки. Дайте відповіді на подані запитання.

КАЗОЧКА ПРО ЧАСТИНИ МОВИ

«Ну чому їх так багато, тих частин мови! Іменник, прикметник... Як там далі? — Оля зазирнула в підручник. — Займенник, дієслово та ще якісь прийменник і сполучник... Хіба можна їх усі запам'ятати?» Дівчинка роздратовано пхинькнула і подалася на кухню — по цукерки.

Почули ті слова Частини мови і почали сперечатися про те, кому з них треба бути найголовнішою, а кого слід скоротити, тоді, мовляв, вивчати їх буде легше.

Першим попросив слова Іменник:

— Хіба не я головна Частина мови? Я старший за вас усіх! Я називаю предмети, явища, осіб. Без мене люди не могли б обійтися!

У відповідь йому Прикметник сказав, що він називає ознаку предмета, тому конче потрібний Іменникові. А Займенник вигукнув, що він один може замінити як Іменника, так і Прикметника.

Дієслово не витримало і втрутилося в розмову:

— Панове, не розумію суті суперечки! Ми — самостійні частини мови. Наша роль у мові дуже важлива. Я, нагадаю, вказую на дії, що відбуваються навколо. А от навіщо нам Прийменник і Сполучник — не знаю...

— Ми теж потрібні людям! — разом промовили Прийменник і Сполучник. — Без нас тексту не складеш!

— Без мене слова не були б доладно поєднані між собою! — доводив Прийменник. — Спробуйте утворити відмінкові форми без моєї допомоги!

— А я сполучаю деякі слова в реченні й частини речень між собою, — зазначив Сполучник.

Можливо, ще довго сперечалися б вони, якби до кімнати не увійшла Оля. Їй здалося, що сторінки книжки перегортаються...

1. Про які частини мови згадується в казці? Яких не названо? Як художник зобразив частини мови?
2. Що сказав про себе Іменник? Наведіть приклади іменників.
3. Як визначає свою роль у мові Прикметник? Наведіть приклади прикметників.
4. Що нового ви дізналися з казки про Займенник?
5. На які свої ознаки вказало Дієслово? Пригадайте, на які питання відповідають дієслова.
6. Як розповіли про свою роль у мові Прийменник і Сполучник?
7. Чи можна якусь частину мови вважати важливішою за інші?

II. Складіть продовження казки, використовуючи малюнок. Допоможіть дівчинці зробити правильні висновки.

67. I. Спишіть речення, ставлячи, де потрібно, коми. Підкресліть прийменники.

1. Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях, щоб у труді святім змагаться а не в загарбницьких боях (*М. Рильський*). 2. Понад озером росли тополі та осоки (*М. Стельмах*). 3. «Сплети мені, сестричко, віночок із ромашок чи волошок», — просила Катруся (*Марко Вовчок*). 4. Юрко щодня ходив на річку або до лісу (*Є. Гуцало*). 5. Хлопчєня нахмурилося від образи та не заплакало (*А. Лотоцький*).

II. Розгляньте світлинку. Складіть і запишіть до неї два речення, використовуючи прийменники.

Види мовленнєвих помилок. Робота над виправленням помилок, допущених у переказі

1. У чому полягає відмінність між мовою і мовленням?
2. Що таке текст?
3. Що таке тема й основна думка висловлювання?

68. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

Було це дуже давно. Жила собі в лісі добра бабуса-ворожка. Вона лікувала зіллям людей. Одного разу знайшла бабуса немовлятко. Зраділа стара, взяла його виховувати. Назвала Іванком. Коли хлопчикові виповнився рік, бабуса дала йому кухлик відвару зілля, він випив і виріс. Щороку стара давала хлопцеві відвар. За п'ять років зробився Іванко богатирем.

Прилетів якось у ті краї лютий змій. Оселився біля одного села і почав людей забирати. Повела бабуса Іванка в ліс, відкрила потаємну печеру. Знайшов там Іванко коня і зброю. Як узяв у руки меч — відчув силу надзвичайну, вирішив змія вбити.

Довгою була битва зі змієм. Знесилився Іванко. Підійшла бабуса, дала кухоль відвару, випив Іванко. Повернулися до нього сили, і вбив він змія. Визволив Іванко полонених. Від того часу прозивають його Іван-богатир. *(Із журналу).*

69. I. Розгляньте таблицю «Мовленнєві помилки». Прочитайте переказ тексту вправі 68, зроблений учнем. Зверніть увагу на позначки помилок, винесені на поля.

Види помилок	Суть помилок
Змістові (з)	Фактичні неточності (про якісь події або факти сказано неправильно, є щось зайве). Тему розкрито не повністю (про певні події або факти сказано недостатньо, між окремими думками немає зв'язку). Робота не відповідає плану.
Лексичні (л)	Неправильне слововживання (ужите зайве або таке, що не підходить за змістом, слово). Бідний словниковий запас (невиправдано повторюються ті самі або спільнокореневі слова). Вжито російські слова замість українських.
Граматичні (г)	Неправильно побудоване речення. Неправильне слововживання (слово вжито в невідповідній формі — сплутано рід, число чи відмінок).
Орфографічні (/)	Неправильно написане слово.
Пунктуаційні (v)	Неправильно поставлені розділові знаки.

ІВАН-БОГАТИР	
Було це давно. Жила в одному лісі стара ворожка. Вона лікувала людей зілям . Знайшла бабуся немовлятко. Взяла його бабуся і назвала Іванком. Коли хлопчику виповнився рік, дала бабуся йому кухлик відвару. Він випив, і виріс. Кожного року бабуся відвар давала. Через п'ять років став Іванко великим .	/л
Прилетів у село змії. Він почав людей їсти . Привела бабуся Іванка в ліс <u>відкрила</u> печеру. Там були кінь і зброя. Взяв Іванко меч і вітчув силу . Вирішив змія вбити. Битва була довгою. Знишилився Іванко. Бабуся дала йому відвар. Повернулися сили до Іванка. Вбив він змія. За це його називають Іван-багатир.	√л л з √ / / л

- II. Чи повністю розкрита тема тексту? Чи є в тексті зайві речення, невиправдані повтори слів? Про що сказано недостатньо або неточно? За допомогою таблиці схарактеризуйте помилки, допущені в учнівському переказі.

70. Прочитайте учнівський переказ уривка з книжки «Змієві вали». Виправте помилки й запишіть.

Багато на Південному Бугу чаруючих куточків. На лівому березі є три величезні скелі. Звуться вони Сова, Ворота, Пугач. Остання **похожа** на людське обличчя. Чітко вимальовується камінне чоло, ніс, підборіддя.

Скеля Пугач

Чимало створено казок, та легенд про чудернацьку скелю. Одну з них охоче **пересказують** мешканці сусіднього села **богданівки**.

Сталося це в давні часи. Запорожці боронили наш край від чужинців. Саме тут **росташувалась** козацька застава. Стояв тут сотник Пугач **с своєю** сотнею.

Якось напали на заставу ординці. Розпочався нерівний бій. Багато загинуло ворогів **але** ріділи й **казацькі** лави. **Повирнув** сотник коня до скель. Помчали козаки за отаманом. Кинулися ординці навздогін. Спрямував сотник коня зі скелі в річку. А ординці — за ним. Так знайшли вони свої могили у водах Бугу. Від **тогочасу** скеля отримала свою назву.

◆ До речі...

Через неувважність до мови, небажання розгорнути словник і перевірити написання слова або пригадати правила вживання розділових знаків люди припускаються помилок. Проаналізуйте помилки, які трапилися в рекламних оголошеннях у соцмережах і на упаковці товару відомої торгової марки, виправте їх.

Орфографічна помилка

Граматична, дві орфографічні й пунктуаційна помилки

Під час навчання в школі до якого рівню креативу тільки не доходять школярі. Ось одна зі шпаргалок, спробуйте згадатись що закодовано на цій шпаргалці? 😊

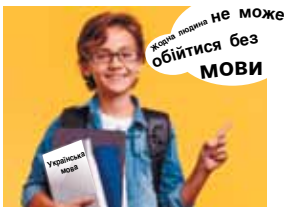
А які найцікавіші шпаргалки бачили ви? Поділіться ними в коментарях)...

Граматична помилка	Лексична помилка
Чи бувають в автошколах безнадійні учні? Що складніше: навчити людину математиці чи кермуванню? Як обирати автошколу та ... Кермуй та пильнуй: як працюють київські автоінс...	

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке текст? Які його ознаки?
2. Що таке речення? Які бувають речення за метою висловлювання?
3. Яка частина мови називається іменником? Як змінюються іменники?
4. У яких відмінках в іменниках чоловічого та жіночого роду перед закінченням *г, к, х* змінюються на *з, ц, с*?
5. Від чого залежать рід, число, відмінок прикметника?
6. Назвіть особові займенники.
7. Що означають числівники?
8. Яка частина мови називається дієсловом?
9. Коли в закінченнях дієслів пишуться букви *е, є*, а коли — *и, ї*?
10. Розкажіть про правопис м'якого знака в дієслівних закінченнях на *-ш, -шся, -ть, -ться*. Наведіть приклади.
11. На які питання відповідають прислівники?
12. Як пишуться прийменники з іншими частинами мови?
13. Яка роль у мові сполучника?
14. Перед якими сполучниками ставиться кома?

Перевір себе

<https://cutt.ly/NIZD8BK>

Перша неділя жовтня — День учителя

УЧИТЕЛЬ

Учитель мій! Як ми тебе любили,
як слухали тебе в полоні юних мрій!
У пам'яті моїй тримає років сила
твій тихий карий зір і кашель твій сухий.
Закони вод, вітрів, і хмар, і світла
одкрились нам у ті далекі дні.
З тобою наша молодість розквітла
і наших дум пориви огняні.
Як гарно нам в фантазії просторах
було блукать, — все чарувало нас.
Звучав наш сміх в широких коридорах
під час перерв у той далекий час.
І хай з тих днів згубили лік ми рокам,
завжди, завжди, як сонячний салют,
для нас сіяє подвигом високим
твій благородний, безкорисний труд.

В. Сосюра

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 8. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ І БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Яких слів більше — однозначних чи багатозначних?

Усі слова мови становлять її словниковий склад, тобто **лексик**у. Наука, що вивчає сукупність усіх слів мови (лексику), називається **лексикологією**.

Майже кожне слово щось означає, тобто має лексичне значення. Коли ми вимовляємо якесь слово, то розуміємо певний предмет, особу, явище, дію. Те, що означає це слово, називається його **лексичним значенням**.

Ми кажемо «годинник» і розуміємо під цим словом прилад для вимірювання часу. Отже, лексичне значення слова *годинник* ми знаємо. Якщо ж значення слова нам не відоме, слід звертатися до словника. Лексичне значення слів пояснюється у **тлумачних словниках**.

71. Поясніть, що означають слова *школа, залізниця, іти, поганий, тепло*.

72. До поданих слів доберіть тлумачення, які б пояснювали їхні лексичні значення.

Самоскид, сканер, спортсмен, космонавт, марсохід, заго-
ловок.

Довідка:

1. Пристрій для отримання комп'ютерного цифрового зображення. 2. Автомат, пристосований рухатися поверхнею Марса. 3. Вантажна автомашина з перекидним кузовом. 4. Людина, яка займається спортом. 5. Назва якогонебудь твору. 6. Людина, що побувала в космосі.

73. Спишіть слова, вилучаючи в кожному рядку зайве. Що означає кожне зайве слово?

1. Школа, наплічник, щоденник, вулиця.
2. Радісний, жадібний, веселий, щасливий.
3. Мати, брат, тато, дівчинка.
4. Високий, чорний, зелений, жовтий.
5. Хата, дім, трактор, будинок.
6. Працелюбний, старанний, лінивий, сільський.

74. Запишіть подані слова в чотири стовпчики: а) назви предметів; б) назви якостей; в) назви кількості; г) назви дій.

Товар, добрий, хтозна-скільки, співала, один, охайна, економлять, автомобіль, безтурботне, розкажу, чотири, крило, радісний, цінуємо, двісті, екран, елегантний, ятрить, одинадцять.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок народного прислів'я: «... *прикладай*».

75. Ознайомтеся за тлумачним словником із значеннями слів *людний* — *людяний*, *талан* — *талант*. Поясніть різницю в значеннях, складіть речення з кожним словом.

Більшість слів української мови мають кілька лексичних значень. Наприклад: *сива голова, голова зборів, голова родини.*

Але є слова, що мають лише **одне лексичне значення**: *дієслово, нація, місто.*

Слова, які мають кілька лексичних значень, називаються **багатозначними**. Слова, які мають одне лексичне значення, називаються **однозначними**.

76. Прочитайте речення. Зверніть увагу на значення слова *скарб*. Що воно означає в кожному реченні?

1. Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої скарби великі — така вона скупа була, що ніколи зроду не розлучалася з тими скарбами своїми ні вдень, ні вночі (*Марко Вовчок*). 2. Дивлюся я на оці лани, як буйно все росте у нас. Скарби які! (*І. Нехода*). 3. Пісенний скарб нашого

народу майже незліченний: повністю його важко зібрати навіть у найбільшому і найповнішому виданні! (Т. Масенко). 4. В оцім яру є озеро й ліс попід горою, а в лісі скарб (Т. Шевченко). 5. Синочку, скарбе мій єдиний, послухай казку чарівну (К. Тищенко).

Довідка: коштовності, природні багатства, духовні цінності, клад, найдорожча людина.

77. І. Спишіть текст. Поясніть значення виділених слів. Користуючись тлумачним словником, доведіть, що ці слова багатозначні.

Рушник на стіні. Не було в Україні жодної оселі, котрої не прикрашали б рушниками. **Хата** без рушників, казали в народі, що **родина** без дітей...

Рушник. Він пройшов крізь **віки**. Він щедро простелений **близьким** і **далеким** друзям, гостям. Хай символ цей завжди сусідить у нашій **добрій** хаті як ознака великої любові й незрадливості! (За В. Скуратівським).

◆ Інтер'єр старовинної української оселі ◆

ІІ. «Я хочу сказати своє слово». Чому вишитий рушник є одним із символів України?

78. Складіть по кілька словосполучень з багатозначними словами. Проілюструйте, які значення можуть мати ці слова у сполученні з іншими.

Зразок. *Пряма лінія, лінія метро, лінія горизонту, телеграфна лінія.*
Тяжкий, поле, золото, міцний, світло.

Мій конспект

В українській мові більше **багатозначних слів**. **Однозначні** слова позначають здебільшого побутові речі й наукові поняття.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Стилі мовлення. Сфери вживання кожного з НИХ

79. Прочитайте тексти. Визначте тему кожного з них. Чим вони різняться? Коли можна вжити перший текст? А другий?

1. Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі (*М. Коцюбинський*).

2. У Києві та області сьогодні хмарно. Дощ, місцями сильні зливи. Вітер західний, поривчастий, 7–12 метрів за секунду. Температура 10–12 градусів вище нуля.

Плачуть дерева

У першому тексті автор розповідає про свої враження від дощовитої погоди. У другому тексті стисло повідомляється про погодні умови. Отже, **різна мета висловлювань**, вжито **різні засоби зображення**.

Мова першого тексту виразна, образна, мова другого — беземоційна.

Відповідно до мети й умов спілкування вживаються **різні стилі мовлення**.

80. Розгляньте таблицю, підготуйте зв'язну розповідь про стилі мовлення.

Назва	Основні ознаки	Де використовується
Науковий	Широко вживаються слова-терміни; текст чітко поділяється на абзаци, параграфи, розділи; не властиві образність, емоційність	У наукових працях, підручниках, довідниках
Офіційно-діловий	Текст точний, позбавлений образності, стандартний за формою; вживаються усталені мовні звороти типу <i>згідно з наказом, оголосити подяку, звернутися з проханням</i>	У різноманітних документах (довідках, наказах, протоколах, звітах, планах роботи)
Публіцистичний	Тексту властиві емоційність, невимушеність, достовірність; вживаються прислів'я, приказки	У журнальних, газетних статтях, промовах, виступах, лекціях
Художній	Головна ознака тексту — образність (уживання різноманітних художніх засобів), емоційний вплив на читача	В оповіданнях, казках, повістях, романах, поетичних творах
Розмовний	Головна ознака тексту — невимушеність (уживання просторічних слів і висловів)	У розмовах на побутові теми, листах до близьких людей

81. Прочитайте тексти. Визначте, у якому стилі написано кожен із них. Доведіть свою думку.

1. Козуля (науково неточна назва — дика коза) — клас ссавці, родина олені. Довжина тіла самців 100–150 см, висота в холці 65–100 см, вага 20–60 кг; самки дещо менші. Хвіст короткий. Улітку хутро рідке, руде, взимку — густе, бурувато-сіре (З довідника).

Козуля — благородна тварина

2. Благородна тварина — дика коза. Благородна і своєю постаттю, коли струнка й ніжна, стоїть вона серед кущів ліщини або на зеленій, квітучо-пахучій галявині лісу нашого чарівного, чи коли, спустившись до Сули, до Росі, до Горині, граціозно нахилившись, студену воду п'є (*Остан Вишня*).

Науковому стилю властиве вживання спеціальних слів-термінів, у ньому відсутні образні засоби.

У текстах, написаних у **художньому стилі**, часто вживаються образні слова, окличні речення, у них майже немає термінів.

Для **розмовного стилю** мовлення характерним є діалог — розмова двох осіб.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Часто у висловлюваннях, які належать до різних стилів мовлення, трапляються помилки, пов'язані з неправильним уживанням відмінкових форм іменників: дякувати друзів, учитися математиці, відповідно розкладу, сміятися над кінофільмом, мільйони гривнів тощо.

Говорімо правильно!

82. Прочитайте. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожне висловлювання.

1. — Дівчата, хлопці, біжіть-но за мною! Олю, захопи йод і бинт!

— Чого панікуєш? Куди бігти? Для чого? (О. Донченко).

2. Листки в граната цілокраї, видовжено-еліптичні, на вкочених пагонах зібрані в пучки, 2–8 см завдовжки та 1–2 см завширшки, зверху блискучі, темно-зелені (С. Приходько).

3. Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні в синій тишині.

По садах пустинних їде гордовито
осінь жовтокоса на баскім коні (В. Сосюра).

4. — Ну то як, Михайле? Будеш чабаном?

— Я льотчиком буду... Як Петро ваш...

— Ага! — хихикає Корній. — Під стіл пішки ходить, а вже й воно розібралось (О. Гончар).

5. Будь-яка літературна мова, зокрема й українська, функціонує у двох формах: усній (звуковій) та писемній (буквеній). Обидві ці форми характеризуються наявністю сталих форм, дотримання яких робить літературну мову досконалим засобом передавання й отримання інформації (І. Ющук).

6. — Відгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

— Мабуть, тут є солодка вода.

— О, ти в нас мудрець (За О. Гончаром).

83. І. Прочитайте. До якого стилю мовлення належить текст? Доведіть свою думку.

У ДРЕВНЬОМУ КИЄВІ

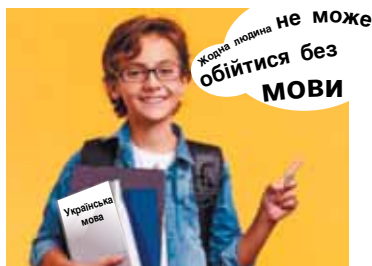
Широкий Дніпро котить свої могутні води в Чорне море. На його високому урвистому березі стоїть Київ. Яскраво блищать на сонці золоті бані Софії, грізно височать стіни й вежі. На пристані багато людей. Купці й ремісники крикливо розхвалюють свої товари. Біля зброярських рядів княжі дружинники вибирають собі мечі з різьбленими руків'ями, шоломи, кольчуги. Бояри купують дорогий одяг (*Із журналу*).

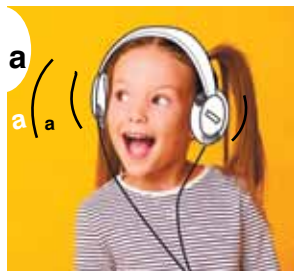
II. Розгляньте малюнок до тексту. Використовуючи подані словосполучення, складіть усну розповідь за малюнком. Який стиль мовлення ви оберете?

Повновода ріка, легкі лодії, підняті вітрила, круті береги, золотоголовий собор, старовинний Київ, дерев'яні тереми, торговий ряд, поважні купці, галасливі ремісники, відважні гридні, купувати зброю.

Говорять ваші однокласники

<https://cutt.ly/VIZFwDm>

До речі...

На честь Либеді було названо річку, яка й зараз тече Києвом під землею у бетонному колекторі. Либідь має єдину ділянку з природним руслом неподалік Наддніпрянського шосе, протяжність якого всього 350 м, а ширина 9–10 м. Цікавий той факт, що взимку Либідь не замерзає.

§ 9. ПРЯМЕ І ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

З якою метою слова вживаються в переносному значенні?

84. Прочитайте словосполучення. В якому випадку слова можна замінити зворотом *зроблений з...*?

1. Камінний хрест; камінна душа. 2. Золота обручка; золота вдача. 3. Скляні двері; скляні очі.

Слова можуть уживатись у прямому й переносному значеннях. Слова, вжиті в **прямому значенні**, — це звичайні, повсякденні назви. Слова, вжиті в **переносному значенні**, — це образні назви за подібністю. Наприклад: *холодна вода* — *холодна розмова*. Холодною називають розмову нещирю, неприязну. Переносне значення слова стає зрозумілим лише в поєднанні з іншими словами.

Уживання слів у переносному значенні збагачує мову, робить її образною.

85. Прочитайте речення. Скажіть, у прямому чи переносному значенні вжиті виділені слова.

1. **Гострими** маленькими очима орел озирає низину на багато кілометрів навколо. 2. Напасник-шуліка розгубився вже в останній момент, коли його **гострі** пазури торкнулися дівчинки. 3. Тієї миті пес люто загарчав, показуючи **гострі** зуби. 4. **Гостре** слівце не раз доводилося чути від Грицька (*З тв. М. Трублаїні*). 5. Осінній ліс був легкий і прозорий від **золотого** листя, що почало опадати. 6. «**Золоті** руки в тебе, хлопче», — промовив Василь. 7. У бабусі був маленький **золотий** годинник (*З тв. Є. Гуцала*).

86. До кожної пари іменників доберіть із довідки потрібний прикметник. Утворені словосполучення запишіть, підкресліть ті з них, у яких прикметники будуть вжиті в переносному значенні.

Машина, дисципліна; усмішка, погода; вбрання, хлоп'я; форма, совість; небо, настрій; зброя, витримка.

Довідка: чистий, зелений, теплий, залізний, безхмарний, сталевий.

87. Спишіть речення. Визначте, якими частинами мови виражені слова, вжиті в переносному значенні.

1. Десь угорі тонко видзвонює жайворонок (*Д. Ткач*).
2. На світанку прокинувся степ (*А. Головка*). 3. Прийшла до річки купатися срібна хмарина (*М. Слабошпицький*).

88. Прочитайте речення. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Складіть і запишіть речення так, щоб ці слова вживались у прямому значенні.

1. Все бринить сивенька мудра бджілка (*А. Малишко*).
2. Сонце встає над обрієм і розкидає своє проміння над Чорним морем. 3. Голосне птаство зірвалося з місця (*О. Пархоменко*).

89. Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) ті, в яких прикметники вжиті в прямому значенні; б) ті, в яких прикметники вжиті в переносному значенні.

Ягідний компот, святковий настрій, шовкова хустка, кришталева ваза, легкий вітер, кришталевий звук, чистий посуд, знесилене сонце, темні наміри.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв прикметників складеться закінчення прислів'я: «*Щира правда...*».

Мій конспект

Слово в переносному значенні — назва образна, перенесена з одних предметів і явищ на інші. Переносних значень у слові може бути кілька. Доречне використання слова в переносному значенні робить мову виразнішою, яскравішою, надає їй образності й поетичності.

Слова в переносному значенні не вживаються в науковому й офіційно-діловому стилях мовлення.

§ 10. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. ОМОНІМИ. ВІДМІННІСТЬ ОМОНІМІВ ВІД БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ

Як відрізнити омоніми від багатозначних слів?

90. Прочитайте пари речень. Зверніть увагу на виділені слова, з'ясуйте їхні лексичні значення. Чи мають вони щось спільне в значенні? А в звучанні?

1. Кукса стомлено **косив** запалені очі на вікно (*О. Донченко*). Ось він зовсім виразно бачить той зруб, на якому **косив** траву (*М. Стельмах*). 2. Було чути, як на річці тріскотів мотор, то йшов **моторний** човен (*М. Трублаїні*). Еней був парубок **моторний** (*І. Котляревський*). 3. Хлопець з дитинства почав **займатися** спортом (*О. Донченко*). Від полум'я в хаті почала **займатися** покрівля (*У. Самчук*).

Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням, називаються **омонімами**. Наприклад: *балка* (яр з пологими схилами) — *балка* (дерев'яна колода або залізний брус); *мул* (осад на дні водойм) — *мул* (свійська тварина).

Омоніми слід відрізняти від **багатозначних слів**. Наприклад, у словосполученнях *крило метелика* — *крило птаха* слово *крило* — багатозначне, тому що воно в обох випадках має близьке лексичне значення. Крило у метелика і в птаха виконує однакову функцію. А в словосполученнях *крило метелика* — *ліве крило будинку* це ж слово виступає як омонім, тому що в будинку немає крила, яке б виконувало таку функцію, як крило метелика.

91. I. Прочитайте речення. З'ясуйте лексичні значення виділених слів. Що це — омоніми чи багатозначні слова?

1. Завдання буде виконано в найкоротші **терміни**. У науковому стилі дуже часто трапляються слова-**терміни**.
2. Пташки почали **вити** гніздечка. Голодні вовки вночі починають **вити** на місяць. 3. Діти сиділи на широкій **лаві**. Під землею щось вибухало, ламалося, з гори донісся шум, і по високих схилах потекла червона **лава**. 4. Дівчата з довгими **косами**, гарно вбрані поспішали до церкви. Гострими **косами** швидко покосили отаву. 5. Дно водоймища було неприємним і слизьким від **мулу**. Старенький **мул** уже не міг витримати довгої дороги.

II. Складіть і запишіть по два речення зі словами-омонімами *корінь, мати, перо, три*.

92. Спишіть речення. Доведіть, що в них є слова-омоніми. Підкресліть їх.

1. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*). 2. Думи мої, думи мої! Квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас — де ж мені вас діти? (*Т. Шевченко*). 3. У селі за річкою коваль кує. Дзвенить пташиний спів, кує зозуля. 4. У дитинстві ми збирали в лісі ромашки, гвоздики, дзвіночки. Дитячі голоси дзвенять, мов ранкові дзвіночки.

93. Спишіть речення. Вкажіть, у яких парах речень слова, що однаково звучать і пишуться, є омонімами, а в яких — багатозначними словами. Доведіть свою думку.

1. Над селами, над нивами велика хмара йшла (*Л. Глібов*).
2. Проміж нас живе ясна і чиста слава великого Франка

(М. Рильський). 3. Пам'ятаю, вишні доспівали, наливались сонцем у саду (В. Сосюра). Ми тихо доспівали пісню (В. Сосюра). 4. За річкою коваль кує (Марко Вовчок). Дзвенить птахів співами ліс і зозуля кує коло кладки (І. Франко). 5. Гострі вершечки сосон, здається, врізалися в саме небо. Гострим словом можна поранити людину (В. Сухомлинський).

Мій конспект

Омоніми позначають речі, які в реальному світі ніяк не пов'язані, ніяк не схожі (*шкільна лава, вулканічна лава*). А як би не було багато значень у багатозначних слів, усі вони об'єднані загальним смисловим компонентом (*чиста вода, чиста правда*).

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Трапляються слова, які в різних мовах звучать однаково, але позначають зовсім різні речі. Їх називають міжмовними омонімами. Скажімо, в російській мові слово *луна* — це небесне світило, по-українськи — місяць, а в нас — відгомін звуків у лісі чи в горах. *Пан* в українській мові — заможний господар, так звертаємося до всіх чоловіків, а з іспанської мови перекладемо це слово як *хліб*. В Османській імперії султан скликав *диван*, тобто *нараду*, це слово в польській мові означає *килим*, а у нас — різновид *меблів*. *Булкою* болгари називають не хліб, а *дівчину, наречену*... Ви вже й самі здогадалися, чому міжмовні омоніми вважають хибними друзями перекладача.

14 жовтня — Покрова Пресвятої Богородиці

Покрова — одне із найшанованіших українських свят. Випадає Покрова на 14 жовтня. Цього дня також відзначають День українського козацтва. Адже козаки дуже шанували це свято. Вони знали, що свята Покрова охороняє воїнів, а Матір Божу вони вважали своєю заступницею і покровителькою. Віднедавна цього дня почали відзначати День захисників і захисниць України на вшанування героїв, що боронять східні регіони нашої держави, тимчасово окуповані російськими загарбниками.

Свято Покрови Пресвятої Богородиці бере свій початок із вторгнення київського князя Аскольда на Візантію. За легендою, мешканці Константинополя розуміли, що вони приречені, і почали молитися Богородиці, просячи захисту. Диво цього дня відбулося перед самим вторгненням у Константинополь: городяни зникли. Це пояснюють появою Богородиці жителям Константинополя. Вона допомогла вірянам, уклавши їх своїм омофором — убранням для богослужіння.

У 910 році візантійська імперія вела війну з племенами русів. Розуміючи неминуче вторгнення і жорстоку розправу над християнами, візантійці молилися всю ніч. Появу Богородиці описав святий Андрій. Мати Божа разом із ангелами та святими покровителями з'явилася в яскравому сяйві людям. Вона молилася з іншими вірянами і плакала, просячи про захист для городян. Після молитви Богородиця зняла з себе покров і покрила ним усе місто.

Врятоване місто увірувало в силу молитви, а Аскольд зі своїм військом, вражений тим, що відбувається, прийняв християнство (*Із журналу*).

1. Які три свята відзначаємо 14 жовтня?
2. Як легенда пояснює появу свята Покрови?
3. Чому козаки особливо шанували це свято?
4. Дізнайтесь, які народні прикмети пов'язані із цим днем.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Типи мовлення

94. Прочитайте тексти. Визначте тему кожного з них. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Якось Арсен задрімав і чує крізь сон: лисеня дзявультить. Прокинувся старий, глянув: поплавка на одній вудочці немає, поринув під воду. А лисеня на кручі вухами пряде, передніми лапами дрібушить-витанцьовує од нетерплячки. Вхопив вудочку, смик — є окунь!

— На, Ласочко, це ти спіймала! — весело сказав Арсен і кинув окуня на кручу (*Григор Тютюнник*).

2. А голуб був чудесний! Не якийсь собі там сивак копійчаний, а такої чистої сірої масті, що, здавалося, хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівенько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки кінці пір'їн на хвості та на крилах лишилися чорні, як у чорнило вмочені. Голівка ж яка: малесенька, витончена, не кругла, а довгастенька! А дзьобик: це ж не дзьобик, а пташине зернятко, ніжне, рожеве... Шийка горда, не довга й не коротка, спинка ввігнута, хвіст трубою, і пір'їн у ньому десть не менш тридцяти шести. А крила ж, видно, такі легкі та сильні, як пушинку, тіло носять (*В. Винниченко*).

3. Ця квітка завжди хвилювала людей. Ясенець її ім'я. Але ще в давні часи українці називали її неопалимою купиною, бо в спекотний день вона парувала ефірною олією, і тоді цю красу можна було легко підпалити. Палало полум'я над нею, але квітка не згорала. Згасав вогонь, і вона знову квітла, розвивалася.

Чи не так і ти, Україно-Мати? У скількох огнях палала, як страшно ти горіла впродовж тисячоліть, якими нашествиями знищували тебе! І не знищили, бо ти, як неопалима купина, оживала й розквітала на радість дітям своїм (*За С. Плачиндою*).

1. У якому уривку розповідається про події, чийсь дії?
2. У якому випадку автор когось або щось описує?
3. У якому з текстів наводяться роздуми автора або героя на якусь тему?

95. Розгляньте таблицю «Типи мовлення» на другому форзаці підручника. Дайте відповіді на запитання.

1. Які типи мовлення вам відомі?
2. Як можна схарактеризувати кожен із них?

Типи мовлення: розповідь, опис, роздум

96. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Скажіть, які типи мовлення поєднані в тексті.

— Трохи не забув, — сказав тато і знову схилювся над сумкою. — Я ж тобі подарунок привіз!

І ось на Оліній долоні лежить чудернацька пухнаста іграшка. Спочатку Оля подумала, що це Чебурашка. Проте в Чебурашки повинні бути великі вуха. Їй великі очі. А в цієї й не розбереш — чи то вуха, чи то різки. І очі іграшка мала зовсім інші, і вуста в неї склалися так, начебто вона ось-ось вимовить: «Бу-бу-у...» А на обличчі сяяла така зворушлива усмішка, що Оля не втрималася і міцно притиснула татків подарунок до щок.

— Подобається? — запитав татко.

— Ще й як! — щиро вигукнула Оля. — Тепер це буде моя найулюбленіша іграшка!

— І яке ж ти збираєшся дати їй ім'я?

— А хіба в неї немає імені?

— Нема, — сказав татко. — Вона ще без імені живе.

— Тоді... тоді я назву її Бухтиком.

— Дивне ім'я, — зауважив татко. — Але гарне. Що ж, нехай буде так.

Татко ще трохи посидів поруч з донькою, потім поцілував її і піднявся.

— Ну, видужуй швидше, — сказав він і вийшов з лікарняної палати (*В. Рутківський*).

II. Підготуйте докладний переказ тексту.

III. Попрацюйте в парах. Розкажіть сусідові/сусідці по парті, яка була у вас улюблена іграшка, а сусід/сусідка складе опис іграшки.

97. Розвиваємо емоції. Розгляньте світлини. Складіть невелику усну розповідь про те, що може робити вдома твій улюбленець, коли залишається на самоті. Якщо ти не маєш домашньої тваринки, пофантазуй, що робили б твої улюблені іграшки, якби ожили.

§ 11. СИНОНІМИ

Яка роль синонімів у мовленні?

98. I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені слова, з'ясуйте їхні лексичні значення.

Забарвлення неба змінює сонце. Це й зветься **зірницею**, **світовою зорею**, **світанком**. Ми говоримо: вечірня зоря згасає — і в нашій уяві постають цілі картини: **безкраї**, **нескінченні** поля, засіяні пшеницею, дзвінка пісня на полі, темна діброва... (*В. Сухомлинський*).

II. З вивченого раніше пригадайте, як називаються виділені слова.

Слова, що по-різному називають предмет, ознаку чи дію і відрізняються одне від одного відтінками лексичного значення, називаються **синонімами**.

99. До поданих слів доберіть із довідки синоніми і запишіть.

Веселий, безстрашний, низький, іти, гарячий, говорити.

Довідка: малий, безжурний, хоробрий, мовити, пекучий, невисокий, крокувати, радісний, казати, спекотний, сміливий, пересуватися.

100. Спишіть слова, замінюючи в кожному ряду зайве слово синонімом до поданих двох.

1. Працювати, трудитися, їхати.
2. Близький, тихий, безшумний.
3. Дружити, допомагати, товаришувати.
4. Чорногуз, чапля, лелека.

101. Запишіть в один стовпчик спільнокореневі слова, а в другий — синоніми.

Кричати, верещати, закричати, волати; гомоніти, говорити, казати, розказувати; палати, горіти, палахкотіти, пригорілий.

102. Спишіть речення, замінюючи синонімами слова, що повторюються.

1. Швидкий поїзд із неймовірною швидкістю промчав повз нас. 2. Ішов дощ, коли діти йшли зі школи і помітили Петра, який швидко йшов на станцію. 3. Хто добре вчиться, той залишить у школі добру згадку про себе. 4. Спочатку загорілася солома, а згодом загорілася й повітка біля хати.

103. Спишіть і відгадайте загадки, вставляючи синоніми.

1. ..., палає і втоми не знає. 2. Реве, ..., куди треба вам — домчить. 3. По полю бродить, зерно молотить, жне, ..., хліба не просить. 4. Серезки я повісила тонесенькі такі і радісно та ... готуюсь до весни.

Довідка: гарчить, горить, весело, косить.

Відгадки: Сонце. Машини. Комбайн. Береза.

104. Спишіть речення, вибираючи із синонімів у дужках потрібне слово.

1. (*Найкоштовніше, найдорожче, найцінніше*) у світі — це людина. 2. Мужність — це (*справжня, непідробна, істинна*) краса духу, переконань і вчинків. 3. Не годиться сидіти, коли стоїть (*доросла, літня, стара*) людина. 4. Не слід заходити в суперечку з (*шановними, поважними, видатними*) людьми (*За В. Сухомлинським*).

105. Прочитайте вірш Олександра Підсухи. Скажіть, чому не можна вважати синонімами виділені слова. Випишіть групи синонімів.

Ой, яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?
Є в ній ліс — лісок — лісочок,
Пуща, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс,
Є іще й байрак.
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна звідкіля і звідки,
Можна і звідкіль.
Є у ній хурделиця, віхола, завія,
Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль...

◆ До речі...

У мовленні людей трапляються помилки, пов'язані з надживанням слів, що мають близьке значення: *моя власна справа, перший дебют, внутрішній інтер'єр, колега по роботі* тощо.

Таке поєднання слів є вадю мовлення, адже можемо уникнути зайвого повтору близьких за значенням слів, сказавши: *моя справа, власна справа; дебют або перший виступ* (щось, що робиться вперше); *інтер'єр* або *внутрішня частина приміщення, будинку*; *колега* або *товариш за місцем роботи, фахом*.

106. І. Прочитайте байку Езопа, визначте основну думку висловлювання. Випишіть синоніми, укажіть, якими частинами мови вони виражені.

Хліборобові діти не мали між собою миру й злагоди. Він їх часто просив, умовляв, але слова не допомагали. Тоді

Хлібороб вирішив вплинути на них ділом і наказав їм принести в'язку різок. Коли вони виконали те, що він їм загадав, батько дав їм в'язку і наказав зламати її. Діти, хоч як намагалися, силкувалися, не змогли цього зробити. Тоді батько розв'язав в'язку і дав кожному по різці. Коли вони легко переламали їх, батько промовив: «Отак і ви, діти, якщо будете дружні, вас не подолають ніякі вороги, недоброзичливці. Коли ж житимете в незгоді, сварці, вас легко переможуть».

II. «Я хочу сказати своє слово». Як ви розумієте прислів'я:
«У єдності — сила народу»?

Мій конспект

Синоніми якнайкраще показують лексичне багатство мови. Уміле й доречне використання синонімів — один із найважливіших показників майстерності не тільки письменників, а й звичайних мовців. Велике нагромадження синонімів у тексті робить висловлювання незрозумілим.

§ 12. АНТОНІМИ

Яка роль антонімів у мовленні?

107. Прочитайте уривок із поезії Олександра Олеся. Знайдіть протилежні за значенням слова.

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх,
І з дивним ранком ніч злилась
І як мені розняти їх?!

Слова, які мають протилежне лексичне значення, називаються антонімами.

108. I. Прочитайте прислів'я. Поясніть лексичне значення антонімів, випишіть їх парами.

1. Зло легко приходить, та важко відходить. 2. Зло чути далі від добра. 3. Вода й вогонь — добрі слуги, та лихі господарі. 4. Старий кінь молодій траві шукає.

II. Назвіть звуки і букви у слові *відходить*.

109. Запишіть антоніми у три стовпчики: а) зі значенням часу; б) зі значенням напрямку; в) зі значенням кольору.

Там — тут, темний — світлий, праворуч — ліворуч, туди — назад, вдень — уночі, білий — чорний, уранці — увечері.

110. Спишіть прислів'я, вставляючи слова-антоніми.

1. Жать ... душно, а ... комарі кусаються. 2. Згода ..., а незгода ... . 3. ... пушить, а ... сушить. 4. ... земля, та ... хліб родить.

Довідка: будує — руйнує, удень — вночі, добро — лихо, чорний — білий.

111. Прочитайте. Випишіть пари слів, які є антонімами.

Сміливий — боязкий, життя — щастя, дешевий — дорогий, вниз — угору, складати — упорядковувати, зшити — розпороти, праворуч — униз, веселий — сумний, ускладнити — спростити, дивитися — дивуватися, слабкий — сильний, рідний — чужий, веселий — щасливий, звузити — розширити.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів складеться закінчення прислів'я: «*Більше діла — ...*».

112. Прочитайте слова, правильно наголошуючи. З кожною антонімічною парою складіть речення і запишіть.

Світло — темрява, далекий — близький, любов — ненависть, тиша — шум, м'який — твердий.

113. Накресліть таблицю. Доберіть до кожного з поданих слів антонім і синонім. Заповніть таблицю.

Слово	Синонім	Антонім
Говорити	Казати	Мовчати

Рідний, далекий, злий, веселитися, битись, малий.

114. Запишіть підряд у стовпчик пари словосполучень, у яких вжито: а) синоніми; б) омоніми; в) антоніми.

Свійська тварина, домашній улюбленець. Чужа дитина, рідна дитина. Ускладнити завдання, спростити завдання. Наша качка, качка на морі. Іншомовне слово, запозичене слово. Журлива пісня, весела пісня. Відомий актор, знаменитий

артист. Антонімічна пара, водяна пара. Енергійна людина, пасивна людина.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв кожної пари словосполучень складеться початок прислів'я: «... та й кричить: «Мое!»

Мій конспект

Антоніми позначають протилежні поняття, тому мають можливість створити різнопланову характеристику образів, понять, предметів, явищ. Отже, антоніми увиразнюють мовлення, роблять його яскравим і образним.

§ 13. ПАРОНІМИ

Чому потрібно чітко розрізняти значення слів-паронімів?

115. I. Розгляньте ілюстрацію. Скажіть, яке її призначення. Поміркуйте, чи правильно вжите слово *ефектний*.

Пральний порошок «Сила» — ефектний засіб для боротьби з плямами.

II. «Я хочу сказати своє слово». Чи потрібно довіряти рекламним плакатам із помилками?

Пароніми — це слова, близькі за звучанням, але різні (частково або повністю) за значенням. Наприклад: усмішка (*веселий, лагідний сміх*) — посмішка (*глузливий, в'їдливий сміх*), корисний (*той, який приносить або здатен приносити користь, дає добрі наслідки*) — корисливий (*той, який прагне до власної вигоди, робить заради наживи*).

116. Прочитайте речення, добираючи потрібні за змістом слова. Свій вибір обґрунтуйте.

Ожеледь, У садках гірським кришталем блищала ..., бурульки
ожеледиця іскрилися і мінілися діамантами (З. Тулуб). Надворі —
ні проїхати, ні пройти: ... , ковзаниця (С. Дерманський).

Лісовий, Духмяні ... ягоди були для нас, малих, найбільшою диво-
лісистий вижею (К. Тищенко). Береги річки були розлогими й ...,
навколо росли берези, дубки та верби (М. Стельмах).

Крилатий, Наче моторошний сон, врізалась мені в серце ота перша
крислатий дитяча зустріч із орлом — степовим ... розбійником
(О. Гончар). Під ... кущем — рятівний затінок (А. Коваль).

Відтінок, На географічних картах глибина морів і океанів познача-
відтинок ється ... голубою фарби. Лісове бездоріжжя — найскладні-
ший ... нашої подорожі.

117. Розгляньте схему. Розкажіть про особливості вживання прислівників *мимохить* і *мимохідь*. Складіть і запишіть із ними речення.

<i>Мимохить</i>	!	<i>Мимохідь</i>
мимоволі, ненаро- ком, знехотя, підсві- домо,		по дорозі, (сказати) між іншим, (почути) краєм вуха, (побачити) краєм ока

118. Спишіть речення, вставляючи з довідки потрібні за змістом слова.

1. Січ. Тут навкруги ... рови і окопи (М. Кропивницький). 2. Як погода добра, то в нас — рай ... (Панас Мирний). 3. У хворого ... колір обличчя (А. Тесленко). 4. Незначна смужка ... просторів півдня України в надрах своїх ховала залізні багатства (О. Досвітній).

Довідка: земний, земляний, земельний, землянистий.

119. Хто швидше? Складіть словосполучення, добираючи з дужок потрібні слова. Свій вибір обґрунтуйте.

Дружн(ий,а) (колектив, порада), почуття (холоду, образи), особист(ий,е) (життя, займенник), туристськ(ий,а) (намет, компанія), яблучний (сад, оцет), серцев(ий,а) (м'яз, подяка), щира (посмішка, усмішка).

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв слів, вибраних із дужок, складеться початок народного прислів'я: «... мила своя сторона».

120. Прочитайте речення, знайдіть помилки. Відредаговані речення запишіть.

1. Я випадково спутав твій номер телефона. 2. У музикальній школі відбувся великий концерт, під час якого виступили і вчителі, і вихованці. 3. Біля книжної полиці стоїть м'яке крісло мого дідуся. 4. Маріїнський палац — пам'ятник архітектури, справжня окраса нашої столиці. 5. «Харків — місце мого дитинства», — захоплено розповідав юнак (*З учнівських творів*).

Мій конспект

Незважаючи на близьке звучання, пароніми мають відтінки у значенні або й зовсім різне значення, тому їх часто сплутують. Саме тому найчастіше трапляються помилки. Якщо ви сумніваєтесь, яке з близькозвучних слів потрібно вжити, неодмінно зверніться до словника.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Дуже часто виникає питання, який прикметник слід уживати — *музичний* чи *музикальний*. Ці слова мають свої особливості вживання. Прикметник *музичний* утворений від іменника *му́зика* і виражає ознаку, що стосується музики як виду мистецтва: *школа музики* — *музична школа*, *у супроводі музйки* — *музичний супровід*. Слово *музикальний* твориться від іменника *музика* (музикант) і використовується у значенні сприйняття музики або її виконання: *слух музиканта* — *музикальний слух*.

Якщо ж у вас виникли сумніви, який прикметник використати, зробіть невелике дослідження: спробуйте перед словом поставити прислівники *дуже*, *надзвичайно* або *настільки*. Зі словом *музичний* вони не поєднуються. Не можна сказати: *дуже музична школа*. Зі словом *музикальний* вони вживаються природньо. «Наша мова настільки музикальна, що сама проситься в пісню», — говорив дослідник народної творчості Олександр Дей.

§ 14. ГРУПИ СЛІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ: ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКІ Й ЗАПОЗИЧЕНІ (ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ) СЛОВА

Чи можемо ми обійтися без іншомовних слів?

Українська лексика формувалася протягом багатьох століть. За походженням вона поділяється на дві групи — **незапозичені** та **іншомовні** (запозичені) слова.

Серед незапозичених є слова:

- 1) спільні для багатьох слов'янських мов: *земля, небо, вода, сіль, плуг, сестра, брат, рука, білий, чорний, говорити, два, давно, близько*;
- 2) властиві тільки українській мові (власне українські слова): *мрія, хист, глузд, мереживо, паляниця, примхливий, на-швидкуруч, духмянний, годинник, очолити, стрункий*.

Незапозичені слова означають:

- назви родинних зв'язків (*мати, дочка, брат*);
- назви частин людського тіла (*мозок, брова, вухо*);
- назви тварин і рослин (*порося, гуска, оса, дерево, дуб*);
- назви житла та його частин (*дім, двері, двір*);
- назви основних дій і процесів (*іти, везти, жити, їсти, пити*);
- назви основних якостей (*довгий, світлий, вузький*).

Іншомовні слова було запозичено з багатьох мов: старослов'янської (*глава, храм, учитель*), польської (*хвороба, гонор, шляхетний*), російської (*артіль, болт, чиновник*), неслов'янських (*директор, алея, оранжерея, каюта*).

121. Хто швидше? Запишіть слова у два стовпчики: а) незапозичені; б) іншомовні.

Взуття, астрономія, студент, смак, садити, революція, плести, ажіотаж, лимон, чоловік, античний, з'їсти, дискусія.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться початок вислову М. Рильського: «... — твій шлях до вершини».

- 122. І.** Прочитайте уривок із поезії Василя Симоненка. Випишіть десять незапозичених слів, підкресліть ті з них, що властиві тільки українській мові.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

- ІІ.** Випишіть зі словника десять іншомовних слів, доберіть до них українські відповідники.

- 123. І.** Запишіть парами слова, близькі за змістом. Підкресліть ті з них, що властиві тільки українській мові.

З р а з о к. *Нездужати — захворіти.*

Започаткувати, чемний, зголоситися, хазяїн, солдат, воїн, тепер, нині, боєць, зараз, господар, розпочати, ввічливий, погодитися.

- ІІ.** Із трьома словами, що властиві тільки українській мові, складіть речення зі звертаннями.

- 124.** Прочитайте текст. Перекажіть його за самостійно складеним планом (усно).

НАРОДЖЕННЯ СЛОВА

Як же народжується слово? Хто його автор, творець? Яка таємна сила поєднує між собою декілька звуків і за їх допомогою називає щось, зрозуміле всім?

Головний творець слова — народ. Звичайно, не можна уявити собі справу так, що люди спеціально сходилися на раду й більшістю голосів ухвалювали, яке слово і як утворити. Все відбувається інакше. Завжди є перший, відомий або невідомий, творець нового слова на позначення певного поняття.

Назване вперше словотворцем, підхоплене іншою людиною, повторене десятками, сотнями і тисячами мовців, воно закріплюється в мові, стає потрібним у спілкуванні.

Звичайно, переважної більшості імен творців слів ми не знаємо. Але є випадки, коли вдалося встановити й ім'я словотворця, і час народження слова.

Усі ви не раз чули і самі вживали слово *мрія*. Виявляється, ми знаємо рік його народження — 1873. Саме тоді Михайло Старицький написав вірш, присвячений Олені Пчілці — матері Лесі Українки. У поезії вперше використано нове слово — *мрія*. Воно одразу влилося в українську мову. Хоч це слово перетнуло майже півтора сторіччя, але гучить дзвінкоголосо (*За І. Вихованцем*).

125. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, властиві тільки українській мові.

Прикарпат..я — з..лена казка України. Хто хоч раз гостював у мальовничому краї, той пер..конався у справ..дливорості цих слів. Срібляться, б'ються дзвінко об стрімкі бер..ги і ро..сипаються бризками чисті хвилі гірських річок. В..личні гори, квітучі полонини, чарівний пер..дзвін потоків, водограїв — усе це ознаки неповторного п..йзажу Прикарпат..я (*З журналу*).

126. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання. Створіть хмару слів «Види спорту». Дізнайтесь, із яких мов запозичені назви видів спорту.

Приємно спостерігати за цікавою грою футболіста, баскетболіста чи регбіста. Захоплено дивляться на гімнаста, який блискуче виконує вправи. За всім цим стоїть наполеглива праця, висока мрія кожного з них. Витримка, благородство, вміння прийти на допомогу навіть незнайомій людині — основна життєва заповідь спортсмена (*З календаря*).

II. «Я хочу сказати своє слово». Які риси характеру, на вашу думку, повинен виховувати в собі справжній спортсмен?

Слова іншомовного походження — один із засобів збагачення лексики української мови. Але надмірне вживання запозичених слів робить мову малозрозумілою. Для позначення більшості предметів і понять є **українські слова**: *біографія* — *життєпис*, *бібліофіл* — *книголюб*, *фіаско* — *поразка* тощо.

Отже, вживати іншомовні слова треба доречно, відповідно до ситуації спілкування.

127. Прочитайте. Запишіть, замінюючи недоречно вжиті іншомовні слова українськими відповідниками.

1. З-поміж галуззя випурхнув гігантський голуб, сів на землю і почав воркувати. 2. Хлопці постійно сварилися, у жодному питанні не могли дійти консенсусу. 3. Реальний друг завжди приходить на допомогу. 4. Ми, домовившись про наступне рандеву, почали прощатися. 5. Дистанцію в один метр равлик долає близько години. 6. Сек'юриті, що стояв біля входу, з підозрою дивився на хлопців (*З учн. тво-рів*).

Довідка: великий, справжній, побачення, згода, відстань, охоронець.

128. І. Прочитайте текст. Назвіть іншомовні слова, які трапились під час читання. Яких недоречно вжитих іншомовних слів можна було уникнути, замінивши їх українськими?

Інстаграм — програма для обміну зображеннями та відео. Користувачі інстаграму можуть публікувати невеликий текст і використовувати хештеги(#) для обміну фото, думками або спогадами з онлайн-спільнотою. Ви можете спостерігати за подіями з життя своїх друзів, членів родини, селеbritі і навіть рекламними постами компаній в інстаграмі. Близько 10% дітей та молоді, які переглядали різні сторі в інстаграмі, вважають, що користування цією програмою не завжди безпечне.

На їхню думку, небезпеку становлять недоречні, а часом і неприпустимі для перегляду дітьми повідомлення чи

публікації, незрозумілі або образливі коментарі, що пишуть різні люди, зокрема й незнайомці. Буває, що злочинці навмисно стежать за постами дописувачів.

Водночас інстаграм — можливість дізнатися більше про друзів, знайомих, рідню, селебриті або сторінками компаній, які вас цікавлять, розміщувати власні фото-, відеосторі. Головне — дбати про безпеку в мережі і не дозволити маніпулювати вами, чинити булінг або ж вимагати від вас якусь інформацію чи кошти.

II. **«Я хочу сказати своє слово».** Чи траплялося з вами таке, коли хтось намагався цькувати вас у соціальних мережах? Як можна запобігти цьому?

129. Прочитайте. Скажіть, до якого стилю мовлення належить текст. Випишіть іншомовні слова.

ГАЗЕТА ЧИ ДРІБНА МОНЕТА?

Латинська мова запозичила з перської слово *gaza*, що означало «скарб», «царська казна». Очевидно, під впливом цього слова в італійській мові виникла назва дрібної срібної монети — *gazetta*. І коли 1563 року у Венеції з'явилася перша газета, за право прочитати її (вона була написана від руки) брали платню — цю дрібну монету. Згодом так почали називати і саме періодичне видання.

Історію виникнення цієї назви пояснюють і по-іншому. Її виводять від зменшеної форми італійського слова *gazza*,

що означає «сорока». Підставою для такого припущення є те, що перші газети взяли собі за емблему сороку — символ поширювача новин. Адже й тепер кажуть: «Сорока на хвості принесла звістку». А втім, перше пояснення видається вірогіднішим (А. Коваль).

130. І. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Звідки ви дізнаєтеся про події у світі?
2. Розгляньте малюнок на с. 75. Що на ньому зображено?
3. Назвіть відомі вам українські та зарубіжні газети й журнали.
4. Розкажіть, які українськомовні дитячі газети й журнали ви знаєте, які з них вам подобаються найбільше.

ІІ. Складіть і запишіть діалог «Мій улюблений журнал».

Мій конспект

Українська мова завжди поповнювалася **запозиченими** словами. На цей процес впливало чимало чинників. Отже, без іншомовних слів нам не обійтися. Якщо ж людина вживає багато іншомовних слів, її мова стає малозрозумілою. Поряд із іншомовними словами існує багато українських відповідників із тим самим змістовим наповненням. Тому вживання іншомовних слів не завжди виправдане. Іншомовні слова радимо застосовувати тільки в тому разі, якщо немає прямого українського відповідника.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Докладний письмовий переказ тексту-розповіді

1. Пригадайте, що вам відомо про типи мовлення. Що таке розповідь?
2. Які ознаки тексту-розповіді ви знаєте?
3. Як треба складати план до тексту?

131. І. Прочитайте народну легенду. Це опис, розповідь чи роздум? Доберіть заголовок. Складіть і запишіть план тексту.

Колись дуже давно жили на землі велетні. Вони мали велику силу, але використовували її лише для добра. Ніколи і нікому велетні зла не робили, тому їх досі згадують люди.

Якщо довго не було дощу, велетні притягували хмари, щоб зволожити землю. А роса тоді ще не випадала.

Згодом велетні почали вимирати. Останній велетень, що вмів викликати дощ, лежав на Карпатських горах. І дуже жаль йому було, що сохне все на землі, а він не може притягувати дощові хмари. Відчував велетень, що незабаром його не стане.

Коли помер велетень, усе, що лише було на землі: дерева, трави різні, кущі, — почало плакати за ним. Ті сльози стали росою, яка зволожує землю, коли немає дощу. І зелень так кожної доби оплакує доброго велетня, який колись усе рятував від посухи (*Нар. творчість*).

II. Про що розповідається в тексті? Яка його основна думка? Який епізод відтворено на малюнку? Перекажіть текст усно.

III. Підготуйте докладний письмовий переказ тексту за самостійно складеним планом.

§ 15. БУКВИ *и*, *і* В СЛОВАХ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Які особливості правопису букв *и*, *і* в іншомовних словах?

132. І. Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається? Наведіть приклади іншомовних слів.

СЛОВА-МАНДРІВНИКИ

Цікавішими за людські життєписи бувають біографії слів. І це зрозуміло. Адже вік кожного з них може вимірюватися тисячоліттями! За цей час слова, перетинаючи кордони, мандрують землею кулею, засвоюються іншими мовами. Наприклад, слова *шосе* (*автомобільний шлях*), *секрет* (*таємниця*), *салют* (*поздоровлення, привітання*) прийшли до нас із Франції; спорт (*фізичні вправи та ігри*),

спортсмен (людина, що займається спортом) — з Англії; мелодія (спів, пісня) — з Греції. А наші слова *бандура, запорожець* увійшли в німецьку, італійську, англійську, французьку мови (*З календаря*).

II. Поясніть написання слова *життєпис*.

В основах загальних назв іношомовного походження після букв *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* (правило «дев'ятки») перед наступним приголосним, крім *й*, пишеться буква *и*: *дизайн, артист, ритм*.

Крім того, букву *и* після букв, що не входять до «дев'ятки», пишемо:

а) у словах, давно засвоєних українською мовою: *графин, вимпел, єхидна, спирт, бинт, химера* та ін.;

б) у словах, запозичених зі східних мов: *кизил, гиря, кисет, кинджал, кишмиш, киргиз*;

в) у словах церковного вжитку: *диякон, єпископ, християнство, митрополит* та ін.

В інших випадках у загальних назвах (після «дев'ятки» перед голосними та *й*, на початку слів, у кінці незмінюваних слів та після букв, що не входять до «дев'ятки») пишеться буква *і*: *пріоритет, хімія, журі, вітамін*.

В основах іношомовних власних географічних назв після семи букв *д, т, ц, ч, ш, ж, р* перед наступним приголосним (крім *й*) та в суфіксах *-ик(а), -ид(а)* пишемо *и*: *Скандинавія, скандинавський, Кордильєри, Тибет, Ватикан, Лейпциг, Чикаго, Вашингтон, Крит, Жигулі, Мадрид, Колхида, Антарктида*.

Крім того, як виняток, букву *и* пишемо в таких географічних назвах: *Єгипет, Єрусалим, Вифлеєм, Вавилон, Сирія, Сицилія, Бразилія, Пакистан, Китай, Киргизія, Узбекистан*.

В інших випадках пишемо букву *і*: *Сімферополь, сімферопольський, Гельсінкі, Сідней, Занзібар, Гімалаї, Хібіни, Діоміда, Греція, Сочі*.

В основах іношомовних власних особових назв після чотирьох букв *ч, ш, ж, ц* перед наступним приголосним (крім *й*) пишемо *и*: *Чингізхан, Шиллер, Жигмонді, Цицерон*.

В інших випадках пишемо букву *і*: *Дідро, Арістотель, Фрідріх, Зільберт, Гельвецій, Тиціан, Леонардо да Вінчі*.

Орфограма. Букви **и, і** у словах іншомовного походження

Букву **у**, а не **ю** пишемо в словах, запозичених із французької мови, після букв **ж, ш**: *парашут, журі, брошура*, а також у словах *парфуми, парфумерія*.

133. Прочитайте слова. Обґрунтуйте написання *и* або *і*.

Пілот, шифр, абітурієнт, бензин, парі, журі, індекс, офіцер, режим, лиман, гербарій, директива, аналіз, фізика, Мадрид, Сицилія, Чикаго, Мексика, авторитет, стадіон, чемпіон, парфумерія.

134. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Виділіть орфограму.

1. Пасаж..ри дивилися в ..люм..натори і нічого не бачили, крім хмар, а п..лот упевнено керував маш..ною. 2. З к..но ми поверталися на такс.. . 3. Такс..ст мав утомлений вигляд. 4. Під час захопливого кру..зу ми побачили Мадр..д, Р..м, Пар..ж. 5. Екскурс..ї були цікавими й пізнавальними. 6. У зоопарку дітей катає маленький пон.. . 7. Автор..тетне ж..рі визначило переможця. 8. Чемп..оном став двадцятирічний самб..ст з Алж..ру.

135. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Виділіть орфограму.

Велос..пед, д..аграма, педагог..ка, г..ря, оф..цер, ..люмінація, г..гієна, ш..рма, автор..тет, м..нус, еск..з, пал..тра, в..трина, Т..бет, С..рія, Ток..о, бр..гада, ар..фметика, рес-публ..ка, арх..в.

136. Спишіть, вставляючи пропущені букви. До виділених слів доберіть українські відповідники.

1. У старому селі була своя композ..ц..йна лог..ка. За центр і одночасно **ор..єнт..р** правила звичайно церква (О. Довженко). 2. Ти серцем відчуваєш колос, як муз..ку натхненний д..р..гент (Д. Луценко). 3. Усе пливли ключі над сивим зод..аком, сховавши таїну при лівому крилі (Б. Олійник). 4. Зринала над **аф..ші** і плакати, над грім **овац..й** муз..ка жива (П. Перебийніс). 5. Дороги ворог не розвіда! Вона стояла вартовим, маленька дівчина з Мадр..да (А. Малишко).

137. Доберіть до поданих тлумачень відповідні за змістом іншомовні слова й запишіть. Поясніть їх написання.

Зразок. Столиця Іспанії — Мадрид.

1. Столиця Франції. 2. Особа, яка керує оркестром, хором. 3. Наука, що вивчає минуле. 4. Навчальні заклади. 5. Математичний знак. 6. Той, хто любить свій народ, свою Батьківщину. 7. Невеличка книжечка. 8. Людина, яка вступає до закладу вищої освіти. 9. Приміщення для зберігання книг.

Довідка: академія, абітурієнт, Париж, патріот, ліцей, брошура, диригент, історія, інститут, університет, мінус, бібліотека, гімназія.

138. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *і*.

К..парис, анг..на, еп..тет, продукт..вний, в..мпел, ск..пидар, г..рлянда, калм..к, абор..ген, такс..ст, такс.., прив..леї, механ..чний.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв слів складеться закінчення вислову І. Кочерги: «Береться мудрість не із заповітів, а із шукань і...».

139. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *і*; б) зі вставленою буквою *и*.

М..лан, Антаркт..да, Іспан..я, Мадр..д, Італ..я, Браз..лія, Бол..вія, Корс..ка, Адд..с-Абеба, Ґренланд..я, С..мферополь, Тур..н, Ляльм..кар.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться закінчення вислову Олександра Олеся: «Мова — це ...».

140. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому прізвище інженера *Рудольфа Дізеля* пишемо з буквою *і*, а його винахід — дизельний двигун — з буквою *и*?

141. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Виявляється, деякі слова мають точну дату народження. Наприклад, слово *газ* винайшов ван Гельмонт, х..м..к із Бельг..ї, трохи преробивши лат..нське слово *хаос* (безладдя).

Ми звикли, що важку й небезпечну роботу виконують роботи — автомат..зовані пристрої. А от назву *робот* придумав у 1920 році чеський письменник Карел Чапек.

Зараз ці слова стали інтернац..ональними, вживаються у всіх мовах світу (З журналу).

Мій конспект

Правила написання букв *и*, *і* в іншомовних словах можна розподілити на 3 групи: 1) загальні назви; 2) географічні назви; 3) особові власні назви.

Перед наступним приголосним, крім *й*, пишеться буква *и*:

1) у загальних назвах за правилом «дев'ятки» («*Де ти з'їси цю чашу жиру?*»);

2) у географічних назвах за правилом «сімки» («*Де ти ... цю чашу жиру?*»);

3) у власних особових назвах за правилом «четвірки» («*Це ж чаша*»).

§ 16. ПОДВОЄНІ БУКВИ У СЛОВАХ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У чому особливість написання подвоєних букв у загальних і власних назвах іншомовного походження?

В іншомовних словах букви, що позначають приголосні звуки, можуть подвоюватись.

Букви подвоюються у випадку, коли слова означають власні назви: *Гаронна*, *Марокко*, *Голландія*, *Ніцца*, *Елла*, *Джонні*, *Руссо*, *Шиллер*, *Грімм*.

Подвоєні букви зберігаються й в усіх похідних словах: *марокканець* (*Марокко*), *андорський* (*Андорра*).

У загальних назвах іншомовного походження подвоєння не відбувається: *бароко*, *клас*, *грип*, *колектив*, *сума*.

Винятки: *тонна*, *манна*, *ванна*, *мадонна*, *бонна*, *вілла*, *булла*, *брутто*, *нетто*, *мotto*, *контрреволюція*, *іrrаціональний*, *сюрреалізм*, *інновація*, *імміграція* (але: *еміграція*, *емігрант*) та ін.

Орфограма. Одна-дві букви у словах іншомовного походження

145. І. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) з подвоєними буквами; б) без подвоєних букв.

Ма(н)а, но(т)а, анте(н)а, Оді(с)ей, Жа(н)а, Ні(ц)а, су(м)а, ва(т), андо(р)ський, інтерме(ц)о, ва(н)а, сю(р)реалізм, тра(с)а, і(п)одром, Е(д)інгтон.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних слів складеться початок вислову В. Симоненка: «... вибирати, сину. Вибрати не можна тільки Батьківщину».

ІІ. До виділених слів доберіть українські відповідники.

146. Прочитайте текст і перекажіть його. Переказ запишіть. Зверніть увагу на правопис іншомовних слів.

Літо було в розпалі. Гаряче сонце заливало славетний Кносський палац, різнобарвні дахи приміщень, просторі двори. Між квітучих олеандр і маслин тихо плюскотіла річечка. Обабіч неї, на схилах, у затінку кипарисів та інжирних дерев обідала знать. Довгими вузькими коридорами палацу, мармуровими східцями сновигали раби. Вони носили з підвалів різні страви. У палаці гуло, ніби в гігантському вулику з тисячами працюючих бджіл (*Н. Казандзакіс*).

Кносський палац на острові Крит

§ 17. АКТИВНА Й ПАСИВНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗАСТАРІЛІ СЛОВА (АРХАЇЗМИ Й ІСТОРИЗМИ), НЕОЛОГІЗМИ

Чому застарілі слова й неологізми належать до пасивного запасу лексики?

Лексика дуже тісно пов'язана із життям народу, змінами в суспільстві. Наприклад, із зникненням деяких предметів побуту стають рідковживаними і слова, що їх називали. Натомість з'являються нові слова на позначення назв предметів і понять, які виникли з розвитком науки й техніки.

Застарілі слова — це слова, які поступово виходять чи вийшли з ужитку через те, що зникли предмети й поняття, які вони позначали: *чумак, очіпок, соха*.

Застарілі слова найчастіше вживаються в науковій і художній літературі.

Неологізми — це нові слова, які виникають у мові для позначення предметів і понять, що з'являються: *клонування, нанотехнології, лайфхак*. Більшість неологізмів, що увійшли до лексики української мови останнім часом, іншомовного походження (*переважно запозичені з англійської мови*) і не мають українських відповідників.

147. I. Відгадайте загадку Дмитра Білоуса. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

В словн..ки занесені ми вчасно,
А вж..вають нас уже нечасто.
Відробили вік свій, ві..служили,
Ми у рідній мові — старжили.
Та коли про давн..ну розмова,
Кращого, ніж ми, не знайдеш слова.

II. Запишіть п'ять слів, що вийшли з ужитку.

- 148.** Розгляньте таблицю й поясніть, чим відрізняються архаїзми та історизми.

Застарілі слова	
Історизми	Архаїзми
Вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням понять, що ними називалися.	Назви понять і явищ, замінені іншими словами, які є сьогодні загальноновживаними.
<i>Боярин, феодал, плахта, кріпак.</i>	<i>Пря — боротьба, тать — злодій, десниця — права рука.</i>

- 149.** Запишіть застарілі слова у дві колонки: а) архаїзми; б) історизми.

Супостат (*ворог*), тіун (*княжий управитель*), опанча (*старовинний плащ*), ланіти (*щок*), намісник (*помічник управителя монастиря*), отверзати (*відкривати*), вия (*шия*), арбалет (*старовинний лук*), оний (*той, інший*), шолом (*металевий головний убір воїна*).

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову Івана Багряного: «... захисник».

Із плином часу неологізми стають загальноновживаними словами, а деякі загальноновживані слова — застарілими. Не так давно слово *рахівниця* було загальноновживаним, а тепер — застаріле, слово *комп'ютер* було неологізмом, а нині є загальноновживаним.

- 150.** Спишіть текст, підкресліть застарілі слова. Користуючись довідкою, поясніть їхні значення.

Рано на світанні в полі, на вибитому тьмою ніг і копит гостинці почувся шум. Коли визирнуло з-за обрію сонце, стало видно численні загони, що йшли один за одним. Здалеку було чути тупіт, голоси воїв, брязкіт щитів. Полки йшли за полками, усі під знаменами, на яких були вишиті лики богів. Попереду йшли комонники, далі — піше військо. На чолі цього безкінечного потоку їхала старша дружина зі своїм витязем — князем Володимиром (*За С. Скляренком*).

Довідка: *Гостинець* — шлях; *тьма* — велика кількість; *вої* — воїни, *знамено* — прапор; *лик* — обличчя; *комонник* — вершник; *дружина* — збройний загін князя; *витязь* — хоробрий воїн, герой.

151. І. Прочитайте текст, визначте тему висловлювання. Підготуйте стислий усний переказ.

Тривалість «життя» слів дуже різна. Буває, слово з'явиться в мовленні людей, недовго воно перебуває в «статусі» неологізма, швидко стає загальновідомим, тобто зрозумілим усім мовцям. Важко повірити, що ще наприкінці ХХ — початку ХХІ століття неологізмами в українській мові були такі слова: *брифінг, бутик, сканер, таймер*.

Трапляються випадки, що не минає й десяти років, як слово проходить від неологізму до історизму. У дев'яностих роках минулого століття з'явилося слово *пейджер*. Воно позначало приймач персонального виклику. Для того щоб відправити абонентові повідомлення, потрібно було набрати телефон оператора, повідомити номер пейджера і продиктувати невеликий текст. Із розвитком мобільного зв'язку пейджерами перестали користуватися. Стало забуватися й саме слово (*З блогу*).

ІІ. Створіть хмару слів «Архаїзми в техніці».

152. І. Прочитайте уривок із поезії Павла Тичини. Скажіть, як ви розумієте значення виділених слів.

Весна, весна! Яка блакить,
Який кругом **прозор**!
Садками ходить **брунькоцвіт**,
А в небі — **злотозор**.

Весна, весна! Який там **гон**
На крилах вітерка? —
То в вишині біжить, зника
Хмар-хмарова ріка.

Шумлять згори **шум-пінярі**;
Ріка своїм хребтом
Несе торжественно вперед
Веселий, скреслий **лом**.

ІІ. Поміркуйте, чи можна назвати виділені слова неологізмами. Чому ці слова не стали загальноживаними?

153. Прочитайте речення. Поясніть значення неологізмів, за потреби скориставшись довідкою.

1. Якщо не встановлювати дедлайни, то це не плани на майбутнє, а просто мрії. 2. Щоб стартап був успішним, ось вам лайфхак на всі часи: робіть усе для інших так, як би ви зробили для себе. 3. Що більше люди дізнаються про біткоїни, то більшає на них попит. 4. Учені переконані, що нанороботи допоможуть зціляти людей від найважчих хвороб (*З журналу*).

Довідка: використання новітніх технологій для створення й надання послуг, кінцеві терміни, мудра порада, автоматизовані пристрої мікроскопічних розмірів, електронні цифрові гроші.

До речі...

Українські письменники й письменниці збагатили нашу мову словами, які тепер є загальновживаними, а були авторськими неологізмами. Наприклад, Іван Котляревський уперше вжив слова *несамовитий*, *угамуватися*; Тарас Шевченко — *вогняний*, *почимчикувати*; Пантелеймон Куліш «подарував» нам слова *вабити*, *згряя*, *покора*, *почуття* тощо; байкар Леонід Глібов увів до нашої мови слова *соромно*, *пожовкнути*, *бурмотати*, а Іван Нечуй-Левицький — *квітник*, *сміливість*, *стосунок*, *перепона*. Слави «доброго коваля» неологізмів зажив Михайло Старицький, уживши всім відомі сьогодні слова: *мрія*, *завзяття*, *байдужість*, *темрява*, *потужний*, *привабливий* та багато інших.

154. Складіть і запишіть речення із п'ятьма-шістьма словами, що нещодавно увійшли до лексики української мови. Поміркуйте, в яких галузях суспільного життя з'являється найбільше нових слів. Чим зумовлена їх поява?

Мій конспект

До активної лексики української мови належать усі слова, які повсякденно вживаються в різних її формах і стилях. Застарілі слова вже призабулися, вийшли з активного вжитку, а неологізми ще не набули значного поширення, не стали відомі всім мовцям. Тому історизми, архаїзми, неологізми належать до пасивного запасу лексики.

9 листопада — День української писемності та мови

Загадково тьмяніє лампада, тихо потріскують свічі. Над пергаментом схилився сивобородий чоловік. У мерехтливому світлі спалахують усе нові й нові слова. Таємниче, схоже на чаклунство дійство полонить ченця, уява переносить його в сиву минувшину...

Близько 1113 року в Печерському монастирі в Києві написано літописний твір, названий за його першими словами «Повість минулих літ». Автором цього твору був чернець Нестор. Майже все життя він провів за мурами монастиря. Сімнадцятирічним юнаком Нестор був пострижений у ченці, а згодом висвячений у диякони, в сані якого пробув майже сорок років, до самої смерті.

Нестор відомий не тільки як талановитий письменник, а і як справжній історик. Створенню «Повісті минулих літ» передувало написання ним низки розповідей про життя святих (З журналу).

Нестор Літописець

1. Чому День української писемності та мови пов'язують з ім'ям Нестора Літописця?
2. Що вам відомо про літописи з уроків історії?
3. Розкажіть про життя і діяльність Нестора Літописця.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Усний твір-розповідь на основі власного досвіду

У нас часто виникає потреба розповісти кому-небудь про те, що з нами трапилося, що ми бачили чи переживали. В усному мовленні велике значення мають **засоби виразності**: інтонація, паузи, темп розповіді, жестикуляція.

155. І. Прочитайте мовчки текст, поданий у таблиці, звертаючи увагу на те, як залежать інтонація і темп мовлення від змісту (в дужках умовно позначені паузи: I — коротка, II — середня, III — тривала).

ХАЙ ХТОСЬ ІНШИЙ...

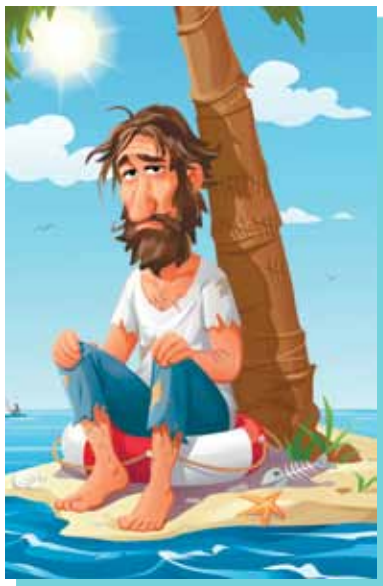
П'ятий клас (I) зібрався на екскурсію. (II) Вона мала бути цікавою. (III)	Повільний темп розповіді, неголосно
— Цілий день будемо в лісі, (II) — сказала вчителька. (II) — І їсти зваримо, (I) й книгу прочитаємо, (I) й відпочинемо. (III)	Трохи швидший темп, голосніше
Діти з нетерпінням чекали неділі. (III) У суботу всі залишилися в школі, (II) учителька ще раз нагадала, (I) що кожному треба взяти у свій рюкзак. (III)	Повільний темп, неголосно
— Візьміть хліба, (I) сирої картоплі, (I) сала, (I) крупи... (III) — наказувала вона, (I) учні записували. (II) — Не забудьте пляшку або термос із водою. (II) Візьміть голку з ниткою. (III)	Повільний темп, голосніше
— А нащо брати голку з ниткою? (II) — питає Миколка. (III)	Інтонація здивування
— Всяке може (I) статися в поході. (II) Може, (II) в кого гудзик відірветься. (III)	Трохи швидший темп
Звечора всі діти приготували рюкзаки. (II) Все повкладали в них. (II) От тільки... (III) «Ну, (I) навітьщо я братиму ту голку з ниткою? (II) — подумав кожен. (II) — Хай хтось інший візьме. (II) Вдома ж у мене гудзики не відриваються...» (III)	Після довгої паузи голосніше

До сходу сонця (I) всі зібралися на шкільному подвір'ї. (II) Ось і рушили до лісу. (II) Весело було і в дорозі, (I) і в лісі. (II)	Повільний темп, притишено
Миколка поліз на дерево (II): захотілося йому (I) зрізати чудернацький сучок. (II) Та коли спускався додола, (II) — зіскочив (II). Тієї ж миті відлетів гудзик від штанів. (III)	Повільний темп змінюється швидшим
Підтримуючи рукою штанці, (I) Миколка пішов до хлопців. (II) Щось їх питає, (II) а вони тільки хитали головами й знижували плечима. (II) Учителька помітила: (II) щось негаразд із Миколкою. (III)	Жест допоможе унаочнити картину
— У чому річ, (I) Миколко? (II) — питає вона. (III)	Інтонація здивування
— Та ось... (II) гудзик відірвався... (III)	Тихо
— Ну, приший. (III)	Голосніше
— Голки немає... (III)	Тихо
Ось тут і з'ясувалося, (I) що голки не взяв ніхто. (II) Кожен думає: (II) хтось інший візьме. (III)	Пришвидшений темп
Так до вечора й тримав Миколка штани в руках. (II) І коли додому йшов, (I) також тримав. (III) (За В. Сухомлинським).	Повільніше

II. Прочитайте текст так, ніби ви розповідаєте його своїм однокласникам і однокласницям.

156. Підготуйте усну розповідь «Пригода влітку». Продумайте, який темп читання, гучність мовлення ви оберете. Запишіть свою розповідь на диктофон, прослухайте запис. Спробуйте самостійно знайти недоліки, подумайте, які зміни необхідно зробити у змісті і в усному виконанні розповіді.

157. Розвиваємо уяву. Ви — учасник (учасниця) шоу-гри «Останній герой» і вам одному/одній потрібно вижити протягом тривалого часу на безлюдному острові серед океану. На острові є звірі й птахи, пальми, ліани й листяні дерева, проте немає прісної води. З собою, крім літнього одягу, ви можете взяти п'ять речей. Що ви візьмете з собою і як ці речі допоможуть вам вижити?

§ 18. ГРУПИ СЛІВ ЗА ВЖИВАННЯМ: ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ Й ОБМЕЖЕНОГО ВЖИВАННЯ. СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

Чому трапляються стилістичні помилки?

158. Прочитайте речення. Якою темою об'єднані подані висловлювання? Скажіть, до якого стилю мовлення належить кожне речення.

1. Вітер гасає весь день по степах, цвітом гречаним і житом пропах (В. Скомаровський). 2. Є деяка різниця у назвах північно-східного вітру на територіях різних країн: на Мальті грего називають балканським вітром, у східному Середземномор'ї та Чорноморському басейні — грего, грегор, у Марселі — бриз (З довідника). 3. У зв'язку з посиленням вітру до 20 метрів на секунду вірогідне падіння дерев (З сайта). 4. Вітрюган такий, що з ніг звалює (Остан Вишня). 5. Вітри перемін мають вплив на всі аспекти нашого життя (З блогу).

За вживанням усі слова поділяють на **загальновживані** та **стилістично забарвлені**.

Загальновживані слова використовує більшість мовців в усному й писемному мовленні: *мати, батько, син, дочка, брат, сестра, хліб, сіль, вода, пшениця, яблуна, вишня, вітер, дощ, будинок, зелений, великий, жити, думати, тут, сьогодні*. Таких слів у мові — більшість.

Стилістично забарвлені слова вживають у текстах певного стилю мовлення. До стилістично забарвлених слів належать:

- **книжна лексика** — слова, властиві передовсім писемному мовленню: *держава, мир, істина, намір, меценатство, спостереження, рішення*;
- **розмовна лексика** — слова, що вживаються в побутовому мовленні й яскраво виражають оцінку осіб, предметів, явищ і почуттів: *синок, смакота, хапуга, злюка, горлопани, байдикувати, спатоньки, електричка, мобілка, маршрутка, комп.* У словниках біля таких слів роблять позначку — *розм.*

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Ви уже знаєте про слова-пароніми, знайомі з поняттям **книжна лексика**, тож не зайвим буде запам'ятати правильне вживання слів **кни́жний** і **книжко́вий**.

В українській мові є близькозвучні слова **книжний** — **книжковий**, які часто вживають неправильно. **Книжковий** — це той, який стосується книжки, пов'язаний із книжкою, виробництвом і поширенням книжок, наприклад: **книжкова обкладинка, книжковий ринок, книжкова виставка**. **Книжний** — це характерний для літературно-писемного викладу, не властивий живій мові; узятий, запозичений з книжок, наприклад: **книжна мова, книжний стиль, книжні знання**. «Велика-бо користь буває людині від **науки книжної**, бо книги вказують нам і навчають нас», — звертається до читачів автор нашого найдавнішого літопису «Повість минулих літ». Тож побувайте у **книжковій крамниці** й виберіть собі літературу до душі.

159. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) книжну лексику; б) розмовну лексику.

Спорудити, здоров'ячко, вогненний, схарактеризувати, хурделиця, грубіянити, знахабнілий, світогляд, настанова, кособокий, класифікація, ягідка, заповітний, кошлатий.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться закінчення народного прислів'я: «Догана мудрого більше варта, ніж ...».

160. Попрацюйте в парах. Прочитайте речення. Випишіть розмовну лексику.

1. За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстилає і сонце спатоньки зове у синє море (*Т. Шевченко*). 2. Таке ледащо той одинчик у батьків! Ні за що — і за холодну воду не візьметься, а все тільки на печі сидить (*Нар. творчість*). 3. «Дармоїд і нероба — одна хвороба», — повчав дідусь (*М. Стельмах*). 4. Хто в цей смаколик не вмочить губ? Суп вечоровий! Чудовий суп! (*К. Наріжна*). 5. Мчить і мчить гаряча електричка, обсипає іскрами ліси (*А. Малишко*).

6. «Так себто я брешу? — тут Вовк йому гукнув. — Чи бач! Ще і базікать стало... Такого ще поганця не бувало!..» (Л. Глібов).

Книжна лексика поділяється на такі групи:

- **суспільно-політична лексика** — слова, пов'язані з політичним і громадським життям суспільства і людини в суспільстві: *Верховна Рада, парламент, народний депутат, Рада Європи, вибори, преса*;
- **наукова лексика** — слова, що вживаються в науковій літературі та мовленні науковців: *аргумент, дослід, спостереження, зіставлення, експеримент, іменник, словосполучення, речення, клітина, радіус, систематизувати, класифікувати, пульсари, магнітні хвилі*;
- **офіційно-ділова лексика** — слова, вживані в діловому спілкуванні, зокрема в документах (*ділових паперах*): *закон, наказ, заява, реєстрація, інструкція, відрядження, угода, посвідчення, протокол*.

161. Запишіть подані словосполучення в три стовпчики: а) суспільно-політичну лексику; б) офіційно-ділову лексику; в) наукову лексику.

Конституційна реформа, слово надається, непрямий відмінок, антонімічні дієслова, лист-нагадування, опозиційна партія, особова справа, швидкість звукових хвиль, журналістське розслідування, видати наказ, народний депутат, одноцифрове число, економічна криза, оприлюднити на сайті, їдкий натр.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв словосполучень складеться початок вислову В. Голобородька: «... мови проспіване у пісні. Тож пісенними словами з побратимами у товаристві розмовляємо».

162. Відредагуйте речення і запишіть. Чому, на вашу думку, було допущено помилки?

1. Учені довго дискутували з цього приводу, але врешті втомилися гризтися. 2. «Спробуйте хоч шматочок цього пирога — і ви зрозумієте, що його потрібно невідкладно

анулювати», — припрошувала бабуся онуків. 3. «Візьміть до уваги цей аргументик», — наполягав адвокат. 4. Під час посилення вітрюгану не ставайте поблизу великих дерев (*З учнівських творів*).

163. Запишіть подані речення, замінюючи виділені слова синонімами з довідки, ставлячи їх у потрібній формі. Підкресліть розмовну лексику.

1. Бджоли **літали** роєм над пасікою, неначе краплі бризкали вздовж і впоперек. 2. Дід Панас виплутував рибу, клав собі в човен; налапав дві жаби й **кинув** їх спересердя геть у воду (*З тв. І. Нечуя-Левицького*). 3. Усю ніч без перепочинку **йшли** змучені люди і тварини безкрайньою сухою пустелею (*З. Тулуб*). 4. «Не **витрачай** час на всілякі дурнички», — просила мати (*О. Донченко*). 5. Коні зненацька **злякалися**, захропли, вдарили копитами (*П. Загребельний*).

Довідка:

плентатися, сновигати, швиргонути, тринькати, схарапудитися.

Мій конспект

Стилістичні помилки трапляються як в усному, так і в писемному мовленні. Найпоширеніша їх причина полягає в недоречному вживанні слів, словосполучень і навіть цілих речень, що не відповідають стилеві всього тексту.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Переказ тексту-розповіді з елементами опису предмета

1. Пригадайте, які є типи мовлення.
2. Що таке опис?
3. Для чого використовується опис у художніх творах?

164. І. Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІНОЧОК

В Україні з давніх часів жінки та дівчата шанували віночок. Вінки плели з різного зілля від весни до осені. Останнім у році був вінок із золотистого кленового листа.

Плетіння вінка — то ціла наука. До вінка впліталось багато різних квітів із лікувальними властивостями: деревій, безсмертник, любисток, волошка, ромашка, незабудка і цвіт калини.

Найпочесніше місце у вінку належало деревію. Деревій у вінку є символом нескореності.

Особливе місце у вінку мав і барвінок. Це символ життя і безсмертя людської душі. Він прикрашає весільний вінок молоді, одяг гостей, святковий коровай.

Усього в повному українському вінку двадцять квіток. До дівочого вінка в'яжуть кольорові стрічки. Кожен колір стрічки є символом. Першою в'яжуть світло-коричневу стрічку — символ землі-матінки. Зліва і справа від неї дві жовті — символ сонця. За ними ідуть з різних боків зелена світла і темна. Це символи живої природи, краси і юності. За ними в'яжуть синю і блакитну — символи води і неба.

Український вінок є своєрідним, неповторним символом українців, свідченням високої культури, любові до рідної землі (За М. Крищуком).

1. Яка тема тексту?
2. З яких квітів плели вінки?
3. Чому особливе місце у вінку належить деревію та барвінку?
4. Стрічки яких кольорів в'язали до дівочого вінка? Чому?
5. Знайдіть речення з однорідними членами і поясніть розділові знаки.

II. Докладно перекажіть текст спочатку усно, а потім письмово. Користуйтеся пам'яткою на с. 36.

III. Опишіть зовнішність дівчини, зображеної на малюнку.

Текст-розповідь складається з таких частин: **початок дії, розвиток дії, завершення дії.**

В описі спочатку подають **загальні відомості** про предмет, **враження** від нього, потім розкривають його найхарактерніші **ознаки**. Закінчують опис **оцінкою предмета**.

Текст-роздум обов'язково містить **міркування, докази і висновок**.

§ 19. ДІАЛЕКТНІ, ПРОФЕСІЙНІ СЛОВА Й ТЕРМІНИ, СЛЕНГ, ПРОСТОРІЧНІ СЛОВА

Чому діалектні, професійні, просторічні слова, терміни, сленг належать до стилістично забарвленої лексики?

165. Прочитайте виразно текст. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів. Дайте відповіді на подані запитання.

Є серед безмежних просторів край, де мріють у синій даліні гори, буйні праліси. Там чути могутній шум гірського потоку. Інший край, інші звичаї... А скільки особливостей життя людей! Їхня культура віддзеркалюється в мові, то цілком природно чекати там і слів, не таких, як скрізь. Їх важко зрозуміти полтавцю, киянину. Щоправда, деякі з цих місцевих слів стали загальновідомими. Адже всі знають,

що таке *трембіта*, *полоніна*, *верховіна*, *коломійка*. Та, мабуть, тільки жителі Верховини користуються словами «плай» (гірська стежка), «вагаш» (дорога, якою ходять овечі отари), «бовчар», «бовгар» (пастух, що

випасає корів), «фльо́ра» (сопілка). Тільки там одягають кепта́р (короткий вишитий козушок), криса́ню (бріль), катрі́нку (жіночий одяг на зразок плахти), га́чі (білі штани) (За А. Матвієнко).

1. Розгляньте зображення. Про яку місцевість ідеться в тексті?
2. Які слова жителів Верховини важко зрозуміти без пояснення?
3. Які із слів верховинців стали загальновідомими?

Загальноновживаними називаються слова, відомі всім носіям мови: *хата, донька, кінь, холодний, бігти, дерев'яний*.

Терміни — це спеціальні слова, які вживають для точного найменування наукових понять. Наприклад, у математиці вживають терміни *радіус, діаметр, натуральне число*, у мовознавстві — *артикл, орфоенія, присудок*. Для пояснення термінів існують спеціальні словники: «Словник літературознавчих термінів», «Медичний словник», «Словник юридичних термінів» тощо.

Професійними називають слова, що вживаються лише в мовленні людей певної професії. Наприклад, працівники сільського господарства вживають слова *боронування, косовиця, добрива, обмолот*; медичні працівники — *ін'єкція, знеболення, діагноз*; педагоги — *педрода, семестр, вікно* («вільний урок»).

Діалектними називаються слова, що вживаються лише мешканцями певної місцевості: *когут* — півень; *банувати* — жалкувати, тужити; *мольфар* — чарівник; *звори* — урвища. Деякі діалектні слова стають загальноновживаними: *трембіта, полонина*.

Письменники у художніх творах уживають діалектизми для кращого відображення мовлення мешканців певної місцевості, їхніх звичаїв, побуту. У тлумачному словнику при поясненні діалектних слів подається скорочення *діал.*

- 166.** Прочитайте виразно вірш Дмитра Білоуса. Випишіть парами загальноживані і діалектні слова, у дужках зазначаючи, в якій місцевості вони вживаються.

ЧУДЕСНІ БАРВИ

...А є ще риси мови, що звуться діалекти:
це говори місцеві на дещо інший лад.
На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
а огірок звичайний в Чернігові — гурок,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) — кошувка,
і назви, і вимова різняться що не крок.
Раз якось на базарі професор із столиці
заговорив із дідом, що ягоди привіз:
— То, значить, на Поліссі вродили полуниці?
Я бачу, ви з-над Снова, із хутора Рогіз.
Дід витріщає очі — і як це може бути?
— То ви з Рогозу родом? Мо', інженер? Поет?
— Та ні, я просто знаю, як де говорять люди:
прислухуюсь до мови — і в цьому весь секрет.

- 167. I.** Прочитайте текст мовчки, підготуйте докладний усний переказ висловлювання.

У Політехнічному інституті в Києві встановлений перший в Україні пам'ятник всесвітньовідомому математикові Михайлові Кравчуку. На постаменті записані улюблені його слова: «Моя любов — Україна і математика». Михайло Кравчук — один із засновників електронно-обчислювальних машин, що стали прообразами сучасних комп'ютерів. Розробки вченого американці та японці застосували на телебаченні. Конструктор Сергій Корольов, учень Михайла Кравчука, став творцем космічних апаратів. «Ніколи не опускайте рук, займіться математикою — і ви прозрієте душею», — говорив академік Кравчук (*З журналу*).

Пам'ятник
Михайлові Кравчуку

- II.** Створіть хмару слів «Математичні терміни».

168. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть професіоналізми.

Праворуч із жита випурхає хмарка диму, а незабаром вир..нає і громіздкий корпус ст..пового корабля. Похитуючись на золотавих хвилях, комбайн пл..ве до лісу. Дійшовши до краю лану, пов..ртає назад. Він росте, набл..жається. Ось уже видний увесь — коричн..вий, вел..чезний, оповитий курявою. Тепер комбайн уже нагадує не корабель, а танк — похилі площіни, лускáта кабіна-башта, довга, схожа на гармату труба (*тільки повернута вбік*), а знизу об..ртається мотовіло — ніби гус..ниці (*За А. Мальцем*).

ІІ. Визначте стиль і тип мовлення тексту.

169. Ким працюють люди, на яких ви хотіли б рівнятися? Запишіть кілька слів, які вони вживають у своїй професійній діяльності, дізнайтесь лексичне значення цих слів, із двома з них складіть речення.

Просторічними називаються слова, що вживаються в усному побутовому мовленні. *Велика дошка впала зверху так близько, що ледве не бабахнула мене по голові (Л. Смілянський).*

До просторічних слів також належать:

- **росіянізми** (слова, запозичені з російської мови, що перебувають за межами української мови й не зафіксовані словниками): *слідуючий* (замість *наступний*), *столова* (замість *їдальня*);
- **перекручені слова**: *лаболаторія* (замість *лабораторія*), *калідор* (замість *коридор*);
- **вульгаризми**, що включають у себе лайки, прокльони, прізвиська.

У художніх творах просторічну лексику використовують для мовленнєвої характеристики дійових осіб, надання зображуваному зневажливого відтінку або комічного ефекту.

Змішування в мовленні слів і мовних форм різних мов називають **суржиком**.

170. Прочитайте речення. Знайдіть просторічні слова, доберіть до них синоніми.

1. Хлопець вхопив патичок і почав шпортатися в дуплі, забитому сухим торішнім листям (*П. Колесник*). 2. Гляне Уляна на тебе, то неначе по коліна в землю вгонить; стоїш, як телепень, та тільки баньками лупаєш (*О. Стороженко*). 3. А я не люблю тих, хто жере хліб, не зароблений власним потом (*П. Кочура*). 4. Бідолашна дитина! Зовсім ухайдохалася біля тих книжок (*А. Дімаров*).

171. Прочитайте речення, знайдіть помилки. Відредаговані речення запишіть.

1. До Міжнародного дня рідної мови запланували багато цікавих міроприємств. 2. Бабуся попросила мене купити глазні каплі. 3. «Приємного апетиту!» — побажала нам Олена, ставлячи тарілки з їдою. 4. Прогулянка на воздушному шарі запам'яталася мені надовго. 5. На слідуюче літо ми обов'язково ще раз побуваємо в Карпатах (*З учнівських творів*).

172. І. Прочитайте тексти. Визначте тему й основну думку кожного висловлювання.

ОБЕРЕЖНО! СЛЕНГ!

Мова — це засіб нашого спілкування. Так би мовити, це наша трансляція у світ. Та з огляду на те, що межі все розмитіші, а кордони тепер долати легко, в мову приходять геть нові слова. І найбільше їх продукує молодь, звісно.

Часом однієї поїздки в маршрутці достатньо, аби усвідомити, що молоді люди чи підлітки спілкуються якимись незрозумілими словечками. Можемо почути навіть від дітей: «Я ніц не шарю в тих задачах!» — «Не парся, це реально ізі».

Обережно! Це — сленг! Але не думайте, що він з'явився лише тепер чи декілька років тому. Сленг був і в грецькій, і в латинській мовах, бо людям у всі часи хочеться говорити простіше, приперчувати розмову якимись своїми висловами та надавати словам особливого значення. Та є одне «але». Часо це переходить межі виправданого мовного використання. І стає незрозумілим той факт, як, маючи стільки милозвучних слів у мові (*а їх приблизно 256 тисяч*), люди користуються такими, як-от: *втикати* (замість *вдивлятися, дивитися*),

прикалуватися (замість насміхатися, жартувати), шари-ти (замість розуміти), балдьож (замість задоволення).

Мова була б мертва, якби не розвивалася і не впускала до себе нових мешканців. Однак такі «жителі» часто витісняють старих і наводять свої порядки у всьому помешканні. Тому нові слова в українській мові треба використовувати обережно і з розумом (О. Петрик).

СЛЕНГ — НЕПОВТОРНА ФОРМА МОВИ

Досить вживаним у сьогоденні є комп'ютерний сленг, який набув поширення як специфічна мова, якою спілкувались у переважній більшості люди, що займались програмним забезпеченням та комп'ютерними технологіями. Оскільки популярність комп'ютерів та інтернету дедалі зростає у молодіжному середовищі, шириться мода на комп'ютерний сленг. Для його розуміння вже навіть почали складати словники. До того ж вимушені заміни традиційних шкільних уроків на дистанційне навчання додали до активного запасу слів такі, як онлайн-урок, асинхронне навчання, зум тощо. Усім школярам відомі сленгові слова: ноут (*ноутбук*), нет (*інтернет*), загуглити (*пошукати*), чатитись (*спілкуватися за допомогою повідомлень*), вебкам (*вебкамера*), онлайн (*у мережі*), постити/розшарити (*створювати власні публікації/поділитися чужими дописами в інтернеті*) тощо.

Кожна людина має своє коло спілкування. Виходячи з особливостей певної групи, формується неповторна форма мови — сленг. Молодіжний сленг дозволяє висловлювати свою думку в цікавій, іноді абсурдній формі. Найпоширеніші види молодіжного сленгу на сьогоднішній день — це жаргон учнів, солдатів, неформалів та інших груп, що мають спільні інтереси (За О. Шевченко).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Який із поданих текстів містить нейтральну інформацію про сленг, а який — застерігає від уживання сленгових слів?
2. Чи часто ви вживаєте сленгові слова у власному мовленні?
3. Із якою сферою вашого життя пов'язане використання сленгу?

III. «Я хочу сказати своє слово». Висловіть власне ставлення до молодіжного сленгу: він засмічує чи збагачує мовлення людини?

- 173.** Прочитайте поезію Федора Пантова. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть вірш, розкриваючи дужки.

Мова — краса спілкува(н,нн)я,
Мова — як сонце ясне,
Мова — то предків надба(н,нн)я,
Мова — багатство моє.
Мова — то чиста кр(е,и)ниця,
Де б'є, мов сльоза, джер(е,и)ло,
Мова — це наша світлиця,
Вона як добірне зерно.
Мова — д(е,и)ржавна п(е,и)рлина,
Нею завжди дорожить:
Без мови немає країни —
Мову, як матір, любіть!

Мій конспект

Стилістично забарвленими слова вживаються лише в окремих стилях мовлення або в одному з них. **Діалектні, професійні, просторічні слова, сленг** є елементами розмовного стилю, а **терміни** притаманні науковому стилю.

§ 20. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Яка роль фразеологізмів у мовленні?

- 174. I.** Прочитайте словосполучення. Чим вони відрізняються?

1. Викинути з голови; викинути сміття. 2. Гратися з вогнем; гратися в піжмурки.

II. До яких словосполучень можна дібрати синоніми?

Стійкі сполучення слів називаються фразеологізмами. Фразеологізм за змістом часто можна замінити одним словом. Наприклад: *як кіт наплакав* — *мало*. У реченні фразеологізми завжди виступають одним членом. Розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми, називається **фразеологією**.

175. Прочитайте речення. Знайдіть фразеологізми, доберіть до них синоніми.

1. Стоїть Катря — ні пари з вуст. 2. А у дворі парубків — стіною стоять. 3. Танцювали вже з добру годину, а Чайченко сидів та тільки дививсь, як усі підковками крешуть. 4. Впіймавши облизня, він поплентався додому (*З тв. Марка Вовчка*).

176. Попрацюйте в парі з сусідкою/сусідом по парті. Розгляньте таблицю, усно доповніть її відомими вам фразеологізмами. Утворіть декілька пар фразеологізмів-антонімів.

ЗНАЧЕННЯ	БАГАТО	МАЛО
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ	як за гріш маку	із заячий хвіст
	хоч греблю гати	як кіт наплакав
	кури не клюють	коту на сльози не вистачить
	хоч лопатою горни	із заячий скік
	свині не їдять	з горобину душу
	аж кишить	не густо
	до біса	крапля в морі
	по горло	на волосину
	як цвіту в городі	на макове зерно
	з головою	з наперсток
	як цвіту по всьому світу	...
	як зірок у небі	
	як піску морського	
	...	

177. Спишіть речення, замінюючи виділені слова фразеологізмами.

1. Тепер Юркові доводилось **червоніти**. 2. Мати щодня прокидалась **рано** і йшла в поле. 3. Петрик **мовчав**. 4. Він довго **розмірковував** над розв'язанням задачі. 5. Батькові здавалося, що Дмитро **перебільшує**.

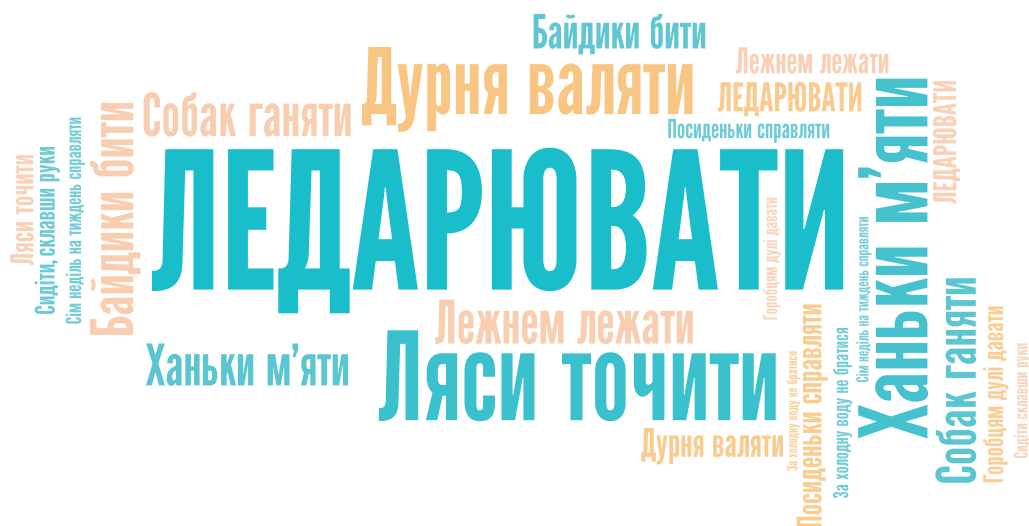
Довідка: мов у рот води набрав; робить з мухи слона; ні світ ні зоря; сушив голову; пекти раків.

Фразеологізми збагачують мову. Вони використовуються в розмовному, художньому та публіцистичному стилях мовлення.

Про значення фразеологізму можна довідатися із фразеологічного словника.

- 178.** Розгляньте хмару слів. Яким словом можна замінити подані фразеологізми, а який з-поміж них є зайвим?

- 179.** Спишіть речення. Підкресліть фразеологізми. Поясніть їхні значення.

1. Хлопець не любив говорити зайвого, тримав язик за зубами. 2. Щоб зайти до хати, доводилось скорчитись у три погибелі. 3. Дівчину охопив смуток. 4. Після прибирання кімната як лялечка. 5. Славко на розв'язанні цих прикладів уже набив руку.

- 180.** До поданих висловів доберіть фразеологізми і запишіть.

Давати відсіч, уникати зустрічі, дбати лише про власні інтереси, добре запам'ятати, позбавляти життя, зовсім не звертати уваги, з якоїсь неприємності потрапляти в іншу.

Довідка:

дбати про свою шкуру; утікав перед вовком, та впав на ведмедя; зводити зі світу; десятою дорогою обходити; зарубати на носі; і вухом не вести; дати відкоша.

181. I. Прочитайте і перекажіть текст. Доберіть до нього заголовок.

У тривожну пору іспитів на кожному кроці чуємо побажання успіху: ні пуху ні пера. Не всі знають, що цей фразеологізм принесли нам мисливці... Їм хотілося на полюванні досягти успіху й удачі. А ніхто не бажав гнівити долю. Аби не наврочити, мисливці вдавалися до хитрощів. І діяли просто-протісінько — говорили протилежне тому, що бажалося: ні пуху ні пера! Гадають, що тоді пух означав звіра, а перо — птаха. З традиційної формули побажання успіху й удачі сполука «ні пуху ні пера» у мисливців перейшла в образний вислів. Поступово його охоче підхопили інші мовці, і ці слова стали виражати побажання успіху взагалі (*За І. Вихованцем*).

II. Прочитайте фразеологізми, поясніть їхнє значення. Визначте, з мови представників/представниць яких професій прийшли ці усталені звороти. З трьома з них складіть речення.

Спіймати на гачок, стріляний птах, під один гребінець, розмотати клубок, як по нотах, закласти першу цеглину, між молотом і ковадлом.

182. Складіть речення з фразеологізмами *бити байдики; п'яте колесо до воза; ні в тин ні в ворота*.

Близькими до фразеологізмів є прислів'я, приказки, афоризми.

183. Прочитайте українські, білоруські та російські прислів'я. Згрупуйте їх за темами. Зробіть висновок, чи можна дослівно перекладати прислів'я, приказки, фразеологізми.

Українські прислів'я 1. Вовк козі не товариш. 2. Яка хата, такий тин; який батько, такий син. 3. Повна бочка мовчить, а порожня гучить.

Білоруські прислів'я 1. Якое дрэва, такі і клін, які бацька, такі сын. 2. Мядзведзь карове не брат. 3. Малы жук, ды вялікі гук.

Російські прислів'я 1. Гусь свинье не товарищ. 2. Пустая мельница и без ветра мелет. 3. Яблоко от яблони недалеко падает.

Пам'ятайте! Лексичне значення фразеологізму не впливає з лексичного значення слів, з яких він складається. У фразеологізмах не можна замінювати одне слово іншим чи вилучати якесь слово.

184. Прочитайте речення і знайдіть помилки у вживанні фразеологізмів, за потреби скористайтеся довідкою. Відредаговані речення запишіть.

1. Хоч я і нервувався, але доводилося триматися в руках.
2. Останніми днями я весь у роботі, кручуся, як білка в колесі.
3. Не треба кричати на всю глотку. 4. Хлопчик згорав від цікавості. 5. Це було дуже давно, як каже бабуса, за короля Гороха.

Довідка: дерти горло; як муха в окропі; тримати себе в руках; аж палати з цікавості, за царя Гороха.

185. Прочитайте гумористичне оповідання. Продовжіть його, використовуючи фразеологізм у кожному реченні. Що можна сказати про вдачу героя оповідання?

Дмитрик днями вештався по вулиці. Зустрівши знайомих, він полюбляв розводити теревені. Часом він молов усякі дурниці, любив скалити зуби, згадуючи невдачі своїх товаришів. Хлопці просили його тримати язик за зубами. Та Дмитрик ніяк не міг прикусити язика (*З журналу*).

Мій конспект

У художній літературі та в розмовному мовленні **фразеологізми** допомагають виразніше передати певну думку, вони роблять висловлювання яскравим, образним, емоційним.

§ 21. СЛОВНИК. ВИДИ СЛОВНИКІВ

Для чого потрібні словники?

186. Прочитайте уривок із поезії Дмитра Білоуса. Як поет говорить про призначення тлумачного словника?

Буває, що слово
відоме давно,
а знає не кожен,
що значить воно.
І тут у пригоді
стає визначник
скарбів наших мовних —
тлумачний словник.

Кожен **словник** — це сукупність розташованих за алфавітом словникових статей, у яких описуються основні властивості слів, подається інформація про них.

Розрізняють **енциклопедичні** і **лінгвістичні** словники.

В **енциклопедичних** **словниках** описуються предмети, явища навколишньої дійсності, події, розповідається про видатних діячів у галузі науки, культури.

У **лінгвістичних** **словниках** з'ясовується значення слова або подається орфографічна, орфоепічна чи інша характеристика слів.

Види словників

187. Прочитайте дві словникові статті — одну з енциклопедичного, другу із лінгвістичного (тлумачного) словника. Скажіть, чим відрізняються ці статті, яке їхнє призначення.

Борисфѣн (грецьк. Βορυσθένης, букв. — той, що тече з півночі). 1. Назва Дніпра у творах Геродота, Аристотеля, Страбона, Овідія, Плінія та ін. 2. Назва м. Ольвії в античних джерелах (*З енциклопедичного словника*).

Борисфѣн, -а, ч. Давньогрецька назва р. Дніпро (*Із тлумачного словника*).

188. Прочитайте речення. Складіть і запишіть словникові статті для тлумачення виділених слів.

1. Легендарний український **богатир** Іван Піддубний з Полтавщини за сорок років професійної кар'єри став шеститразовим чемпіоном світу і не програв жодного турніру (*З журналу*). 2. Бачив я: **багатир** у дворі препишнім проживає (*І. Франко*).

БОГАТИР	БАГАТИР
Людина надзвичайної сили та відваги	Заможний чоловік, багатій

189. Користуючись «Фразеологічним словником», доберіть синоніми до поданих фразеологізмів, із двома з них складіть і запишіть речення.

Як у Бога за дверима, хоч у вухо бгай, через пень-колоду, ні пава ні гава, на кутні сміятися, ні за цапову душу, важким духом дихати, кіт наплакав.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Як правильно сказати — *усмішка* чи *посмішка*? Обидва слова є в нашій мові, але вони різняться своїм значенням. Усмішка — від слова *усміхатися* — означає позитивні емоції, вияв доброзичливості, щирості. «Красива **усмішка** інтригує, скромна розчулює, добра радує, щаслива зачаровує, щира надихає», — говорив мовознавець Іван Ющук. *Посмішка* — від слова *посміятися* — містить негативний відтінок. У творі Олеся Гончара читаємо: «На вустах супротивника намалювалася злорадна **посмішка**».

190. Прочитайте статтю зі словника синонімів. Зверніть увагу на умовні позначки. Із трьома словами складіть речення.

ДОБРИЙ — хороший, гарний, славний, лагідний, *розм.:* добрячий, лепський, (*з чуйністю*) добросердий, сердечний (*не чинить злого*), незлий, незлобивий, *діал.* файний, *в знач. ім.* добряк, добряга// хоч у вухо вбгай, хоч до рани прикладай.

191. Прочитайте статтю зі словника Сергія Головащука «Українське літературне слововживання». Зробіть висновок про призначення цього словника. Складіть речення зі словами *рятівник* і *рятувальник*.

РЯТІВНИК — РЯТУВАЛЬНИК

Рятівник, -а. Той, хто врятував або рятує когось, щось: *рятівник людства, сміливий рятівник.*

Рятувальник, -а. Той, хто професійно займається рятуванням когось, чогось: *рятувальник на воді, пост рятувальника.*

192. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Це **всесвіт**, **ро(з,с)ташований** за алфавітом! Це книга книг. Він **вб(е,и)рає** в себе всі інші книги, треба лише вміти їх **ви-лучати** з нього. Люблю словники... Я люблю їх не тільки за **в(е,и)лику** користь, **пр(е,и)несену** ними, але й за те, що є в них так багато **пр(е,и)красного** і **в(е,и)личного** (*Анатоль Франс*).

Мій конспект

Словники необхідні для вивчення рідної та іноземної мов, для піднесення культури усної та писемної мови і загалом інтелекту людини. *«Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля»*, — радив поет Максим Рильський. Культурний рівень нації та рівень розвитку мови часто оцінюють за кількістю виданих словників.

Усна відповідь на основі переказу параграфа

193. I. Розгляньте пам'ятку.

Як підготуватися до усної відповіді на основі переказу параграфа

1. *Уважно перечитайте матеріал параграфа. Виділіть найскладніші для сприйняття моменти, добре в них розберіться.*
2. *Вивчіть напам'ять визначення головних понять, що є в параграфі.*
3. *Розгляньте приклади, наведені в підручнику, спробуйте самі дібрати слова, словосполучення чи речення, щоб проілюструвати правила.*
4. *Складіть план відповіді.*
5. *Подумайте, чи потрібні вам для відповіді наочні засоби (схеми, малюнки, таблиці).*

II. Уважно перечитайте § 39. Підготуйте усну відповідь, користуючись поданим планом.

1. Що таке лексика?
2. Як називають науку, що вивчає сукупність усіх слів мови?
3. Що таке лексичне значення слова?
4. Які слова називають однозначними, а які — багатозначними?
5. Яких слів більше — однозначних чи багатозначних?

194. Перекажіть матеріал § 41, використовуючи таблицю.

Лексика української мови за походженням		
Незапозичені слова		Іншомовні слова: <i>священний</i> (зі старослов'янської); <i>болт</i> (із російської), <i>гонор</i> (із польської), <i>директор</i> , <i>алея</i> , <i>пюпітр</i> (із неслов'янських мов)
Спільні для багатьох слов'янських мов: <i>мати</i> , <i>сестра</i> , <i>осінь</i>	Власне українські слова: <i>мрія</i> , <i>хата</i> , <i>годинник</i>	

195. Повторіть теоретичний матеріал за темою «Фразеологізми». За самостійно складеним планом підготуйте усну відповідь на основі переказу параграфа.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке лексика? Який розділ мовознавства вивчає лексику?
2. Які види словників ви знаєте? Для чого існує тлумачний словник?
3. Що таке лексичне значення слова?
4. Які слова називаються однозначними, а які — багатозначними? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про пряме й переносне значення слова. Як відрізнити слова, вжиті в прямому значенні, від слів, ужитих у переносному значенні?
6. Що таке омоніми? Наведіть приклади.
7. Поясніть різницю між омонімами й багатозначними словами.
8. Що таке синоніми? Доберіть синоніми до слів *червоний, писати, горе*.
9. Що таке антоніми? Доберіть антоніми до слів *ніч, говорити, холодно, веселий, щасливий*.
10. Що таке пароніми? Складіть речення зі словами *водяний — водянистий — водний, людний — людяний*.
11. Розкажіть про стилістично забарвлену лексику.
12. Які слова називаються іншомовними?
13. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *і*; б) зі вставленою буквою *и*.

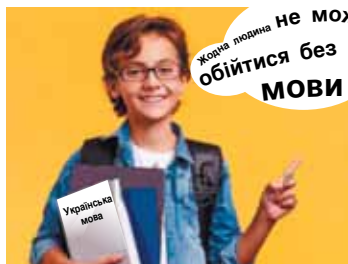
Сп..дометр, бенз..н, реж..м, оф..цер, еруд..т, лог..ка, операц..я, дев..з, хр..зантема, нарц..с, к..но, арх..тектор, ярл..к.

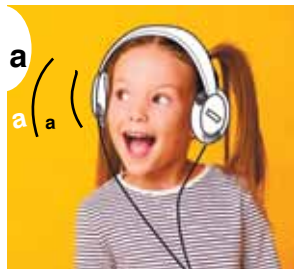
Ключ. Якщо завдання виконане правильно, із перших букв записаних слів складеться закінчення прислів'я: *«Краще гірка прав-да, ніж...»*.

14. Розкажіть про подвоєні приголосні у словах іншомовного походження.
15. Що таке фразеологізми? Який розділ науки про мову їх вивчає?
16. Чи перекладаються фразеологізми дослівно іншими мовами?
17. Поясніть значення фразеологізмів: *душа в п'ятах; побити глеки; наговорити сім мішків гречаної вовни; найшла коса на камінь*.

Перевір себе

<https://cutt.ly/IIZFtpl>

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 22. ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ГОЛОСНІ ЗВУКИ. ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ Я, Ю, Є, Ї

Чому я, ю, є, ї не можна назвати голосними звуками?

196. Прочитайте і перекажіть текст.

Людину від народження оточують різні звуки — шум дерев, плюскіт води, пташиний спів, гудіння машин, музика.

Наша мова — це теж потік звуків. Кожне слово, яке ми вимовляємо, складається з окремих звуків. Слово *мати* складається з чотирьох звуків: [м], [а], [т], [и]. Кожен із цих звуків, узятий окремо, нічого не означає. А слово *мати* називає людину, яка дає життя. Якщо ввести це слово в речення, можна висловити певну думку: *Рідна мати моя, ти ночей не доспала...* (А. Малишко).

Звуки ми вимовляємо і чуємо. Вони створюються **органами мовлення** людини.

У творенні деяких звуків бере участь тільки голос, струмінь видихуваного повітря проходить вільно через ротову порожнину людини. Ці звуки називаються **голосними**.

Більшість звуків утворюється за допомогою голосу і шуму або тільки шуму, тому що струмінь повітря в ротовій порожнині натрапляє на перепони, утворені язиком, зубами або губами. Такі звуки називаються **приголосними**.

Звуки мовлення на письмі позначаються **буквами**, які ми бачимо і пишемо.

197. Мікрофон. Дайте відповіді на запитання.

1. У творенні яких звуків бере участь тільки голос?
2. Які звуки утворюються за допомогою голосу і шуму або тільки шуму?

Звуки подаються у **квадратних дужках**, щоб ми могли відрізнити їх від букв.

198. Вимовте звуки, з яких складаються слова, що входять до поданих прислів'їв.

1. Тиха вода греблю рве. 2. По роботі можна пізнати майстра. 3. Дорога ложка до обіду (*Нар. творчість*).

За допомогою звуків мови ми розрізняємо слова. Наприклад: сон — син, сила — мила — шила.

199. Складіть якнайбільше слів, використовуючи звуки [и], [д], [к], [о], [а], [м], [с].

В українській мові шість голосних звуків: [а], [о], [у], [і], [е], [и].

Букви я, ю, є можуть позначати на письмі голосні звуки [а], [у], [е], що стоять після м'яких приголосних: *рядок* [р'адок], *любий* [л'убий], *сине* [сін'е]. Тут ми пишемо я, ю, є, а не а, у, е, щоб позначати на письмі м'якість приголосних [р'], [л'], [н'], бо інакше ми прочитали б *радок*, *лубий*, *сине*.

Знак (') позначає **м'якість**, а знаком (') позначають **пом'якшення** попереднього приголосного.

Букви я, ю, є позначають по два звуки [йа], [йу], [йе]:

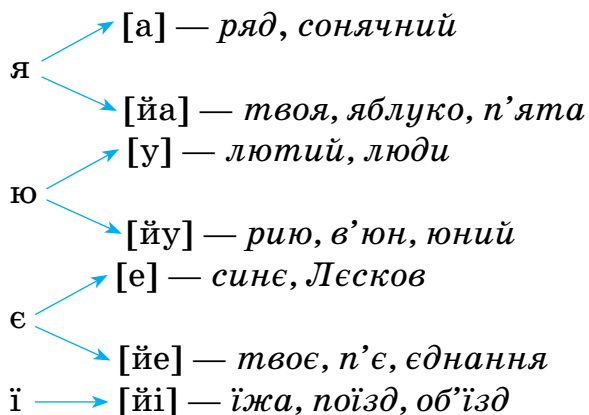
1) на початку слова або складу: *Яна* [йана], *юнак* [йунак], *єдиний* [йе"диний], *соя* [сойа], *воювати* [войувати], *баєчка* [байе"чка];

2) після апострофа: *п'ятий* [пйатий], *б'ю* [бйу], *об'єднати* [обйе"днати];

3) після м'якого знака: *Ньютон* [н'йутон].

Буква *ї* завжди позначає два звуки: [йі]. Наприклад: *їжак* [йіжак], *під'їзд* [п'ідйїзд], *короїд* [коройїд].

200. Розгляньте схему. Розкажіть про подвійне звукове значення букв я, ю, є та значення букви ї.

201. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, в яких букви я, ю, є позначають звуки [йа], [йу], [йе]; б) ті, в яких букви я, ю, є позначають звуки [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного.

Зброя, картопляр, олія, лінія, людина, ілюстрований, об'єднати, третє, криниця, травою, адресують, аквареллю.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... *СОЛОВ'Я НЕ ТІШИТЬ*».

202. Вимовте в кожному слові спочатку голосні, а потім приголосні звуки.

Небо, рідне, мова, голос, звук.

203. Утворіть від поданих слів нові, вимовляючи звуки у зворотному порядку. Запишіть утворені слова.

Карб, куб, мій, вій, ай, жаль, серп.

204. Замініть окремі звуки так, щоб утворилися нові слова. З двома словами складіть речення.

Кіт, жити, річ, грати, лід, клад, комин, віз, кава.

205. Запишіть слова в три стовпчики: а) ті, в яких є два приголосні звуки; б) ті, в яких є три приголосні звуки; в) ті, в яких є чотири приголосні звуки.

Океан, хліб, входять, цвяшок, кияни, доля, ожина, лісник, осокір, шиють, ясний, онук, стріха, сцена, пара, тягар.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться початок прислів'я: «... *СВІЙ ХВАЛИТЬ*».

206. І. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка відмінність між буквами і звуками?
2. За допомогою чого утворюються голосні звуки?
3. Скільки голосних звуків в українській мові?
4. Які три букви можуть позначати по два звуки залежно від позиції у слові? Скільки звуків позначає буква *ї*?

ІІ. Прочитайте поезію Варвари Гринько, визначте її тему й основну думку. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть однією лінією слова, в яких букви *я*, *ю*, *є* позначають один звук, а двома лініями — ті, в яких ці букви позначають два звуки.

Сію д..тині
В серд..нько ласку.
Сійся-родися
Ніжне «Будь ласка»,
Вдячне «Спасибі»,
«Виbach» тр..мтливe —
Слово у серці,
Як зернятко в ниві.
«Доброго ранку!»,
«Світлої днини!» —
Щедро даруй ти
Людям, д..тино.
Мова барвиста,
Мова багата,
Рідна і тепла,
Як батьківська хата.

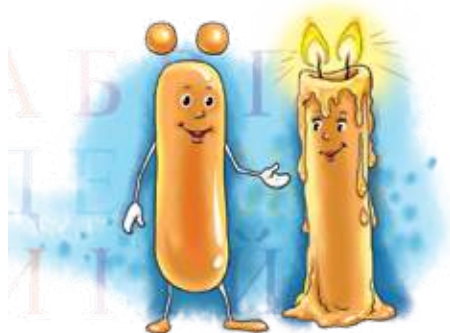

Мій конспект

Я, ю, є — це букви, які позначають або м'якість попереднього приголосного та звуку [а], [у], [е], або поєднання двох звуків [й+а], [й+у], [й+е]. Буква *ї* завжди передає два звуки [й+і].

◆ До речі...

Тринадцятій літері української абетки навіть присвячують поезії: саме рядок із дитячого вірша Івана Малковича «Напучування» перетворив вислів «свічечка букви ї» на крилатий. Такої літери немає в жодній іншій слов'янській абетці. Зрештою без ї не буде слів *Україна, українська, Київ*.

НАШ КАЛЕНДАРИК

6 грудня — День Збройних сил України

У ЗАМЕТІЛЬ

Мете метелиця, мете,
Завіяла поріг.
На білу постіль снігову
Зимовий вечір ліг...
Дві мами тихо гомонять,
Схилившись до стола.
Ось **фотографію** якусь
Одна із мам взяла.
І тепла посмішка за мить
Уста торкнула їй:
— Дивись: і тут вони удвох —
Твій Гнат та мій Андрій.
Як личить їм нова шинель!
А браві! А стрункі!
— Ой, помужніли хлопчики!

Ой, вирости синки!..
...А хлопці, про яких іде
Розмова в цій порі,—
Стоять в негоду, в заметіль
На чатах до зорі.
Несуть бійці-молодики
Цю варту нележку...
Вночі і вдень,
Вночі і вдень
Кордони — на замку!
Спокійно спить,
Живить в добрі,
Дорослі та малі.
І ви, дбайливі матері,
В зав'юженім селі...

Л. Компанієць

1. Що ви знаєте про Збройні сили України?
2. Хто з ваших рідних, знайомих служить у Збройних силах України? Розкажіть про нележку професію військового.
3. У яких військах несуть службу герої вірша? Як змінилися юнаки?
4. Поясніть звукове значення букв ю, я у виділених словах.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Твір-опис предмета
за картиною

207. І. Прочитайте текст.

ЯК ХЛІБ ДО НАС ПРИЙШОВ

Береш у руки хліб — він м'який, теплий, духмяний. Ріжеш скибку і думаєш: скільки праці, щирої і наполегливої, вкладено у цей невеличкий буханець. З давніх-давен хліборобську працю вважали за священнодійство. Не кожна господиня вміла спекти гарний і смачний хліб. Недарма кажуть: нема хліба — нема обіду. А як же хліб до нас прийшов?

У зораний ґрунт посіяли маленькі зернятка, пестили, доглядали, щоб зійшов хліб, заколосилася нива. Наливалися й достигали жито і пшениця. Щоб нічого не втратити, вчасно зібрати врожай, комбайнери працювали і вдень, і вночі. Відвезли обмолочене збіжжя на елеватор, а звідти —

до млина. Уже готове борошно потрапляє на хлібокомбіна-ти, де пекарі творять дива — замішують тісто, пильнують його, формують майбутні хлібини, булки, бублики, рогали-ки, калачі. Аж ось показуються з печі готові буханці. Їх відво-зять до крамниць, а звідти вони потрапляють до нашого столу.

На допомогу людям прийшли машини, а колись ниву жали серпами, снопи молотили ціпами. Ніколи хлібороб-ська праця не була легкою.

Зневага до хліба — це нехтування роботою людей, які допомогли йому прийти до нас (*З журналу*).

- II. До якого типу мовлення належить текст? Свою думку обґрунтуйте.
III. Які прислів'я і приказки про хліб вам відомі?

208. Розгляньте малюнок на с. 117. Напишіть за ним твір-опис «Хлібо-робський обід», використовуючи подані словосполучення.

Соковита трава, буяння квітів, вишита серветка, полив'яний глечик, тепле молоко, рум'яні яблука, духмя-ний буханець, пахощі хліба, хрустка скоринка, відрізаний краєць, невтомні трударі.

§ 23. ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ Й М'ЯКІ

Які звуки можуть бути м'якими?

209. Пригадайте, як творяться приголосні звуки. Прочитайте і скажіть, яки-ми звуками (голосними чи приголосними) різняться слова в кожній парі.

Ніч — піч, жити — жати, компанія — кампанія, море — горе, мило — мало, калина — малина.

210. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, що починаються на голосний звук; б) ті, що починаються на приголосний звук.

Обценьки, обід, прадід, уклін, супутник, ірис, ягода, липа, слава, узвар, одуд, дівчина, епоха, абрикос, їдуть, повість, гроза, ослін, колодязь, апарат, прапор.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв слів складеться прислів'я.

Приголосні звуки бувають тверді і м'які: *син* [син] — *синь* [син']. М'якість приголосних можуть позначати не тільки букви *я, ю, є*, а й буква *і*: *лялька* [л'ал'ка]; *сюрприз* [с'урприз]; *синє* [сін'є]; *сіно* [с'іно].

- 211.** Прочитайте слова. Вкажіть, які приголосні звуки у словах тверді, а які — м'які.

Сон, везти, ліс, лось, перець, цар, діжа, жаль, ніс, сіль.

- 212.** Спишіть слова, однією лінією підкреслюючи букви, що позначають тверді приголосні звуки, а двома лініями — м'які.

Лінія, середина, ліхтар, сім, зав'язь, зірка, людина, плюс, дим, редька.

Приголосні [ж], [ч], [ш] в українській мові тверді, а пом'якшуються лише перед *і, я, ю, є*: *життя*, *жінка* [ж'інка]; *час*, *обличчя* [обліч':а]; *тиша*, *затишшя* [затіш':а].

Звук [й] в українській мові завжди м'який.

В українській мові 32 приголосні звуки: [б], [в], [г], [ґ], [д], [д'], [ж], [з], [з'], [й], [дж], [дз], [дз'], [к], [л], [л'], [м], [н], [н'], [п], [р], [р'], [с], [с'], [т], [т'], [ф], [х], [ц], [ц'], [ч], [ш].

Звуки [дж], [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х], [ґ] та [б], [п], [в], [м], [ф] ніколи не бувають м'якими. Вони можуть бути пом'якшеними перед *я, ю, є, і*.

- 213.** Спишіть слова. Підкресліть букви на позначення звуків [дж], [дз], [дз']. Назвіть, які звуки в поданих словах тверді. Складіть із трьома словами речення.

Дзиґа, джміль, дзьоб, дзеркало, джерело, Дзюба.

- 214.** Запишіть слова у три стовпчики: а) з початковим твердим приголосним; б) з початковим м'яким приголосним; в) з початковим пом'якшеним приголосним.

Прадід, сірка, віск, лісник, бюро, ворота, прибій, піджак, рідина, дьоготь, зображення, гірник, гараж, фігура, літак.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з четвертих букв слів складеться початок прислів'я: «...голову на правильну дорогу направить».

- 215. I.** Прочитайте уривок із поезії Миколи Сингаївського. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть вірш, підкресліть букви, що позначають м'які приголосні.

День турботою почнеться,
все довкола усміхнеться.
Проганяй мерщій дрімоту —
і рукам давай роботу.
І роби невтомно, вміло,
хоч мале, та добре діло.

- II.** «**Я хочу сказати своє слово**». Складіть невелику усну розповідь за народним прислів'ям: «*Маленьке діло краще за велике безділля*».

- 216.** Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок потрібні за змістом антоніми до виділених слів. Підкресліть букви, що позначають пом'якшені приголосні.

1. Не бійся **розумного** ворога, а бійся ... приятеля. 2. **Ранні** пташки росу п'ють, а ... слізки ллють. 3. Хто **багато** обіцяє, той ... дає. 4. Корінь навчання **гіркий**, та плід його ... . 5. На **чорній** землі ... хліб родить (*Нар. творчість*).

- 217.** Прочитайте і відгадайте загадки, запишіть їх. Підкресліть однією лінією букви, що позначають м'які звуки, двома лініями — пом'якшені звуки.

1. Кудись коні біжать булані, а поводи в них рвані, ні запрягти, ні загнuzдати, ні з батогом їх перейняти. 2. Біг лис понад ліс поміж хмарами навскіс, було видно в темнім небі золотий задертий ніс. 3. Він родиться мовчки і мовчки лежить. Помре — зареве, без оглядки біжить.

Відгадки: чяківмі ииарх ліно

Мій конспект

Звук [й] завжди м'який. М'якими в певній позиції у слові можуть бути тільки зубні звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз'] (*Де ти з'їси ці лини?*) та піднебінний [р']. Не бувають м'якими губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] (*Мавпа Буф*), шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж] (*Ще їжджу*) та [г], [к], [х], [г']. Вони можуть бути лише пом'якшеними у словах *бігти, пісня, вікно, місто, фінік, жінка, чітко, шість, гість, кістка* тощо.

§ 24. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКИ Й ГЛУХІ.

УПОДІБНЕННЯ ГЛУХИХ І ДЗВІНКИХ ПРИГОЛОСНИХ

Як запам'ятати дзвінки і глухі приголосні?

В українській мові приголосні звуки творяться за участю шуму і голосу. Звуки, які творяться за участю шуму, називаються **глухими**. Звуки, у творенні яких беруть участь шум і голос, називаються **дзвінками**.

Деякі дзвінки і глухі звуки утворюють пари.

218. Розгляньте таблицю «Приголосні звуки». Розкажіть за нею, на які групи поділяються приголосні.

Приголосні звуки

Дзвінки	б	д	д'	дз	дз'	дж	ж	з	з'	г	г'
Глухі	п	т	т'	ц	ц'	ч	ш	с	с'	х	к
Дзвінки, які не мають пари	м	в	н	н'	л	л'	р	р'	й		
Глухий, який не має пари	ф										

Звуки [дж], [ж], [ч], [ш] називають ще **шиплячими**.

Звуки [дз], [з], [ц], [с], [дз'], [з'], [ц'], [с'] — **свистячими**.

219. І. Спишіть вірш Володимира Лучука. У виділених словах підкресліть букви, що позначають глухі приголосні, однією лінією, дзвінки — двома лініями.

Хата мною **багата**,
Людам брат я і друг.
 І коли вже я в хаті —
 Буде й пісня навкруг.

ІІ. Це акровірш-загадка, відгадка якої зашифрована в перших буквах кожного рядка. Запишіть два прислів'я зі словом-відгадкою.

220. І. Прочитайте пари слів. Назвіть, якими звуками відрізняються слова кожної пари. Схарактеризуйте ці звуки.

Пізня — пісня, шар — жар, вада — вата, грам — храм,
гриб — грип, ходжу — хочу.

ІІ. З однією парою слів складіть речення.

221. І. Прочитайте акровірш Оксани Сенатович. Спишіть, визначте, скільки в кожному рядку глухих приголосних.

Бігли діти повз ялинку
І побачили хатинку.
Лісова пустунка там
Оселилась — і діткам
Чемно лапку подавала,
Кіш грибів подарувала,
А тоді себе назвала.

ІІ. Спробуйте скласти акровірш на будь-яку тему.

Глухі й дзвінкі приголосні звуки у вимові можуть **уподібнюватись** одні до одних.

Глухі приголосні звуки перед дзвінкими вимовляються як парні їм дзвінкі.

Вимовляємо

[молод'ба]

[вог'зал]

Пишемо

молот**ь**ба (бо молотити)

вок**з**ал (запам'ятати правопис)

Перед дзвінками [в], [р], [р'], [л], [л'], [м], [н], [н'], [й], що не мають парних глухих, глухі приголосні не змінюються при вимові.

Вимовляємо і пишемо: кричати, слива, заплив.

Дзвінки приголосні звуки перед глухими в середині слова не уподібнюються до глухих. Лише звук [г] перед глухими звуками вимовляється так, як парний йому глухий [х], у кількох словах.

Вимовляємо

Пишемо

[л'ехко]

[к'іхт'і]

легко

кігті

[в'охко]

[д'охт'у]

вогко

д'огтю

[н'іхт'і]

[ми'хт'іти]

нігті

мигтіти

222. Правильно вимовте слова. Поясніть їх вимову і написання.

1. Спорожнів перон [вог'з'алу] (О. Довженко). 2. Мине кілька років — і цей [а'йзбе'рг] повністю розвалиться й [роста'не] (З журналу). 3. Котик [к'іхти'ком] маленьким хоче мишку налякати (К. Тищенко). 4. І знов життя кипить у [бород'б'і] (Л. Костенко).

223. Спишіть речення, вставляючи у словах потрібні букви з дужок. Поясніть вимову й написання цих слів.

1. Во(г,х)ко навкруги, холоднішає ніч (О. Гончар). 2. Квіти розсипає травень, звуки — соловей (В. Швець). 3. Приво(г,к)зальна площа — найгамірніше місце в нашому містечку (С. Дерманський). 4. Коли не знаєш, то ро(з,с)питай людей (І. Нечуй-Левицький). 5. Фу(д,т)болісти вибігли на поле, стали в два ряди (Б. Олійник).

224. Прочитайте уривок із вірша Олександра Олеся. Випишіть із виділених слів спочатку дзвінки приголосні, потім — глухі.

З р а з о к. Квітла — дзвінки: [в'], [л]; глухі: [к], [т].

Пишно квітла Україна,
Повна всякого добра.
Як в раю, жили **поляни**
Понад хвилями Дніпра.

Мій конспект

Дзвінкі та глухі приголосні утворюють пари. Дзвінкі приголосні, що не мають пари: [м], [в], [н], [л], [р], [й]. (*Ми винили рій*). Глухий приголосний, який не має пари, — [ф].

Якщо ви забули пари дзвінких та приголосних звуків, згадайте підпис до цього малюнка, де розташувалися всі глухі приголосні: «*Цап хоче фісташку*».

§ 25. ВИМОВА [г] і [ґ]

У чому полягає різниця у вимові звуків [г] і [ґ]?

В українському алфавіті є дві подібні букви — *г* і *ґ*. Вони позначають на письмі **різні звуки**.

Звук [г] — глотковий. Цей звук вимовляється в більшості слів: *господар, генерал, галявина, газета, Євангеліє, Гомер*.

Звук [ґ] в українській мові вимовляється в небагатьох словах: *аґрус, ґава, ґазда (хазяїн), ґанок, ґрунт, ґудзик*.

До речі...

Довгий час звуки [г] і [ґ] позначалися однією буквою *г*.

Літеру *ґ* вилучили з українського алфавіту в 1933 році, а повернули 1990 року.

Найбільш уживані слова, в яких вимовляється звук [ґ] і пишеться літера **ґ**: *ґава, ґазда, ґанок, ґатунок, ґвалт, ґедзь, ґелґотати, ґніт, ґрати, ґречний, ґринджоли, ґрунт, ґудзик, ґуля, аґрус, дзиґа, Ґете (Гете), Ґренландія (Гренландія), Ґібралтар (Гібралтар)*.

225. Прочитайте слова, правильно вимовляючи звуки [г] і [ґ].

Голова, ґрати, гімназія, ґніт, ґринджоли, гості, дорога, гуля, дзиґа, говорити, орфографія, Ольга, ґанок, ґазда, Євген, ґвалт, гора, Ґрінченко, Ігор.

226. Попрацюйте в парах. Навчіться правильно вимовляти скоромовки.

1. Галасливі ґави й галки в гусенят взяли скакалки. Гусенята їм ґелґочуть, що й вони скакати хочуть. 2. Ґава ґаву запитала: «Ти на ґанок не літала?» — «Не літала я на ґанок, то й проґавила сніданок». 3. Летів горобчик, сів на стовпчик. Прибіг хлопчик, втік горобчик (*З журналу*).

227. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібну букву.

1. Якщо (г,ґ)азда має пасіку, він веде колядників на те місце, де влітку будуть стояти вулики. 2. Якщо (г,ґ)ніт стирчить на свічці, ніби порожній колос на стеблі,— жди неврожаю. 3. «Годі тобі, пане-брате, (г,ґ)ринджоли малювати». 4. На Україні найпоширеніший вид ворон — чорна ворона, або (г,ґ)ава. 5. Приповідка «На те шука в морі, щоб карась не дрімав!» цілком об(г,ґ)рунтована. 6. Трапляються (г,ґ)аздині, що їхнє обрядове печиво на Великдень зроблене з таким мистецьким смаком, що воно могло б задовольнити найвиба(г,ґ)ливішого критика (*О. Воронай*).

228. Навчіться читати скоромовки. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. (Г,Ґ)ляньте: (ґ,г)уля он яка в (ґ,г)ультяки (ґ,г)усака! (Г,Ґ)уска (ґ,г)нівається: «(Г,Ґ)оре! (Г,Ґ)улі (ґ,г)оються не скоро... (Г,Ґ)а-га-гарний, хоч куди! (Г,Ґ)о-о-(ґ,г)оді, (ґ,г)еть іди!» (*Т. Коломієць*). 2. (Г,Ґ)удзик, (ґ,г)удзик розгойдався, із ниточки обірвався, упав на цибулю, набив собі (ґ,г)улю. (Г,Ґ)валт! (*І. Малкович*).

Мій конспект

При творенні звуку [г] корінь язика відтягується назад і зближується із задньою стінкою глотки; струмінь видихуваного повітря, проходячи через утворену щілину, спричинює дрижання голосових зв'язок. Цей звук легкий у вимові, ніби подих. Звук [г] проривний, схожий на вибух.

Твір-опис предмета за власним спостереженням

229. І. Прочитайте виразно текст, зазначивши час, витрачений на читання (він не повинен перевищувати 2 хв).

У нашому дворі росте висока стара акація. Хто її посадив — не відомо, може, вона сама виросла із насіння, занесеного сюди вітром. Я любив спостерігати за нею.

Невесела стояла акація зимою. Здавалось, її стовбур важко підводився із землі, а крона була темною, печальною. Поглянеш на дерево — тільки вітер гойдає гілля та горобці скачуть по ньому.

Розквітла акація

Аж ось прийшла весна. Звеселилася акація. Її розложисте, густе гілля вкрилося ніжно-зеленими листочками. А через кілька днів акація завітувала, запишалася, мов дівчина.

Я милувався нею, дивився на цвіт. Квіточки були молочно-білого кольору, з медвяним ароматом. Китиці духмяного цвіту звисали майже з кожної гілочки, з-поміж них подекуди не було видно й зелених листочків. Удень до дерева прибігали дівчата, щоб завітчатися і подивитися на неповторну красу.

Мені найбільше подобається акація у сутінках. Стовбур і гілля зливаються з присмерком, а квіти стають схожими на білу піну. Пахощі линуць у весняному повітрі.

— Тьох-тьох-тьох-тьох... — обізвався соловейко з самої верхівки дерева. Певно, і він зачарований красою нашої акації (За О. Гончаренком).

ІІ. Визначте, до якого типу мовлення належить текст. Свою думку обґрунтуйте.

ІІІ. З'ясуйте за тлумачним словником значення слова *китиця*.

ІV. Складіть план до тексту. Перекажіть текст усно.

- 230.** Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається? Спишіть, вставляючи пропущені букви. Складіть і запишіть продовження — опис яблука, використовуючи малюнок.

ДАРУНОК САДУ

Я любив прок...датися спозарання. Надворі тиша. Небо розмальоване кольоровими смугами, палахкотить, тліє, жевріє.

Іду в сад. Ворітця тихо хрюскають, а навколо — пахощі кропу, п..трушки, щавлю, ц..булі, капусти. А сад ш..лестить виполосканим у росі віттям, гупає яблуками в ламке картоплиння.

На тлі ранкового неба яблука повними місяцями блимають поміж листя і зр..ваються з дерева.

— Гуп-гуп... — падають стиглі соковиті плоди на гудиння. Візьмеш у руки яблуко... (За А. Камінчуком).

§ 26. ЗНАКИ ПИСЬМА. АЛФАВІТ

Що означають слова азбука, абетка, алфавіт?

Алфавітом називається система букв певної мови. Алфавіт в українській мові називають ще **абеткою, азбукою**. Крім алфавіту, є й інші знаки письма: **апостроф, знак переносу, дефіс, розділові знаки**.

Український алфавіт

Аа Бб Вв Гг Ґґ Дд Ее Єє Жж Зз Ии Іі Її Йй Кк
(а) (бе) (ве) (ге) (ґе) (де) (е) (йе) (же) (зе) (и) (і) (їі) (йот) (ка)
Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч Шш
(ел) (ем) (ен) (о) (пе) (ер) (ес) (те) (у) (еф) (ха) (це) (че) (ша)
Щщ ь Юю Яя
(ща) (м'який знак) (йу) (йа)

За алфавітом укладаються списки, розміщуються слова у словниках, довідниках тощо.

Якщо слова починаються з тієї самої літери, то, щоб розташувати їх за алфавітом, потрібно враховувати **наступні букви**.

231. Запишіть за алфавітом прізвища українських письменників та письменниць. Здійсніть взаємоперевірку робіт, обмінявшись зошитами із сусідкою/сусідом по парті.

І. Котляревський, О. Кобилянська, В. Винниченко, В. Стефаник, Т. Коломієць, Т. Шевченко, О. Забужко, І. Франко, П. Тичина, М. Рильський, Л. Костенко, І. Нечуй-Левицький, Д. Павличко.

232. Прочитайте. У якому порядку розташовані слова? Знайдіть помилки. Запишіть слова у правильній послідовності.

Автор, арфа, алмаз, батько, болото, береза, вечір, гра, гуща, гудзик, гумор, день, дуб, дорога, дошка, село, світ, серце.

233. Запишіть слова кожної групи за алфавітом.

1. Арка, дрова, посуд, трагедія, зачин, аромат, бас, відро, кірка, брат, грім, інкубатор, краса, дівчина, знахідка.

2. Архітектор, пружина, валіза, сивина, Ілько, батарея, грюкання, квітник, блок, доба, дятел, кут, музика, млин, дріль, кава, кучер, ненька, стовп, роса, трюмо.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів прочитаєте: 1) прислів'я; 2) закінчення вислову В. Сосюри: «Безсмертний, ...».

234. Запишіть за алфавітом десять назв відомих вам країн.

Не можна плутати назви букв і звуків. Правильно вимовляйте звук і називайте букву.

Слово *школа* складається зі звуків [ш], [к], [о], [л], [а], якими позначаємо буквами *ш*(ша), *к*(ка), *о*, *л*(ел), *а*.

235. Прочитайте. Вимовте спочатку всі звуки слова, потім скажіть, якими буквами передаються ці звуки на письмі.

Хата, ліс, думка, загадка, деревце, осінь.

236. Спишіть вірш Миколи Сомы. Вимовте звуки і букви у виділених словах.

Азбуко рідна! Яка ж ти **проста**!
Крони зеленої зав'язь густа!
Буква **одненька** — а вже голосна,
Буква до **букви** — любов і **весна**.
Буква до **букви** — і склад мій, і лад,
Слів найдорожчих **людський** зорепад.
В мові-розмові є всякі **слова**,
Букви ж **поганої** — ні! — не бува.

237. І. У поданих рядах знайдіть порушення порядку розміщення слів за алфавітом. Запишіть ряди, виправляючи помилки.

1. **Арфа**, ліра, **бандура**, **гітара**, сопілка, рояль, трембіта.
2. Київ, Львів, Ужгород, Тернопіль, Харків, Хмельницький, Ялта.
3. Горобець, ворона, жайворонок, зяблик, сорока, тетерук, сова.
4. Нагляд, нагорода, нота, ніж, набіг, насіння, невід.

II. З виділеними словами складіть питальне речення.

Мій конспект

Слова **алфавіт**, **азбука**, **абетка** — синоніми. Вони позначають порядок розташування букв певної мови. Утворилися вони від назв літер: *альфа* і *віта* — грецької мови, *аз* і *буки* — старослов'янської мови, *а* і *бе* — української мови.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Часто можемо почути: цей список складено в алфавітному порядку. Ця фраза не зовсім правильна, адже алфавіт — це і є порядок слів. Тому потрібно говорити: цей список складено за алфавітом.

§ 27. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ. ЗВУКОВИЙ ЗАПИС СЛОВА. СКЛАД

Як пояснити те, що в українській мові звуків 38, а букв — 33?

Звуки мовлення на письмі позначаються буквами. У більшості випадків один звук передається однією буквою. Наприклад, у слові *клас* звуки [к], [л], [а], [с] передаються на письмі відповідними буквами: *к, л, а, с*.

Проте є випадки, коли повної відповідності між звуками і буквами немає:

1) буква *ь* (м'який знак) жодного звука не позначає. Її вживають на письмі, щоб показати м'якість попереднього приголосного звука: *заметіль, корінь*;

2) буквою *щ* позначаються два приголосні звуки: *щастя* [шч'ас'т'а], *дощ* [дошч];

3) звуки [дж], [дз] позначаються на письмі двома буквами: *джміль, дзеркало*.

238. Запишіть слова у два стовпчики: а) ті, в яких однакова кількість букв і звуків; б) ті, в яких різна кількість букв і звуків.

Горлиця, зграя, злість, усмішка, пуща, дерево, клітка, охолоджений, радість, п'ять.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів прочитаєте продовження прислів'я: «Без півня...».

239. Запишіть слова у три стовпчики: а) ті, в яких однакова кількість букв і звуків; б) ті, в яких букв більше, ніж звуків; в) ті, в яких звуків більше, ніж букв.

Острів, здивованість, подзвонити, олія, стріха, щедрий, проваджати, хата, ягня, грім, якір, родзинка, щока, поведінка, оголосять, воджу, людина, тюль.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів прочитаєте початок прислів'я: «... ходити».

- 240. І.** Прочитайте вірш Юрія Рибчинського. Випишіть слова, в яких звуків менше, ніж букв.

Мова, наша мова —
 Мова кольорова,
 В ній гроза травнева
 Й тиша вечорова.
 Мова, наша мова —
 Літ минулих повість,
 Вічно юна мудрість,
 Сива наша совість.
 А для мене, мово,
 Ти — мов синє море,
 У якому тоне
 І печаль, і горе.

- ІІ.** Порівняйте виписані вами слова із тими, які виписав ваш сусід (сусідка по парті). Хто краще впорався із завданням?

- 241. І.** Прочитайте прислів'я і приказки. Випишіть слова, в яких є букви, що позначають два звуки.

1. Праця майстра величає. 2. Щоб рибу їсти, треба у воду лізти. 3. Ранні пташки росу п'ють, а пізні — сльози ллють. 4. Правда суду не боїться. 5. Згода дім будує, а незгода руйнує. 6. Щире слово краще від золота.

- ІІ.** Назвіть підмети і присудки у п'ятому реченні.

Сполучення букв *д і ж*, *д і з* не завжди передають один звук [дж], [дз]. Букви *д і ж*, *д і з* передають окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з], коли *д* належить **до префікса**, а *ж* або *з* — **до кореня**: *віджити*, *відзиватися*.

- 242.** Запишіть слова. Підкресліть ті з них, у яких *д і ж*, *д і з* позначають різні звуки.

Дзеркало, раджу, джерело, віджимати, відзначити, дзвінок, джура, ґедзь, ґринджолята, відзвук, джем, підживити.

Виконуючи звуковий запис слова, записуйте **звуки**, а не букви: [молод'ба́].

Як робити звуковий запис слова

1. Візьміть слово у квадратні дужки.
2. Записуючи слово у квадратних дужках, букви, якими позначаєте звуки, між собою не з'єднуйте.
3. Поставте у слові наголос.
4. Біля м'яких приголосних ставте значок ('), а біля пом'якшених (').
5. Над звуками [дж], [дз] зверху ставте дужку.
6. Подвоєння букв позначте двокрапкою [:].

243. I. Прочитайте. Зробіть звуковий запис виділених слів.

На канікулах я завжди **їжджу** в село до дідуся. Він у мене **лісник**. Дідусь багато знає про **життя** рослин і тварин. Від нього я навчився **розбиратися** в **хитрощах** природи (*З блогу*).

II. «Я хочу сказати своє слово». Чого навчають вас дідусь, бабуся, близькі люди, старші за віком?

244. Спишіть вірш Ліни Костенко. Зробіть звуковий запис виділених слів, визначте в них кількість букв і звуків. Поділіть слова на склади.

Дощ полив, і день такий **полів'яний**.
Все **блищить**, і люди як нові.
Лиш дідок **старесенький**, **кропив'яний**
блискавки **визбирує** в траві.

У слові стільки складів, скільки в ньому є голосних звуків. Наприклад: *жи-то, пше-ни-ця, о-сінь, ба-га-то-по-вер-хо-вий*.

До складу може входити або тільки голосний: *О-ля*, або голосний з одним буквами: *пра-во-пис*, або голосний з кількома приголосними: *склад, банк*.

За кількістю складів слова бувають односкладові: *піч, стіл*; двоскладові: *баш-та, сті-лець*; багатоскладові: *не-без-печ-но, до-по-ма-га-ти, слу-ха-ти*.

245. Прочитайте, поділіть на склади слова і вкажіть, на який звук (голосний чи приголосний) закінчується кожен склад.

Літопис, творчість, голова, ліс, голка, ліси, підпирати, твір.

Склад, що закінчується на голосний звук, називається **відкритим**: *кни-га, мо-ре*.

Склад, що закінчується на приголосний звук, називається **закритим**: *мор-ський, вій-сько, май-стер*.

- 246.** Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Спишіть словосполучення. Вертикальними рисками поділіть виділені слова на склади.

ХЛІБ РОСТЕ

Навколо села поля ще голі. А одне поле — немовби зеленою **фарбою** залите. Таке **яскраве**, веселе, святкове. Це хліб росте!

Зелені **паростки**, як рідні брати, кущиками стирчать. Коли ж вони встигли вирости? Це озимий хліб. Його сіяли **минулої** осені. Потім його **снігом укрило**. Над полем заметілі свистіли. А хліб терпів.

Але витримав хліб, **дочекався** весни. Ожив, почав рости. Який же він гарний! (З журналу).

Озимий хліб

Частини слів з одного рядка у другий слід переносити **за складами**: *ха-та, хво-рий*.

Односкладові слова не переносяться: *хліб, сіль, гай*.

Одна буква при переносі не залишається і не переноситься. Слова з подвоєними буквами, як *гілля, знання, рілля, життя, волосся*, можна при переносі розривати і так: *гіл-ля, знан-ня, ріл-ля, жит-тя, во-лос-ся*, і так: *гі-лля, зна-ння, рі-лля, жи-ття, воло-сся*.

247. Спишіть слова, показавши можливий перенос рисочкою. Підкресліть слова, що не переносяться.

Сьогодні, фотокор, будівництво, срібний, стіл, очі, мати, їду, озеро, щасливий, надсилає, міськрада, Зоя, Юрій, шия, садочок, приїзд, вим'я, алея.

Не можна розривати:

1) сполучення *йо*, звуки [дж], [дз]: *ра-йон, си-джу, гу-дзик, але: під-жарити, над-звичайний*;

2) складноскорочені слова, прізвища з ініціалами, дати тощо: *США, Т. Г. Шевченко, 2025 р.*

Не можна переносити в наступний рядок м'який знак, апостроф, знак переносу, розділові знаки (крім тире): *кіль-це, бур'-ян.*

248. Спишіть слова, поділяючи для переносу. Підкресліть ті слова, які не можна переносити.

Стан, трава, розпитати, АН-70, пташка, гарний, навколо, промисловість, значний, переповідати, І. Франко, Мар'яна.

249. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Зробіть звуковий запис виділених слів.

1. Сину лісове **джерельце** має добре серце, всім дає водиці: **звірятку** і птиці дереву травині квітці і людині (*М. Чепурна*).

2. Рости барвінку мій хрещатий (*М. Рильський*). 3. Ти в моїх **мріях** ти в моїй пісні **батьківська** земле моя (*Д. Луценко*).

Мій конспект

До звуків, які в нас є, але букв на їх позначення немає, належать: [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], а також [дж], [дз'], [дж'], [р'].

Буква *ь* звукового значення не має.

Букви *я, ю, є* можуть позначати два звуки в певній позиції, а букви *ї, щ* завжди вживаються на позначення двох звуків.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Переказ тексту-розповіді з елементами опису тварини

1. Назвіть відомі вам стилі мовлення.
2. Які є типи мовлення?
3. Які типи мовлення використовуються в художньому творі?

У художніх творах три типи мовлення тісно пов'язані між собою. Розповідь може містити опис. Роздум створюється засобами розповіді й опису. А в описі переплітаються елементи розповіді та власне опису.

- 250. І.** Прочитайте. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

Того ранку ти сидів у шелюзі над річкою. Вода сивіла молодесеньким дзеркалом, а на його поверхню наче хтось подихав: то хмари з високого неба видивлялись у дзеркалі на свою вроду.

Враз поплавець сіпнувся — і вже за хвилю ти, десятирічний, знімав із гачка своєї вудочки чималенького підлящика.

Поки дістав із сірникової коробки свіжого черв'яка, поки начепив його на гачок і закинув вудку, поки обернувся — й очам не повірив: із шелюгі вийшло лисеня й тепер підкра-лося до риби. Ти спершу хотів закричати погрозливо, щоб наполохати хитрого злодюжку, та стримало щось. Напів-обернувшись, стежив, як лисеня, витягнувши продовгасту мордочку, скрадливо переставляє лапками, як видовжило шию, а спину ледь-ледь опустило до землі.

Яке воно було, це лисенятко? Оченята поблискували круг-лими тривожними горішками, а тьмаво-каштановий писк його аж наче посвічувався, принюючись до повітря.

Лисеня вмить сподобалося, й тепер ти хотів побачити тільки одне: як підкрадеться до риби, як ухопить її в зуби, як тікатиме.

Голодний маленький пройдисвіт із випуклими оченята-ми й прищуреними вухами вже був зовсім близько, та вмить під ліктем у тебе тріснула галузка, й лисенятко відскочило назад (За Є. Гуцалом).

1. Яка тема тексту?
  2. Чому розповідь ведеться від другої особи?
  3. Як описано лисеня?
  4. Який момент розповіді зображено на малюнку? Яким ви уявля-ли хлопчика, читаючи уривок з оповідання, і яким його показав художник?
  5. Знайдіть у тексті слова з вивченими орфограмами.
- II. Складіть план до тексту. Перекажіть його від третьої особи.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Можемо часто почути: «Мої друзі ходили на рибалку». Цей вислів неправильний. Рибалка — це той, хто ловить рибу. Один із творів Миколи Нагнибіді починається так: «Ще малим мене за руку до рибалок дід повів. «Покажіть, — сказав, — онуку, як то ловлять окунів». Тож потрібно говори-ти: «Мої друзі ходили рибалити (ловити рибу)».

§ 28. НАГОЛОС. НАГОЛОШЕНІ Й НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ, ЇХ ВИМОВА, ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ

Які особливості має наголос в українській мові?

Вимовляння одного складу в слові з більшою силою голосу називається **наголосом**. Цей склад є **наголошеним**, усі інші склади у слові — **ненаголошені**.

В українській мові наголос **вільний**, не закріплений за певним складом. Він може падати в одному слові на перший склад, в іншому — на другий чи інші склади.

котри**й**
пітн**й**
фахов**й**
чергов**й**
близьк**й**
щодо**во**в**й**
текстов**й**
роздрібн**й**
віршов**й**
чарівн**й**
тім'ян**й**
добов**й**
нов**й**

мілім**етр**
децим**етр**
сантим**етр**
кіло**етр**

навч**а**ння
вид**а**ння
чит**а**ння
обр**а**ння
чит**а**ння

донест**и**
довест**и**
перенест**и**
привез**и**
перевезт**и**
привест**и**
перевест**и**
принест**и**
занест**и**
нанест**и**
відвезт**и**
завест**и**
не**ст****и**
завезт**и**
довезт**и**
відвест**и**
відне**ст****и**

**Наголошуймо
перший склад**

за**а**дка
за**а**кладка (у книзі)
за**а**крутка
за**а**понка
за**а**ставка
за**а**стібка

**Наголоси
у прислівниках**

зв**и**сока
зд**а**лека
з**о**зла
зр**а**ння
зр**у**чно
р**а**зом

фен**о**мен
к**о**сий
рук**о**пис
чорн**о**слив
чорн**о**зем

упод**о**бання
гурт**о**житок
бор**о**давка
агрон**о**мія
вим**о**га
заст**о**порити

літ**о**пис
пом**о**вчати
зуб**о**жіння
бос**о**ніж
кр**о**їти

251. Прочитайте вголос слова і вкажіть, на який склад падає наголос.

Парта, мати, зима, прийшов, молоко, птахи, корова, рідина, життя, пожовклий, бібліотека.

252. I. Спишіть слова, ставлячи наголос. Поділіть їх на склади вертикальними рисками.

Розлука, бесіда, прощання, мова, мороз, сторона, рідний, підмет, дзеркало, світло, мовлення, завдання, веселий.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке відкритий склад?

2. Що таке закритий склад?

3. Який склад називається наголошеним?

Наголос може слугувати **для розрізнення слів**, що складаються з однакових звуків. У таких словах, якщо потребує зміст, наголос позначаємо на письмі. Наприклад: *доро́га — дорога́, на бе́резі — на березі́.*

253. Складіть і запишіть речення з кожним із поданих слів.

Ві́ходити — вихо́дити, засі́пати — засипа́ти, забі́гати — забіга́ти.

254. Прочитайте пари слів. Зверніть увагу на місце наголосу в словах при їх зміні.

Гляда́ч — глядача́, міста́ — міст, нога́ — но́ги, діти — діте́й, губа́ — гу́би, школя́р — школяра́. Кручу́ — кру́тиш, варю́ — ва́риш, буджу́ — бу́диш.

В українській мові наголос **рухомий**. При зміні форми слова наголос може змінювати місце.

255. Спишіть речення. Поставте над словами наголос.

1. Весі́льна дру́жка і справді́ була́ гарною́. На тво́го дру́жка я вплива́ти не могу́. 2. Карпа́тські́ гори́ вважа́ються ста́рими. Гори́, вогонь в мо́й душі́! 3. Мені́ дуже́ подоба́ється телепрогра́ма «Ві́кна у сві́т приро́ди». «Не стій́ біля́ відчи́неного ві́кна», — сказа́ла ма́ма. 4. На пе́чі́ було́ гаря́че. Сві́тило гаря́че сте́пове со́нце.

В українській мові під наголосом усі голосні вимовляються чітко, виразно: *бе́рег, кло́пит, віз, ву́хо, на́шого.*

У ненаголошених позиціях голосні [а], [у], [і], [о] вимовляються так само чітко й виразно, як і під наголосом. Голосний [о] тільки в одному випадку у вимові наближається до [у], коли в наступному складі [у] стоїть під наголосом: [ко́жу́х], [зо́зу́л'а].

Голосні [е], [и] в ненаголошеній позиції наближаються у вимові один до одного: [е] до [и], а [и] до [е]: [зе́мл'а], [ве́сна], [ве́лич].

Деякі слова мають два варіанти наголошування: *алфа́-ві́т, нашвидку́руч, по́милка* тощо.

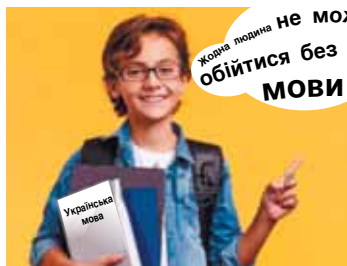
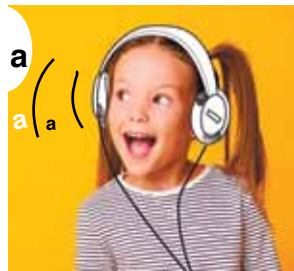
Вимова слів перевіряється за **орфоепічним словником**, у якому позначаються наголоси, особливості вимови звуків.

256. І. Прочитайте і спишіть слова. Запам'ятайте, як вони наголошуються.

Авто́, верба́, видáння, вимо́ва, віпа́док, вира́зно, ві́рші, до́нька, дочка́, дро́ва, жало́зі, засла́ння, зру́чний, ко́лесо, ко́рисний, новина́, одина́дцять, о́лень, по́друга, поду́шка, при́ятель, се́редина, со́лодощі, ща́вель, фарту́х.

ІІ. Зверніться до короткого словника наголосів, уміщеного в розділі «Додаток». Які слова ви наголошуєте неправильно? Додайте їх до записаних слів, позначаючи наголошений склад у кожному слові.

Говорять ваші однокласники

257. І. Запишіть подані слова у три стовпчики: а) з наголосом на першому складі; б) з наголосом на другому складі; в) з наголосом на третьому складі. За потреби звертайтеся до короткого словника наголосів у розділі «Додаток».

Разом, дочка, літопис, подруга, осока, документ, квартал, верба, статуя, кропива, **звірятко**, колесо, ліворуч, кілометр, олень, **ясний**, закінчити, аркушик, звичайний, **запитання**, зручно, вимова, **одинадцять**.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв у першому і другому стовпчиках складеться початок прислів'я: «..усе здається».

ІІ. Зробіть звуковий запис виділених слів.

Мій конспект

Наголос в українській мові вільний і рухомий, тобто може падати на будь-який склад і під час змінювання слова пересуватися: *каза́ти — ка́жеш, кажу́*.

Система наголошування в українській мові досить складна. Тому у випадках сумніву щодо наголосу слід звертатися до словників.

§ 29. НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ В КОРЕНЯХ СЛІВ

Чи в усіх випадках до слів із ненаголошеними голосними можна дібрати перевірні слова?

258. І. Спишіть слова, вставляючи замість крапок пропущені букви. Написання ненаголошених голосних перевіряйте за допомогою наголосу.

З..**р**но, ш..**р**окий, з..**м**овий, в..**с**на, в..**ч**ірній, л..**г**енький, в..**р**бовий, в..**с**окий, м..**д**овий, кл..**н**овий, с..**в**ина.

ІІ. З двома словами на вибір запишіть складне речення.

259. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. До кожного слова доберіть перевірне. Виділіть орфограму.

П..**н**ьок, дер..**в**о, ш..**п**тати, в..**с**елощі, с..**н**енький, бл..**с**кавиця, ст..**п**овий, д..**р**..в'яний, з..**л**еніти, к..**я**нин, в..**л**ичний.

У словах з ненаголошеним [е] пишеться буква *е*, якщо при зміні слова звук [е] випадає: *хлопець* — *хлопця*, *палець* — *пальця*.

У сполученнях *-ере-*, *-еле-* також пишеться *е*: *терен*, *берег*, *пелена*.

Орфограма. Ненаголошені [е], [и] в корені слова

260. Поясніть написання слів *крилатий*, *виходити*, *дивитися*, *сестра*.

261. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Книга — то дж(е, и)р(е, и)ло знань. Ще древні єг(е,и)птяни говорили: «Ти повинен зв(е, и)рнути своє серце до книги. На світі немає нічого кращого за книги». Ч(е, и)тання книг можна порівняти з розмовою із найкращими людьми м(е, и)нулих віків (За І. Цюпою).

II. «**Я хочу сказати своє слово**». Яка книга справила на вас найбільше враження?

262. I. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви і добираючи перевірні слова.

С..ло, п..кти, ж..ве, ч..тати, ш..рокий.

II. З кожним словом складіть речення, виділіть граматичну основу.

У коренях деяких слів української мови перед складом з *-а-*, *-я-* вживаємо *-а-*: *багатий*, *гарячий*, *гаразд*, *калач*, *хазяїн*.

Орфограма. Букви о, а, що позначають ненаголошені голосні

263. Прочитайте слова, запам'ятайте їх правопис. Запишіть подані слова за алфавітом. Складіть речення з кожним із трьох слів.

Багатир (багата людина), качан, хазяїн, багатир (силач), крохмаль, монастир, комиш, слов'яни, кажан, солдат, корявий, комаха, поганий, кропива.

264. Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні букви. Поясніть написання слів з орфограмами.

Віт..р січе в обличчя. Нам..ло січневого снігу. Важку- вато стало пташкам, що з..мують у нас, але вони не дуже сумують. Ось хв..лясто прол..тіла зграйка жвавих щигликів,

чижів і коноплянок. Помчали десь по лопухах чи б..різках поснідати насіннячком. А яке гарне д..ревце горобини! Ч..рвоногруді снігурі обліпили його і ягідками ласують. Це наші з..мові гості. Вони прил..тіли з далекої півночі, щоб тут пер..бути зиму (За О. Копиленком).

Мій конспект

Головне правило при правописі **ненаголошених** голосних — дібрати перевірне слово, щоб ненаголошений голосний опинився під наголосом. Якщо цього неможливо зробити, застосовують інші перевірки: чи випадає звук (якщо випадає, пишемо *е*); чи відбувається чергування ненаголошеного звука з [і] (якщо так, пишемо *е*); чи є звукосполучення *-ере-, -еле-* (тут теж пишемо *е*); чи є сполучення *-ри-, -ли-* у відкритому складі (тут пишемо *и*).

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Переказ із творчим завданням

265. І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

СЛІДИ НА ПЕРШОМУ СНІГУ

Відчинилися двері під'їзду. Обганяючи людей, на подвір'я вибіг молодий пес.

Його хвіст спочатку весело колихався, потім несподівано завмер. Падав сніг, перший сніг у житті собаки.

Пес нахилив голову, ніби хотів почути, як опускаються на землю сніжинки. Одна потрапила йому на ніс і тут же розтанула. Пес мотнув головою і фиркнув. Не сподобалося. Холодно.

«Рип-рип-рип!» — почулося з-під лап. Пес зупинився, поглянув угору і нагострив вуха. Мабуть, йому здалося, що звук опускається разом із сніжинками.

Тиша не сподобалася собаці, і він підтюпцем побіг доріжкою. «Рип-рип-рип!» — спішно й коротко лунало в морозному повітрі. Нарешті пес зрозумів, що скрипить сніг під лапами. Він повернувся назад і зупинився, почав роздивлятися на снігу свої сліди. Вони відбилися так чітко, наче хтось розкидав по снігу сині пряники.

Пес дивився, як сніжинки засипають ямочки, переступав із місця на місце і дивувався новим слідам. Чи можуть собаки дивуватися? Не знаю. Але того засніженого ранку я вірив, що можуть (*За В.Бурлаком*).

II. Уважно розгляньте малюнок. Усно опишіть собаку. Скажіть, чи так ви уявляли героя цього оповідання.

III. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту, введіть у нього опис собаки.

§ 30. НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ, ЩО НЕ ПЕРЕВІРЯЮТЬСЯ НАГОЛОСОМ

Як краще запам'ятовувати словникові слова?

266. Прочитайте слова. Чи можна перевірити написання ненаголошених голосних за допомогою наголосу?

Керувати, левада, леміш, цибуля, пшениця, чекати, ведмідь, легенда, цемент.

Написання слів, які не перевіряються наголосом, слід перевіряти за **орфографічним словником**, а слова ці треба запам'ятовувати.

267. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *е*.

Ст..скати, кл..новий, г..рой, кр..латий, відч..нити, ст..лаж, в'яз..нь, ат..льє, ос..ротілий, тьмяно-ч..рвоний, скр..витися, ц..тата.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться закінчення прислів'я: «Ліс рубають — ...».

268. З орфографічного словника випишіть вісім слів із ненаголошеними голосними, що не перевіряються наголосом. Складіть з ними речення і запишіть.

269. Прочитайте текст. Підготуйте докладний письмовий переказ. У переказі підкресліть орфограму «Ненаголошені голосні *е, и*».

У легендах розповідається про історичні події. Легенди схожі на казки, але багато що відрізняє їх. У легенді описується один епізод, а в казці — декілька. Легенда за обсягом менша, ніж казка. У казці більше незвичайного, ніж у легенді, бо легенда засновується на реальних подіях. Легенди, як і казки, мають повчальний, пізнавальний характер. Ми читаємо про добро і зло, про багатство і бідність, про чесність і підступність. Легенди і казки навчають нас добра і справедливості (*З підручника*).

270. I. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви.

1. Треба нах..литися, щоб з кр..ниці води напитися.
2. Любиш к..татися — люби і с..нчата возити. 3. Яка пш..ниця, така й п..ляниця. 4. Не давай зайцеві моркву бер..гти, а л..сиці курей ст..регти. 5. Ц..буля від с..ми недуг лікує. 6. См..таною вареників не зіпсуєш.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи є в прислів'ях слова, в яких написання *е, и* перевіряється наголосом?

2. Чи є такі слова, написання яких слід перевіряти за словником?

271. I. Спишіть слова. Підкресліть орфограми, обґрунтуйте кожну з них.

Тихенький, теплиця, чемпіон, розумний, сигнал, тривожний, клекотіти, хазяйнувати, монастир, гончар, кажан, весна.

II. З трьома словами складіть речення, виділіть граматичну основу.

272. Розв'яжіть мовні шаради. Назвіть орфограму в кожному відгаданому слові. Утворіть по два словосполучення з кожним словом і запишіть.

1-ше слово: 1) звук, що позначається буквою, яка стоїть в алфавіті перед *л*; 2) іменник *ера* в знахідному відмінку; 3) іменник *вата* в родовому відмінку.

2-ге слово: 1) назва букви, що стоїть в алфавіті перед *ч*; 2) перший склад слова *мене*; 3) звук, що позначається буквою, яка стоїть перед *о*; 4) перший звук у слові *тополя*.

3-тє слово: 1) перший склад слова *вечеря*; 2) перший звук слова *доц*; 3) слово, що в звуковому записі виглядає так: [м'ід'].

4-те слово: 1) слово *синій* без закінчення; 2) буква, що стоїть в алфавіті після *з*; 3) називний відмінок слова *цієї*.

5-те слово: 1) перший склад слова *верховина*; 2) частина колеса автомобіля.

273. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Надзв..чайно ш..рокими були уявлення українців про рослинний світ. В Україні в..ликою популярністю кор..стувалися д..рева: дуб, б..реза, тополя, явір, в..рба. Дуб шанували за довголіття і міцність. Його д..ревину викор..стовували при будівництві житла. Б..резовий сік, що зб..рали

В. Непийпиво. Дуби

нав..сні, був одним із найпопулярніших напоїв. Найпоширенішим ел..ментом українського п..йзажу є в..рба. Вона добре пер..носить вологу. Тому за розташуванням в..рбових д..рев с..ляни визначали підземні дж..рела, де доцільніше копати кр..ниці (З журналу).

- II. Уважно розгляньте репродукцію картини Василя Непийпива «Дуби» на с. 145. Підготуйте невеликий усний опис.

Мій конспект

Якщо не знаєте, як писати слово, обов'язково перевірте за словником. Почніть занотовувати до записника слова, у правописі яких ви сумніваєтеся або в яких ви можете зробити помилку. Намагайтеся створити свої рідні «ланцюжки пам'яті», поєднуючи словникові слова чи з картинками, чи з подібними словами.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Науковий і художній опис. Твір-опис тварини за картиною

Про ту саму річ **можна розповісти по-різному**. Наприклад, неоднаково описують тварин письменники і вчені.

274. I. Прочитайте тексти. Розгляньте малюнок. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Дятел строкатий — пташка дещо менша за шпака. Дзьоб довгий, прямий, долотоподібний. Крила широкі, тупі. Ніжки короткі, пристосовані для повзання по корі дерев. Лоб брудно-білий, тім'я червоне. Дзьоб і ноги темно-сірі. Живе у старих садах і лісах. Харчується комахами й їхніми личинками, добуваючи їх із деревини.

2. Гуляючи в лісі, ми почули якийсь дивний стукіт. Невже хтось рубав дерево?

Дятел строкатий

На старому дубі сиділа невеличка пташка з червоною шапочкою на голівці. Брат сказав, що це дятел. Птах невтомно стукав по дереву. Іноді здавалося, що він упаде. Але міцні кігтики добре трималися за кору. Допомогав триматися і хвіст. Дятел був із чорними крапчастими крилами, на хвості з обох боків білі плями. Білим був і тулуб пташки. Я не розуміла, нащо дятел довбає дерево, а брат пояснив, що птах шукає там шкідників. Виявляється, дятел — не тільки гарна пташка, а ще й корисна.

1. Чим різняться прочитані вами тексти?
  2. Порівняйте описи зовнішнього вигляду дятла в обох текстах. За яким з описів птах уявляється яскравіше?
  3. У якому з текстів виявлено ставлення автора до птаха?
- II. Опишіть дятла за малюнком (усно).

275. I. Прочитайте опис оленя в науковому стилі.

Олень — обережний звір із чудово розвиненим нюхом, слухом і зором. Уникаючи найменшої небезпеки, він надійно переховується в гущавині лісових хащ. Це один із найбільших парнокопитних звірів. Тіло в нього завдовжки понад два з половиною метри, струнке, пропорційної будови, на високих ногах. Голова видовжена, морда широка. Вуха великі, загострені на кінцях. Особливо характерні ці олені гіллястими рогами, які мають не менше чотирьох відростків (*О. Корнєєв*).

- II. За поданим науковим описом складіть опис оленя в художньому стилі і запишіть.

276. I. Прочитайте текст. Визначте його тип та стиль мовлення.

Африканський слон — найбільша тварина, яка живе на суші. Дорослі самці сягають 325 сантиметрів у довжину і 350 сантиметрів у висоту, важать до 8 тонн. У слона дуже коротка шия, і він не може дотягтися до землі. Тут у пригоді стає хобот — витягнута носова частина морди довжиною до двох з половиною метрів, за допомогою якої тварина дістає їжу і воду. Хобот слугує також органом нюху, що дає можливість слонові відчувати запахи за 5 кілометрів. Лоб тварини плоский, зрізаний назад. Бивні виростають до двох з половиною метрів. Вуха великі, трикутної форми. В африканських слонів спина трохи прогнута (*З довідника*).

Африканський слон

II. Розгляньте зображення. Напишіть за ним твір-опис африканського слона. Який стиль мовлення ви оберете?

277. Самостійно доберіть малюнок, листівку або фото із зображенням тварини (кота, собаки тощо). Напишіть твір-опис у художньому стилі, використовуючи запитання.

1. Яку пору року зображено на малюнку (фото)?
2. Кого ми бачимо на передньому плані?
3. Чим вам подобається ця тварина?
4. Якого вона кольору? Які лапи, хвіст?
5. Який вигляд має мордочка? Які вуха, очі?
6. Як поводиться ця тварина? Які в неї звички?

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Строкатий — це колоритний український прикметник. Він має кілька значень: різнобарвний (*строкаті малюнки*), плямистий (*строкатий кінь*); різноманітний (*строкатий натовп*).

Цікавий також прикметник *картатий* — той, що має чотирикутні візерунки. Про той самий піджак можемо сказати «у клітинку» і «картатий». *Піджак у клітинку* — звучить звично, буденно, а от уже *картатий піджак* — річ стильна (і вислів гарний).

§ 31. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ

Яких помилок припускаються найчастіше у словах із м'яким знаком?

278. I. Прочитайте пари слів. Зробіть звуковий запис їх. Вкажіть, якими звуками вони різняться.

Галка — **галька**, знати — **зняти**, лук — **люк**, вірий (нору) — **вірій** (теплі краї), третє (мак) — **третє** (місце).

II. Які букви вказують на м'якість приголосних у виділених словах?

В українській мові м'якість приголосних на письмі позначаємо:

- 1) буквою **ь** (м'який знак): *ро**ль***, *мі**д***ь;
- 2) буквами **я, ю, є**, коли вони стоять у кінці або в середині складу: *лю**б**ов*, *ля**к**ати*, *си**н**є*;
- 3) буквою **і**: *ц**і**на*, *лі**с***.

279. I. Прочитайте слова. Визначте в них м'які приголосні. Скажіть, які букви вказують на їхню м'якість.

Життя, щодня, людина, ділянка, лягати, перець, пролісок.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які приголосні не можуть бути м'якими, а бувають лише пом'якшеними?
2. Які букви вказують на пом'якшення [б], [п], [в], [м], [ф]?
3. Які букви вказують на пом'якшення [ж], [ч], [ш]?

280. I. Прочитайте речення. Зробіть звуковий запис виділених слів.

Треті півні **співають** по селу, **накликають** **світанок** (Т. Шевченко).

II. Підкресліть однією лінією букви, що позначають м'які приголосні, а двома лініями — пом'якшені.

281. Прочитайте звуковий запис слів. Запишіть їх буквами.

[б'ілий], [ми'гот'ів], [з'іб'равс'а], [ли'с'іц'а], [м'іс'ац'], [шуміт'], [гал'ави'на].

Найчастіше м'якість приголосного на письмі передається за допомогою **м'якого знака**.

М'який знак пишемо:

1) після букв *д, т, з, с, ц, л, н* («*Де ти з'їси ці лини*»), що позначають м'які приголосні звуки: *ведмідь, радість, паморозь, вісь, палець, кільце, міль, синь*;

2) після м'яких приголосних у середині складу перед *о*: *дьоготь, льон, сьомий*;

3) після букви *л*, що позначає м'який приголосний [л'], який стоїть перед іншим м'яким приголосним: *пальці, пральня*;

4) у сполученнях *льц, льч* (від *льк*), *ньц, ньч* (від *ньк*): *Гальці, Гальчин* (бо *Галька*), *неньці, неньчин* (бо *ненька*);

5) у дієсловах на *-ть, -ться*: *робить, сміється*.

М'який знак не пишемо:

1) після букв *б, п, в, м, ф*: *голуб, насип, острів, сім, верф*;

2) після букв *ж, ч, ш, щ*: *ніж, річ, вишня, дощ*;

3) після букви *р*: *цвинтар, кобзар*. Але після *р* м'який знак може писатися перед *о*: *трьох, чотирьох*;

4) після букв, що позначають м'які приголосні (крім *л*) перед іншими м'якими, пом'якшеними та шиплячими приголосними: *радість, пізнє, цвірінчати, уманський, Уманщина, менше*.

Винятки: *тьмянний, різьбяр, няньчити, бриньчати*.

Орфограма. Правопис м'якого знака

282. I. Прочитайте слова. Прокоментуйте орфограму «Правопис м'якого знака».

Пісня, льох, стільці, осінь, вересень, тінь, голуб, гіркий, тьмянний, дощ, олівець, ображається, рів, гектар.

II. Із трьома словами складіть словосполучення, зробіть їх синтаксичний розбір.

283. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак.

Хлібец.., лаз..ня, ган..ба, с..вято, дз..об, тр..ох, ковал..ський, лікар.., різ..бяр, с..віт, рибал..ство, кін..цівка, швец.., молот..ба.

284. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в слові *(на) вишеньці* є м'який знак, а у слові *(в) хатинці* його немає? Чому в слові *століть* пишеться м'який знак, а у слові *сторіч* — ні?

285. Запишіть слова у два стовпчики: а) зі вставленим м'яким знаком; б) без м'якого знака.

Англієц.., стискач.., танец.., прал..ня, кринич..ка, гус..чин, колодяз.., здобич.., здібніст.., ожелед.., перец.., голуб.., змінюєш.., снит..ся, різ..бяр.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других записаних букв слів складеться закінчення вислову В. Сосюри: «Люблю я людські думи, ...».

286. І. Спишіть текст, вставляючи, де потрібно, м'який знак у словах.

Дуби залишають..ся позаду, попереду безмежний прос..тір неба. Зов..сім близ..ко, за густими кущами лози та зарос..тями молодих топол..ок, — озеро. Посеред н..ого, як і посеред неба, сріб..ляста хмаринка. Над озером метушат..ся крикливі кряч..ки, кигикають.. чайки. Задивляєт..ся у воду осока, никнут.. додолу коричнево-бархатис..ті качалки (За Ю. Збанацьким).

Літній краєвид

II. «Я хочу сказати своє слово». Уважно розгляньте світлину. Складіть невеликий усний опис.

287. Прочитайте слова, подані в звуковому записі. Запишіть їх буквами у два стовпчики: а) із м'яким знаком; б) без м'якого знака.

[іспа́н'ц'і], [про́мін'чик], [ри́б'а́лчин], [пот'м'а́н'іти],
[іде'а́л'ний], [акти́вн'іс'т'у], [ц'в'ах], [с'і́л'с'кі́й], [не́н'чин],
[йа́ліно́н'ц'і], [йа́лі́н'ц'і].

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних слів складеться початок вислову І. Франка: «... — великі дві сили».

288. Спишіть речення, ставлячи, де треба, м'який знак. Доберіть синоніми до виділеного слова.

1. А материн...ка піс...ня пломінка усюди ходить слідом за тобою (*Л. Забашта*). 2. С...нігу мен...шає, чорними латами криєт...ся земля (*У. Самчук*). 3. Дон...чині корали зорями ранковими палали (*Д. Луценко*). 4. Коли сохнеш... од печалі, с...л...ози самі лл...ют...ся (*О. Афанасьєв-Чужбинський*). 5. І смагляве хлоп'я в хворос...тян...ці цілу ніч...ку складає вірші (*В. Сосюра*). 6. Кругловидий місяц... ховаєт...ся за хма-ри і вже не показує нам шлях (*М. Стельмах*).

Мій конспект

Найскладніші випадки правопису м'якого знака пов'язані із тим, у яких випадках потрібно писати м'який знак перед наступним м'яким або шиплячим приголосним, а в яких — ні. М'який знак після *л* здебільшого зберігається (*пальці, сільський*), немає його в сполученнях *-лц-, -лч-*, які походять з *-лк-* (*сопілці, сопілчин, бо сопілка*). Після інших зубних перед наступним м'яким або шиплячим звуком м'якого знака немає (*ірпінський, хоч Ірпінь*). Виходить, що в сполученні *-льськ-* м'який знак пишемо двічі (*подільський*), а в *-нськ-* — один раз: *волинський, уманський, оболонський*. З м'яким знаком пишемо сполучення *-ньц-, -ньч-*, які походять із *-ньк-* (*матіноньці, матіноньчин, бо матінонька*).

НАШ КАЛЕНДАРИК

1 січня — Новий рік

У КОГО ЯКА ЯЛИНКА

У Великій Британії та Сполучених Штатах Америки в новорічну **ніч** до малюків приходять Санта-Клаус і **залишає** подарунки для дітей у їхніх чобітках.

У Франції Дід Мороз називається Пер Ноель. Він також **вночі** приносить подарунки дітям, тільки **лишає** їх під ялинкою.

В Італії до дітей прилітає через димар фея Бефанія. Як і **святий** Миколай, вона обдаровує **тільки** слухняних дітей.

У Швеції обирають найкращу дівчину **села** або міста й називають її Лючія — цариця світла. Вона роздає малюкам солодощі.

В Ефіопії Новий рік — свято врожаю. У **ніч** під Новий рік там складають **величезний** сніп із сухих палм і запалюють його.

Новий рік для **мешканців** Бірми є святом холодної води. У цю **ніч** стоїть страшна спека, і тому люди обливають одне одного холодною водою і вітають із початком наступного року.

На Кубі в новорічну **ніч** треба з'їсти дванадцять ягідок винограду — на **щастя**.

На столі в китайців у цю **ніч** обов'язково є дванадцять страв, а над дверима висить табличка: «Злим духам вхід заборонено».

В Японії Новий рік — свято казкових драконів.

Традиція прикрашати ялинку прийшла до нас із **давньої** Німеччини. Там на Новий рік вбирали вишневі **дерева**, які вирощували по хатах, а пізніше стали прикрашати вічнозелені дерева (*З календаря*).

1. Чи збереглися в Україні народні традиції святкування Нового року?
2. Які обрядові дії виконують у вашій родині в новорічну ніч? Які святкові розваги вам найбільше подобаються?
3. Перекажіть текст. Доповніть розповідь про святкування Нового року в різних країнах.
4. Поясніть орфограми у виділених словах.

§ 32. СПОЛУЧЕННЯ ЙО, ЇО

Коли вживається буквосполучення -йо, а коли -ьо?

289. Прочитайте слова. З'ясуйте, скільки звуків позначає на письмі сполучення *йо* і скільки — сполучення *ьо*.

Сльоза, його, район, сьомий.

Сполучення *йо* в українській мові вживається для передавання на письмі звуків [й], [о] і пишеться на початку слова і складу: *йо-го, бо-йо-вий*.

Сполучення *ьо* позначає звук [о] і м'якість попереднього приголосного, пишеться в середині складу: *ба-дьо-рий, сльо-за*.

*Орфограма. Буквосполучення *йо, ьо**

290. Прочитайте слова. Поясніть уживання сполучень *йо, ьо*.

Район, курйоз, польовий, синього, його, на ньому, знайомий, бойовий.

291. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть сполучення *йо, ьо*, поясніть їх уживання.

1. Я в хвилях уламок знайшов янтарю, сл..зинку царівни, застиглу в янтар. 2. Світлий день встає над Україною, ми ..го в труді й бою кували. 3. Від щедрості її [України] гаї й долини барвистими шовками ма..рять. 4. День росу на травах випив, кинув промінь на л..ту. 5. В ц..му тихому спокої навіть день зника, як мить (*З тв. Д. Луценка*).

292. Прочитайте прислів'я. Визначте у виділених словах кількість звуків і букв та звукове значення сполучень *йо, ьо*.

1. Скажи **йому** і в огонь піти — піде. 2. Що можеш зробити **сьогодні**, не відкладай на завтра. 3. У **нього** й снігу взимку не випросиш. 4. **Прокльонами** лихові не зарадиш (*Нар. творчість*).

293. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Пол..вий, бад..рий, ма..р.
2. С..годні, ра..н, ..го.
3. Осінн..го, бо..вого, вс..го.
4. Зна..мий, ..сип, мужн..го.

Пам'ятайте! У словах іншомовного походження **ь** пишеться після м'яких **д, т, з, с, л, н** перед **йо, я, ю, є**: *пасьянс, мільярд, батальйон, каньйон, Севілья.*

294. Спишіть речення, передаючи графічно слова, подані в транскрипції.

1. Незрозумілі терпкі пахощі лоскотали повітря. Так пахнуть [шамп'ін'йони] й моховиті гірські валуни (*О. Донченко*). 2. По хвилі сторож приніс у бляшаній мисці [бул'йон] (*І. Франко*). 3. Від брами до [пав'іл'йону] з музикою прибували все нові гурти людей (*Леся Українка*). 4. У Житомирі Тетерів тече в гранітному [кан'йон'і], скелі часто підіймаються на кілька десятків метрів (*З журналу*). 5. Кімната перетворилася на справжнє [ате'л'йе] мод (*В. Собко*).

295. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть сполучення **йо,ьо**, усно поясніть їх уживання.

1. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дальнього стіна, що в заході горіла (*Леся Українка*). 2. Вийду в степ, до син..ї криниці (*А. Малишко*). 3. Був на горі га..к маленький, туди частенько я ходив (*Л. Глібов*). 4. Хлопець сер..зно дивився на співрозмовника (*В. Кава*). 5. Самотн.. сонце попрощалось, і сумно-сумно день погас (*Олександр Олесь*).

Мій конспект

На початку слова і складу вживаємо **йо**, у середині складу -**ьо**. І тільки в іншомовних словах можливе сполучення **ьйо**.

МОВНИЙ РОЗБІР

Послідовність фонетичного розбору слова

1. Зробіть звуковий запис слова.
2. Поділіть слово на склади, вкажіть, скільки в ньому складів, які з них відкриті, а які закриті. Назвіть наголошений склад.
3. Назвіть букви, вимовте звуки.
4. Дайте характеристику звукам:
  - а) голосним — наголошені чи ненаголошені;
  - б) приголосним — дзвінкі чи глухі; тверді, м'які чи пом'якшені.
5. Підрахуйте кількість букв і кількість звуків.

Зразок усного розбору

У слові *ведмідь* два склади, обидва закриті. Другий склад наголошений. Перша буква позначає звук [в] — приголосний, дзвінкий, твердий. Друга буква позначає звук [е^н] — голосний, ненаголошений. Третя буква позначає звук [д] — приголосний, дзвінкий, твердий. Четверта буква позначає звук [м'] — приголосний, дзвінкий, пом'якшений. П'ята буква позначає звук [і] — голосний, наголошений. Шоста буква позначає звук [д'] — приголосний, дзвінкий, м'який. Сьома буква *ь* не має звукового значення, вона вказує на м'якість попереднього приголосного. У слові 7 букв і 6 звуків.

Зразок письмового розбору

Ведмідь [в^нд/м'і́д'] — 2 склади, обидва закриті, другий склад наголошений.

- в — [в] — пригол., дзвінкий, твердий;
е — [е^н] — голосн., ненагол.;
д — [д] — пригол., дзвінкий, твердий;
м — [м'] — пригол., дзвінкий, пом'якшений;
і — [і] — голосн., нагол.;
д — [д'] — пригол., дзвінкий, м'який;

ь

7 б., 6 зв.

296. Прочитайте текст. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Виконайте фонетичний розбір виділених слів.

З лісу вийшла в..дмедиця з двома в..дмежатами. В..дмедиця затигнула одне в..дмежа у воду. Воно кр..чало, хотіло вилізти на бер..г, але мати не відпускала, поки добре не виполоскала. Друге в..дмежа злякалося холодної ванни і кинулося **навтьоки** до лісу (За В. Біанкі).

§ 33. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Які найскладніші правила вживання апострофа?

297. Зробіть звуковий запис слів. З'ясуйте звукове значення букв я, ю, є, ї.

Зяблик — з'явитися; рясний — пір'я; людина — в'ють.

Для позначення на письмі твердої вимови приголосних перед буквами я, ю, є, ї вживається **апостроф**. Апостроф показує, що буквами я, ю, є позначено два звуки. У словах, де я, ю, є позначають м'якість попереднього приголосного, апостроф не ставиться.

Апостроф ставиться перед буквами я, ю, є, ї:

1) після букв б, п, в, м, ф («Мавпа Буф»), якщо вони стоять на початку кореня, після голосного або після р: б'ють, п'ять, в'юн, м'ясо, здоров'я, рум'яний, торф'яний, черв'як;

2) після букви р, якщо далі чується [й]: пір'я, кур'єр;

3) після префіксів, що закінчуються на твердий приголосний: від'їзд, під'яремний, роз'яснити, двох'ярусний;

4) після букви к у слові Лук'ян та утворених від нього словах: Лук'янівка, Лук'яненко.

Апостроф не ставиться перед буквами я, ю, є, ї:

1) після б, п, в, м, ф, якщо перед ними є букви, що позначають приголосні звуки, які належать до кореня (крім р): свято, мавпячий, цвях, дзвякнути, тьмяний;

2) у словах іншомовного походження, якщо я, ю, є позначають один звук: бюро, пюітр;

3) після р, якщо букви я, ю, є позначають м'якість [р']: бур'як, рябий, рюсати, Рєпін.

Орфограма. Правовис апострофа

298. Прочитайте слова. З'ясуйте звукове значення букв *я, ю, є, ї*. Поясніть орфограму «Правопис апострофа».

М'ята, подвір'я, Лук'янченко, сузір'я, святковий, солов'ї, ряд, п'явка, верф'ю, з'єднати, під'їхати.

299. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Поясніть його вживання. Виділіть орфограму.

П..ять, під..їзд, мавп..ячий, подвір..я, черв..як, пов..язка, м..який, об..їхати, В..ячеслав Лук..янович, пр..яжа, тьм..яний, моркв..яний.

300. Спишіть речення. Поясніть уживання апострофа в словах. Виділіть орфограму.

1. Гороб..яча пір..їнка в крапельці роси замерехтіла, як жар-птиця. 2. Серед срібних зор..яних цв..яшків з..явився місяць-серпик. 3. Тьм..яний і короткий осінній день догорів, сузір..я ліхтарів блищить уже над дорогою. 4. У солов..їне надвечір..я гай повниться піснями (З тв. К. Тищенко).

301. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. У кожній низці підкресліть зайве слово.

1. П..ять, радіст..ю, сім..я.
2. Св..ято, цв..ях, верб..я.
3. Здоров..я, Лук..ян, бур..як.
4. Кур..єр, моркв..яний, пір..я.

302. Запишіть слова в два стовпчики: а) з апострофом; б) без апострофа.

В..язав, з..ясоване, р..яд, п..єдестал, мавп..яче, бур..яни, різьб..яр, тьм..яне, пор..ядкував, зв..язок, св..ято, торф..яне.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв слів складеться початок прислів'я: «... поволі росте».

303. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, апостроф. Виконайте звуковий запис виділених слів.

1. Сипле вишня **р..ясно** пелюстковим дощем на траву у росі, на голівки **духм..яних** конвалій (І. Омеляненко). 2. Дівчинка стала затоптувати ще кволе полум..я в бур..яні (Є. Гуцало). 3. На щоках з..явився рум..янець, наливалася силою і здоров..ям тіло (І. Цюпа).

- 304.** Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Спишіть, ставлячи, де треба, м'який знак або апостроф.

М..ЯТА

Об..їхав я багато країв. Гарних, дивних, цікавих. Тепер.. у міс..ті живу. Та ос.. я згадав хлоп..чі забави на бат..ковому подвір..ї. Почув трав..яний дух. Дух, де в..ється моя Рос.. . Задзвеніли мені солов..ї, кропив..янки, очеретян..ки, заворкотіли голуб..ята. Запах..ли в рідному саду р..яст, рум..янок, п..ятиперстен.. . І м..ята.

Холодна, кучер..ва. Ледве заходжу, бувало, хлоп..ям до саду, відчуваю, як віл..но дихаєт..ся. Духм..яний холодок наповнює груди. А там ластів..я озвет..ся. Із сусід..н..ого саду вітаєт..ся дід Лук..ян. Мені все дужче пахне м..ята. Я хочу додому, у бат..ків сад (За Д. Чередниченком).

Пахне м'ята в саду

- 305.** Запишіть слова в два стовпчики: а) з апострофом; б) із м'яким знаком.

Голуб..ятник, розповід.., порт..єра, підв..язати, безслів..я, батал..йон, під..яремний, в..язка, меншен..кий, поголів..я, бракон..єр, під..їзд, калинон..ка.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з четвертих букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... свої пісні».

- 306. I.** Запишіть подані слова у два стовпчики: а) з апострофом; б) без апострофа.

Олов..яний, осерд..я, медв..яний, в..юн, об..орати, об..їзд, передсв..ятковий, риб..ячий, здоров..я, пір..їна, слов..яни, здибл..ювати, різдв..яний, торф..яний, кам..яний, знічев..я, олен..ячий, перед..ювілейний, дір..явий.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться вислів Івана Карпенка-Карого.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

Твір-опис тварини за власним спостереженням

1. Чи любите ви тварин?
2. Чи живуть у вас удома тварини? Чи хотіли б ви доглядати за якоюсь твариною?
3. Опишіть свого вихованця.
4. Які звички має ваш домашній улюбленець?

307. І. Прочитайте твір про домашню тварину, написаний п'ятикласником.

КІТ МУРЧИК

Минув рік, як у нашому домі живе улюбленець усієї сім'ї — кіт Мурчик. Коли тато приніс його додому, Мурчик був маленьким, безпорадним кошеням. Спочатку його доводилося годувати, як немовля. Коли кошеня підростло, воно стало гратися з усіма, бігало слідом, хапаючи передніми лапками за ноги.

З маленького кошеняти Мурчик став великим красивим котом. Він увесь білий, лише невеликі чорні плями прикрашають його хвіст, передні лапки та спину. Мордочка Мурчика така, як і в усіх котів: жовто-чорні очі, рожевий маленький носик, тоненькі вуса.

Та все ж мій кіт незвичайний. Коли бачиш його мордочку, розумієш, що Мурчик хитрий і грайливий.

Домашній улюбленець завжди чекає мого повернення зі школи. Коли я заходжу до квартири, він біжить мені назустріч, радісно муркочучи. От-от заговорить!

Я так люблю свого Мурчика!

II. Розгляньте пам'ятку. Чи відповідає твір п'ятикласника усім зазначеним вимогам?

Як писати твір-опис за власним спостереженням

1. Пригадайте цікаві відомості про свою тварину.
2. Доберіть короткий і влучний заголовок.
3. Поєднайте у викладі опис і розповідь.
4. Опишіть загальний вигляд свого улюбленця.
5. Стисло розкажіть про особливості поведінки домашньої тварини.

308. Користуючись пам'яткою, напишіть твір-опис тварини за власним спостереженням.

§ 34. ЧЕРГУВАННЯ [У] — [В], [І] — [Й]

Який основний принцип милозвучності української мови?

309. I. Прочитайте речення вголос. Чи всі сполучення слів легко вимовляти?

1. В Львові ми відвідали історичний музей. 2. Половину серпня Марія провела у Одесі. 3. Кожен мовчки сидів в вагоні. 4. У очах його засвітилася надія.

II. Прочитайте перероблені речення. Чому вони звучать краще, вимовляються легше? Що змінилося в реченнях?

1. У Львові ми відвідали історичний музей. 2. Половину серпня Марія провела в Одесі. 3. Кожен мовчки сидів у вагоні. 4. В очах його засвітилася надія.

310. Прочитайте речення. Зверніть увагу на прийменники *у, в* та сполучники *і, й*.

1. Кожне слово рідної мови має своє обличчя, як у квітки (В. Сухомлинський). 2. Вірю в пам'ять і в серце людське (Б. Олійник). 3. У садку співали Ольга й Андрій (Панас Мирний). 4. У кожного народу є цінності, які слід берегти. Це і мова, й історія, і культура, і його рідна земля (О. Гончар).

Щоб запобігти немилозвучному збігу кількох голосних або приголосних, **в українській мові чергуються** прийменник *у* з *в* та сполучник *і* з *й*. Можуть чергуватися початкові звуки слів [у] з [в] та [і] з [й]. Коли попереднє слово закінчується на приголосний, уживаємо *у*, коли на голосний — *в*. Наприклад: 1. *Наш учитель*. 2. *Десь у хлібах захлинались перепели*. 3. *Прийшла вчителька*. 4. *Сонце сідало в білому серпанку хмаринок*.

На початку речення *в* уживається перед голосними, а *у* — перед приголосними. Наприклад: 1. *В огні горіли, а не почорніли (Нар. творчість)*. 2. *У морі вітрило здалека маячить*.

Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними *в*, *ф*, *льв*, *св-*, *тв-*, *хв-* пишемо *у*. Наприклад: 1. *Виглядаю у вікно*. 2. *Одягнена у хвою, шумить тайга*.

Чергування *у* з *в* не відбувається:

- 1) у власних назвах: *Уляна, Угорщина, Вроцлав*;
- 2) у словах іншомовного походження: *утопія, ультиматум, унікальний*;
- 3) у словах, що вживаються тільки з *в* або *у*: *вправа, вказівка, уряд, указ*.

311. Прочитайте пари слів. Складіть і запишіть п'ять речень, вибираючи в кожному випадку потрібний варіант слова.

Учити — вчити, узяв — взяв, убогий — вбогий, уперед — вперед.

Після голосного звука попереднього слова вживається *й*, після приголосного — *і*. Наприклад: 1. *Початок літа віщував радість і втіху*. 2. *Було тепло й сонячно*.

На початку речення вживаємо *і*. Наприклад: *Ідуть дощі*.

Звуки [і] — [й] не чергуються при зіставленні чи протиставленні слів (*червоне і чорне, війна і мир*) та після паузи (на письмі — після розділового знака): *Мов лебеді, летять мої літа, і юність вже моя одквітувала* (Д. Луценко).

Орфограма. Букви у — в, і — й на позначення чергування

312. Спишіть текст, добираючи з дужок потрібну букву. Обґрунтуйте чергування.

Тільки (у,в)читель (у,в)війшов (у,в) клас, зараз побачив, що там робилося щось непевне. Школярки (і,й) школярі юрбою оточили когось (і,й) голосно гомоніли. Чути було тільки, що на когось діти сердились (і,й) комусь докоряли. Зараз же дехто побачив (у,в)чителя, (і,й) почулося поміж дітьми: «Василь Дмитрович прийшов... (У,в)читель прийшов». Діти стихли (і,й) (у,в)сі повернулися до (у,в)чителя (Б. Грінченко).

313. Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) ті, в яких із дужок треба дібрати букву у; б) ті, в яких із дужок треба дібрати букву в.

Працював (у,в) Львові, іти (у,в) село, розповідав (у,в)чням, артилерист (у,в) касці, виїхала (у,в) Одесу, відповів (у,в)сім, місто (у,в) Узбекистані, озеро (у,в) горах, розповіла (у,в)сім, допоміг (у,в)чителю, абрикос (у,в) банці, ілюстрація (у,в) альбомі.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших слів словосполучень складеться початок прислів'я: «... не тоне».

314. Запишіть сполучення слів у два стовпчики: а) зі сполучником і; б) зі сполучником й.

Спокій (і,й) тиша, зрада (і,й) підступність, далекі (і,й) близькі, вечір (і,й) ранок, очерет (і,й) лобода, багатий (і,й) бідний, одуди (і,й) сови, глід (і,й) береза, літо (і,й) осінь, освіта (і,й) наука, сьомий (і,й) восьмий, страви (і,й) напої, ліс (і,й) діброва, сьогодні (і,й) завтра.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться пропущене у вислові Д. Білоуса: «У мові — чари барвінкові: ... в ріднім слові».

Мій конспект

Українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — збігу приголосних. Пауза сприймається як приголосний.

315. І. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви, розкриваючи дужки.

На яблуневу гілку сіла в..села с..ничка (і,й) зацвірінчала. Вона мала пір'ячко синього кольору із з..ленкуватим відтінком, маленьку голівку з білими щічками (і,й) бл..скучі, як нам..стинки, очі. Побачивши годівничку з дрібненькими шматочками сала, с..ничка підл..тіла ближче. Спочатку вона кружляла навколо, потім (у,в)решті наважилась (і,й), сівши на дощечку, почала дзьобати поживу. Дмитрик спостерігав за с..ничкою (у,в) вікно. Він із радістю подумав, що т..пер пташка не загине (*З блогу*).

Весела синичка

ІІ. «Я хочу сказати своє слово». Чому потрібно допомагати птахам узимку?

§ 35. ПОДВОЄНІ БУКВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ДВОХ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

За якої умови відбувається подвоєння приголосних звуків?

316. Запишіть слова. Виконайте їх розбір за будовою.

Містечко, дерев'яний, казка, димок, солоний, морський.

317. Прочитайте слова. Визначте, до яких частин слова (префікса, кореня чи суфікса) належать повторювані букви.

Ранній, беззахисний, відданий, змінний, оббігати, роззброїти, корінний.

Подвоєння букв відбувається, якщо одна частина слова закінчується, а наступна починається на той самий приголосний.

Подвоєні букви маємо при збігу однакових приголосних:

- 1) префікса і кореня: *відділ, беззбройний;*
- 2) кореня і суфікса: *причинний, туманний;*
- 3) коли корінь дієслова закінчується на *с-*, а далі *-ся*: *розрісся, піднісся.*

Орфограма. Подвоєння букв унаслідок збігу

318. Прочитайте слова. Поясніть причини збігу двох однакових приголосних. Складіть словосполучення з виділеним словом.

Відданість, піддобрюватися, південний, мільйонний, возз'єднаний, перенісся, годинник, осінній.

319. Спишіть слова, вставляючи, де треба, пропущені букви.

Об..івка, об..ігти, об..ійти, під..аний, корін..ий, бездон..ий, закон..ий, письмен..ик, туман..ий.

У словах дієслівного походження на -ний, -ність подвоєння *n* не відбувається: збудований (від збудувати), напруженість (від напружений).

320. Спишіть слова. Поясніть, чому подвоєння не відбувається.

Зацікавлений, незнаний, обізнаність, зрошений.

321. Утворіть за допомогою префіксів і суфіксів слова, в яких були б подвоєні букви.

Зразок. Дніпро — наддніпрянський.

Година, день, кордон, дати, земля, захист.

322. Спишіть прислів'я. Підкресліть слова з подвоєнням. Поясніть орфограму.

1. Для думки нема віддалі. 2. Любиш брати — люби й віддавати. 3. Кінний пішому не товариш. 4. У гурті й беззубий собака страшний.

323. Запишіть слова у два стовпчики: а) із подвоєними буквами; б) без подвоєних букв.

Одноден..ий, грибн..ий, напружен..ість, ожин..ик, здущен..ий, без..бройний, проніс..я, формен..ий, основн..ий, стягнен..ий, без..вучний, літн..ій, глибин..ий, сон..ий.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв слів складеться закінчення вислову Г. Сковороди: «Наша робота — ...».

324. Спишіть текст, вставляючи, де треба, потрібні букви.

До улюблен..их християнських свят українців належить Різдво. До свята світлицю в хаті прибирали розписами, витин..анками. Спеціально на ярмарках купувались розмальован..і прикраси, ікон..и.

Перед..ень Різдва — це Святвечір, кутя. За давнім звичаєм вона була ячмін..ою або з пшениці. У ніч перед Різдрвом миску з недоїден..ою кутею залишали на столі. Двері залишали незачинен..ими на всю ніч. Так від..авали пошану померлим душам свого роду (З журналу).

325. Напишіть мінітвір «Улюблене свято нашої родини». Позначте вивчені орфограми.

Мій конспект

Подвоєння приголосних звуків відбувається при випадковому збігу однакових приголосних на межі різних частин слова.

§ 36. ВИМОВА Й НАПИСАННЯ СЛІВ ІЗ ПОДОВЖЕНИМИ М'ЯКИМИ ПРИГОЛОСНИМИ

За якої умови відбувається подовження приголосних звуків?

326. Прочитайте прислів'я. Зверніть увагу на вимову та написання виділених слів. Визначте рід цих слів.

1. **Вчення** — велика сила. 2. Біле **насіння** у чорну **рілля** кидають. 3. **Життя** прожити — не ниву вижати (*Нар. творчість*).

Є слова, у яких м'які або пом'якшені приголосні між голосними вимовляються подовжено і на письмі позначаються однаковими буквами.

Подовжуються у вимові, а на письмі передаються подвоєними буквами м'які або пом'якшені приголосні між голосними:

1) в іменниках середнього роду на -я: *гілля, насіння, життя*. Подвоєні букви зберігаються і в словах із цими самими коренями: *гіллястий, насіннєвий, життєвий*;

2) в іменниках жіночого роду у формі орудного відмінка (ці іменники в називному відмінку закінчуються на приголосний): *сіллю(сіль), маззю(мазь), ніччю(ніч)*;

3) у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, спросоння, зрання, навмання, попідтинню, попідвіконню, ллю*. Але: *стаття — статей, постатейний, життя — житейський*.

У словах *Ганна, бовваніти, овва, ссавці* подовжено вимовляються і на письмі передаються двома буквами тверді приголосні.

Немає у вимові подовження і не пишемо подвоєних букв:

1) в іменниках середнього роду на -я, що означають назви малят тварин: *зайчєня, порєся*;

2) в іменниках середнього і жіночого роду, в яких перед закінченням спостерігається збіг різних приголосних звуків: *радїстю, вістря, передмістя*.

Орфограма. Подовження приголосних звуків

327. Прочитайте слова. Поясніть їх правопис.

Повноліття, стаття, ллєш, цуцєня, щастя, узбережжя, радіомовлення, збирання, заповіддю.

328. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому у слові *життєвий* подовження приголосних відбувається, а у слові *житейський* — ні?

329. Прочитайте слова. Утворіть від них іменники, запишіть.

З р а з о к. *Горіти* — *горіння*.

Жити, спати, творити, чути, зібрати, нагородити, змагатися, навчити.

330. Поставте іменники в орудному відмінку однини. Прокоментуйте написання однієї або двох букв.

Сіль, осінь, жовч, врожайність, деталь, тінь, чверть, сталь, юність, мужність, мідь.

331. Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи потрібні букви.

1. Не хвалися мудріст..ю. 2. Сумлін..я — найкращий порадник. 3. Дерево міцне корін..ям, а людина — знан..ям. 4. Сталь стал..ю гострять. 5. Не впаде груша далі від лист..я.

332. Запишіть слова в два стовпчики: а) з подовженими м'якими приголосними; б) без подовжених м'яких приголосних.

Безмеж..я, емал..ю, радіст..ю, зіл..я, ідейніст..ю, колос..я, діяльніст..ю, ріл..я, акварел..ю, наполегливіст..ю, олен..я, юн..ю, горобен..я, обмеженіст..ю.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову В. Лучука: «... *душа щемить, троянди в'януть, мовкнуть солов'ї*».

333. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви. Подвоєння приголосних підкресліть однією лінією, а подовження — двома.

1. А що сходить без насін..я, а що росте без корін..я? (*Нар.творчість*). 2. Без..ахисне кошен..я жалібно дивилось на хлопця (*О. Буцень*). 3. Петро прокинувся від телефон..ого дзвінка (*О. Гончар*). 4. Я славлю спільн..ість мов і славлю їх одмін..ість (*І. Муратов*).

334. І. Запишіть подані слова у три стовпчики: а) з подвоєнням букв; б) з апострофом; в) без подвоєння букв і без апострофа.

Весіл...я, емал...ю, кмітливист...ю, дев...ятсот, радіст...ю, свавіл...я, активніс...ю, **нагір...я**, **навман...я**, електрокип...ятильник, самотніст...ю, **акварел...ю**, немовл...я, абсурдніст...ю, матір...ю.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться прислів'я.

ІІ. З виділеними словами складіть і запишіть речення.

Мій конспект

Подовження приголосних звуків — це особливе фонетичне явище. Подовжуватися можуть тільки м'які звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'] та пом'якшені [ж'], [ч'], [ш'], якщо вони стоять між двома голосними.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Від іменника *життя* творяться два прикметники *життєвий* і *житейський*, які мають різні відтінки значення. *Життєвий* — це насамперед той, що пов'язаний із життям або необхідний для життя. Кажемо: *життєвий досвід*, *життєвий шлях*. Синонім до слова *житейський* — повсякденний. У народі кажуть: *житейські негаразди*, *житейська суєта*.

§ 37. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Чи в усіх словах відбувається спрощення приголосних звуків?

В українській мові слова здебільшого вимовляються плавно. Збіг приголосних у середині слова порушує мелодійність мовлення. Для полегшення вимови окремих слів у групах приголосних відбувається **спрощення**.

335. Прочитайте і вкажіть, у яких групах приголосних відбувається спрощення, тобто один приголосний не вимовляється і не передається на письмі.

Користь + ний = корисний	-стн- — -сн-
Проїзд + ний = проїзний	-здн- — -зн-
Щастя + ливий = щасливий	-стл- — -сл-
Тиждень + евий = тижневий	-ждн- — -жн-

В українській мові групи приголосних *-стн-, -стл-, -здн-, -ждн-* спрощуються у вимові. Це спрощення передається і на письмі: *кількість* — *кількісний*, *виїзд* — *виїзний*.

Винятки: *кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, шістнадцять, хворостняк*.

Спрощення не відбувається у словах іншомовного походження: *компостний, контрастний*.

У словах *студентський, агентство, гігантський, туристський* спрощення на письмі не передається.

Орфограма. Спрощення в групах приголосних

336. Складіть і запишіть словосполучення зі словами *захисний, корисний, щасливий, пізній*.

337. Складіть і запишіть речення зі словами *шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастливий, контрастний*.

338. Спишіть речення, вставляючи потрібні групи приголосних.

1. Людей такого рідкіс..ного дару хоч трохи, люди, треба берегти. 2. Часи були непевні, лиховіс..ні (*З тв. Л. Костенко*). 3. Гіган..ські тіні таємничо затиснулись в ущелині (*О. Гончар*). 4. Пан звелів коней зупинити біля заїз..ного двору (*Марко Вовчок*). 5. Щотиж..ня їздила Марія до Гната і возила йому харчі (*У. Самчук*). 6. Вздовж дороги вервечкою розтягнулося шіс..надцять плугів (*М. Стельмах*). 7. Он на стрункій та високій осичині листя пес..ливо тремтить (*М. Старицький*). 8. Ні, не люблю людей лукавих, на душу заздріс..них, лихих (*С. Бурлаков*).

Говорімо правильно!

339. Розгляньте схему. Підготуйте розповідь про те, у яких ще звукосполученнях відбувається спрощення приголосних.

-скн- → -сн-
-зкн- → -зн-
-шчк- → -шк-
-ртек- → -рк-
-рдц- → -рц-
-рнц- → -нц-

тиск — тиснути
брязк — брязнути
дощок — дошка
скатерть — скатерка
сердець — серце
чернець — ченця

Винятки: пропускний, випускний, тоскно, скнара, скніти

340. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Я, мов неситий с(к)нара, жадно вбираю, всотую все (М. Бажан). 2. Захід сонця полум'яний, надвечір знову морозець тис(к)не (І. Вільде). 3. З обох боків дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатер(т)кою (М. Коцюбинський). 4. Сер(д)це виривалося з грудей: так хотілося побачити сина (М. Стельмах). 5. Частозгадую свої шкільні роки і особливо випус(к)ний вечір (О. Гончар).

341. І. Від поданих іменників утворіть прикметники. Зробіть їх звуковий запис.

Чесць, вісьть, проїзд, тиждень, користь, якість, контраст, кількість, кість, радість, область, жалість.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому в словах відбувається спрощення?
2. У яких групах приголосних відбувається спрощення у вимові і на письмі?
3. У яких словах спрощення не відбувається?
4. У яких словах спрощення не передається на письмі?

342. Накресліть і за поданим зразком заповніть таблицю.

Звуковий запис слова	Графічний запис слова	Групи приголосних	Чи відбувається спрощення?	Чому не відбувається спрощення?	
				виняток	іншомовне слово
[контра́сний]	<i>контра́ст-ний</i>	стн	–	–	+
[ви́їзні́й]	<i>виї́зний</i>	здн	+	–	–
[ш'існа́дц'ат']					
[г'іга́нс'кий]					
[кори́сли°вий]					
[ти°жне́вий]					
[студе́нс'кий]					
[к'істл'авий]					
[аге́нство]					
[ра́д'існий]					

Мій конспект

Спрощення в групах приголосних відбувається тільки в українських словах і тільки в групах приголосних **-стн-, -стл-, -здн-, -ждн-, -зкн-, -скн-, -ртік-, -шчк-, -рдц-, -рнци-**. В українських словах у цих групах приголосних спрощення не відбувається тільки у винятках. Для іншомовних слів явище спрощення не притаманне.

§ 38. ЧЕРГУВАННЯ [О] — [А], [Е] — [І], [Е] — [И]

За якої спільної умови відбувається чергування [о] — [а], [е] — [і], [е] — [и]?

В українській мові при зміні форм слова та при утворенні спільнокоренових слів у деяких коренях відбувається **чергування** голосних. Наприклад: *летіти* — *літати*, *дerti* — *видирати*, *кінь* — *коні*.

343. Прочитайте пари слів. Як змінюються голосні в коренях?

Завмерти — завмирати, текти — витікати, віз — вози.

У коренях деяких слів голосний [о] чергується з [а]: *гони-ти* — *ганяти*, *ломити* — *ламати*. Пишемо і вимовляємо *а* тоді, коли в наступному складі є суфікс *-а-* (*-я-*): *перемог-ті* — *перемага́ти*, *крі́ти* — *кра́яти*; але: *вимовити* — *вимовляти*, *простити* — *прощати*.

Орфограма. Букви *о, а* в коренях слів

344. До поданих слів доберіть спільнокореневі слова, в коренях яких відбувалося б чергування [о] з [а]. Запишіть.

Котити, кроїти, горіти, уклонитися, підгонити.

345. Прочитайте пари слів. Чим різняться слова? Зверніть увагу на місце наголосу в кожному слові.

Пекти — випікати, чесати — зачісувати, мести — вимітати, чекати — очікувати, плести — заплітати, підперезати — підперізувати.

У коренях дієслів звук [е] чергується зі звуком [і], якщо далі стоїть суфікс *-а-* або *-ува-*. Наприклад: *загребти* — *загрі́бати*, *розчесати* — *розчі́сувати*.

Орфограма. Букви *е, і* в коренях дієслів

346. До кожного слова доберіть спільнокореневі слова, в коренях яких відбувалося б чергування [е] з [і]. Запишіть.

Випекти, гребти, заплести, вимести, утекти.

347. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Обґрунтуйте написання цих букв.

1. Т..че вода в синє море, та не вит..кає. 2. Не розпл..те довгу косу, хустку не зав'яже (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Розпл..таються від вітру вербовії коси. 4. Л..тить ворон понад гаєм. 5. Над степом не сизий орел л..тає. 6. П..че мати піріжки, добре вип..кає (*Нар. творчість*).

348. І. Порівняйте вимову і написання слів. Зверніть увагу на місце наголосу в словах правого стовпчика.

беру (брати)

вибирати

деру (драти)

здирати

терти (труть)

витирати

стелю (слати)

застилати (застеляти)

II. Самостійно сформулюйте правило, коли чергуються голосні [е] з [и] в коренях слів.

III. Складіть і запишіть речення зі словами останнього рядка.

У коренях дієслів звук [е] перед р, л чергується зі звуком [и], якщо далі стоїть наголошений суфікс -а-. Наприклад: заб~~еру~~ — заб~~и~~рати, т~~ер~~ти — ст~~и~~рати.

Орфограма. Букви е, и в коренях дієслів

349. І. Спишіть прислів'я. Поясніть правопис слів, у коренях яких чергуються [е] з [и]. Виділіть орфограму.

1. Весна розкидає, осінь зб..рає. 2. Ведмідь б..ре силою, а людина — розумом. 3. Однієї роботи не кінчивши, за іншу не б..рись. 4. Чумаки однією рукою воли пог..няє, а другою — сльози ут..рає. 5. Двом смертям не бувати, двічі не пом..рати.

II. Як ви розумієте четверте прислів'я? Розкажіть про чумаків.

350. І. Спишіть пари слів, вставляючи пропущені букви. Обґрунтуйте орфограму «Букви о, а в коренях слів».

Витерти — вит..рати, приберу — приб..рати, заберу — заб..раю, стелю — заст..лаю, здеру — зд..раю, скочити — ск..кати, зломити — зл..мати, могти — вим..гати.

ІІ. З двома парами слів складіть і запишіть речення.

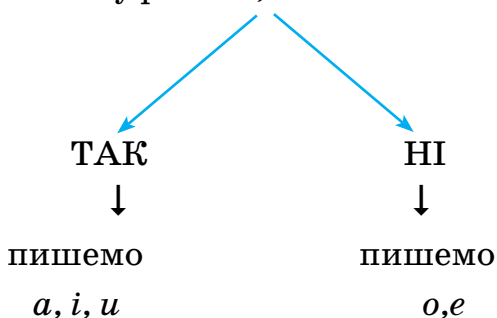

351. Спишіть прислів'я, вставляючи відповідну букву за алгоритмом.

1. Не той добрий, хто обіцяє, а той, хто допом..гає. 2. Свого не цурайся — за чужим не х..пайся. 3. Сій не пусто, то зб..реш густо. 4. Не загр..бай жар чужими руками. 5. Хто хоче зб..рати — мусить добре засівати. 6. Від своєї совісті не вт..чеш. 7. Від біди вт..кав, та в горі попав. 8. Хто знання має, той мур зл..має. 9. Доск..кався м'ячик, доки об гвіздов проколовся. 10. Трапляється, що й на мудрому лиху кат..ється (*Нар. творчість*).

1. Виділіть корінь і суфікс.

2. Чи є суфікс -а-, -я-?

Мій конспект

Чергування [о] з [а], [е] з [і], [е] з [и] відбувається за спільної умови: коли далі стоїть суфікс -а- (-я-). Наприклад: *ломити — ламати, викоренити — викорінити, завмерти — завмирати*.

§ 39. ЧЕРГУВАННЯ [О], [Е] З [І]

Чи в усіх словах відбувається чергування [о], [е] з [і]?

352. І. Поділіть слова на склади. Визначте закриті і відкриті склади.

Віз — воза, ведмідь — ведмеді, поріг — порогу, корінь — кореня, сіл — село.

ІІ. Зверніть увагу на чергування голосних у закритих і відкритих складах. Зробіть висновок.

353. І. Запишіть слова в однині. Які голосні виступають у відкритих, а які — у закритих складах?

Вози, громи, роки, папери, вислови, берези, двори, явори, лебеді.

ІІ. Складіть два речення зі словами *папери* і *папір*. Поясніть відмінність у лексичному значенні цих слів залежно від однини чи множини.

У багатьох словах української мови [о], [е] у відкритих складах чергуються з [і] в закритих при зміні та творенні слів. Наприклад: *гора* — *гір*, *печі* — *піч*; *школа* — *шкільний*, *село* — *сільський*.

Інколи *і* може вживатись у відкритому складі, якщо далі йдуть суфікси *-ець* або *-ок*. Наприклад: *стілець*, *бо стільця*; *кілок*, *бо кілка*.

Орфограма. Букви *о, е, і* в коренях слів

354. Прочитайте речення. Випишіть слова, в яких [о], [е] чергуються з [і].

1. Осінь прийшла, розплакавшись холодними сльозами дощу. Кольори осені яскраві, різнобарвні, переважають жовті, червоні відтінки. 2. Раніше вино і мед наливали не в чарку, а в ріг. Круторогі воли повільно йшли з ярмарку. 3. Язик у неї наче ніж — слово скаже, як ножем відріже. 4. Гори вкрилися темними крилами ночі, стало тихо. Тільки холодні гірські струмочки дзюрчали вдалині. 5. І справді гарно і чепурно виглядають українські села. З гори видно було димки від далеких сіл.

355. Запишіть слова кожної групи за алфавітом, поставивши знак наголосу. Поясніть чергування [о], [е] з [і].

Осінь, осені, осінній; школа, шкільний, дошкільний, школяр, пришкільний; робота, робітник, робітниця, робітничий, виробіток, заробіток; корінь, кореневий, докорінний.

356. Змініть слова так, щоб відбулося чергування голосних звуків.

З р а з о к. Канів — Канева, Кривий Ріг — Кривого Рогу.

Київ, Львів, Чернігів, Харків, Миколаїв, Тернопіль, Ржищів, Обухів, Бориспіль, Ірпінь, Бердичів, Здолбунів.

Мій конспект

Чергування [о], [е] з [і] характерне для незапозичених слів: село — сільський, покора — покірний. В іншомовних словах найчастіше це чергування не відбувається: профіль — профілю.

§ 40. ЧЕРГУВАННЯ [О] — [Е] ПІСЛЯ Ж, Ч, Ш, Й

Чому в слові чорний пишемо букву о, а в слові чернетка — е?

357. Прочитайте слова. З'ясуйте, які голосні чергуються і після яких приголосних.

Вечеряти — вечори, женитися — жонатий, шестеро — шостий.

Після ж, ч, ш, й вживається:

- 1) о — перед складом із твердим приголосним: *пшоно, чоловік*;
- 2) е — перед складом із м'яким приголосним або складом з е: *вечеря, четвертий*;
- 3) е або о — перед складом з и: *пшениця, чотири*. Правопис цих слів слід запам'ятати.

Орфограма. Букви о, е після ж, ч, ш, й

358. Прочитайте речення. Прокоментуйте орфограму «Букви *е, о* після *ж, ч, ш, й*» у виділених словах.

1. Ці слова стали **жорстоким** докором. 2. «**Чотири** броди» — один із найкращих романів М. Стельмаха. 3. У **четвер** відбудеться засідання літературного гуртка. 4. На обрії **чорніли** гори. 5. Ми разом проводили довгі зимові **вечори**.

359. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви, поясніть правопис слів.

1. На столі лежав пш..*ни*чний коровай (*М. Стельмах*).
2. Андрій хотів ож..*ни*тися на Ярині (*Марко Вовчок*).
3. Холодний піт укрит невисоке в зморшках ч..*ло* (*А. Шиян*).
4. Ж..*в*тіє листя на тополі (*М. Сингаївський*).

360. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні слова. Прокоментуйте орфограму «Букви *е, о* після *ж, ч, ш, й*».

1. ... і жінка одної пісні тягнуть. 2. Книга — ... очей. 3. ... курка білі яйця несе. 4. Каблук ні до ... , ні до ... .

Довідка: ч..*р*ний, ч..*б*оти, ч..*р*евики, ч..*л*овік, ч..*т*веро.

361. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви. Поясніть чергування в коренях слів.

1. Де пш(*е,о*)ниці виростати, де нам сіять ячм(*е,і*)ні (*М. Познанська*). 2. Хочеш їсти калачі — не сиди на п(*е,і*)чі (*Нар. творчість*). 3. Маленькі птахи ще не навчилися л(*е,і*)тати. 4. Темна хмара озвалася гр(*о,і*)мом гучним (*Леся Українка*).

362. I. Спишіть словосполучення, вставляючи пропущені букви.

Ч(о,е)рничний пиріг, пш(о,е)ничний хліб, пш(о,е)няна каша, ш(о,е)стиповерховий будинок, ж(о,е)рстокий докір, довга ж(о,е)рдина, зач(о,е)рствілий калач, великі печ(о,е)риці, ч(о,е)рняве хлоп'ятко, бдж(о,е)линий рій, ходили вч(о,е)тирьох, збирали ж(о,е)луді.

II. З виділеними словосполученнями складіть речення.

Мій конспект

У тих самих коренях після *ж, ч, ш* та *й* можуть писатися букви *о* або *е*. У слові **чорний** пишемо *о*, бо далі йде твердий приголосний, а у слові **чернетка** вживаємо *е*, бо наступний склад зі звуком [e].

§ 41. НАЙГОЛОВНІШІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У КОРЕНЯХ СЛІВ

Як запам'ятати основні випадки чергування приголосних звуків?

363. Прочитайте слова. Визначте корені. Які приголосні звуки змінюються в коренях слів?

Друг, подруга, дружити, друзі; рука, рукавичка, ручка, на руці; вухо, вушко, у вусі.

В українській мові при утворенні й зміні слів у корені може відбуватися чергування приголосних, тобто заміна одних звуків іншими.

Чергуються:

г – ж – з — *допомога, допоміжний, допомози*;

к – ч – ц — *око, очі, на оці*;

х – ш – с — *муха, мушка, на мусі*;

д – дж — *ходити, ходжу*;

т – ч — *летіти, лечу*.

364. Змініть слова й доберіть спільнокореневі, в коренях яких чергувались би приголосні звуки.

З р а з о к. *Лопух — лопушок, у лопусі.*

Дорога, свекруха, ріг, книга, заслуга, муха, фартух, рух, молоко, голка.

365. I. Поставте слова в давальному відмінку однини і запишіть. Підкресліть букви, які позначають приголосні, що чергуються.

Колиска, Ольга, тривога, стріха, Прага, щока.

II. З двома словами у давальному відмінку складіть речення і запишіть.

366. I. Поставте слова в місцевому відмінку однини і запишіть. Підкресліть букви, які позначають приголосні, що чергуються.

Архіпелаг, каталог, діалог, колега, критика, фізика, логіка.

II. Які це слова: власне українські чи запозичені? Поясніть правопис *и, і* в коренях слів.

367. Складіть і запишіть речення з поданими словами так, щоб чергувалися приголосні звуки в корені.

Молоко, діжка, увага, льох, мотлох.

368. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Поясніть чергування приголосних звуків. Підкресліть букви, що позначають приголосні, які чергуються.

Одного разу ми з **друзями** вирушили до лісу. По (дорога) побачили гніздечко, але **тривожити** його не стали. Нашу **увагу** привернула **іволга** на (стріха) лісової сторожки. Вона дуже гарно співала. На (горіх), що ріс поруч зі сторожкою, зав'язалося багато горішків. Назбиравши грибів і ягід, наслухавшись співу **пташок**, ми поверталися додому (3 календаря).

II. Випишіть виділені слова, змініть їх або доберіть спільнокореневі, щоб у коренях утворених слів відбувалося чергування приголосних звуків.

369. I. Спишіть прислів'я. Підкресліть слова, в яких чергуються приголосні, і слова, при зміні яких можливі чергування.

1. Стіна вуха має, а пліт — очі. 2. Ніхто не каже: «Йди, вовче, з'їж мене». 3. Горить його серце, як залізо в кризі. 4. Шукає голку в полові. 5. З моря вибрався щасливо, а в ріці втопився. 6. Любий йому, як собаці камінь.

II. Як ви розумієте четверте прислів'я? Коли так кажуть про людину?

Мій конспект

*Мої підказки
завжди
зі мною.*

[г] // [ж] // [з] — нога, ніжка, нозі
[к] // [ч] // [ц] — рука, ручка, руці
[х] // [ш] // [с] — вухо, вушко, у вусі

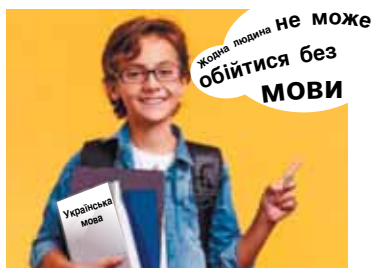
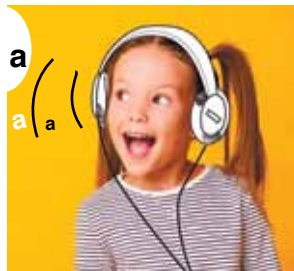

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що вивчають фонетика, орфоепія, графіка, орфографія?
2. Чим відрізняються звуки мови від інших звуків природи?
3. Чим відрізняються голосні звуки від приголосних? Назвіть голосні звуки української мови.
4. Які приголосні звуки називаються глухими, а які — дзвінками?
5. Які приголосні звуки можуть бути м'якими, а які — пом'якшеними?
6. Розкажіть про звукове значення букв *я, ю, є, ї*.
7. Чи є букви, які не мають звукового значення?
8. Що таке алфавіт? Скільки букв в українському алфавіті? Назвіть усі букви українського алфавіту.
9. Скільки складів у словах *криниця, книжка, учителька*? Які склади називаються відкритими, а які — закритими?
10. Яке звукове значення мають сполучення *йо,ьо*?
11. Коли ставиться апостроф? Наведіть приклади.
12. У яких випадках апостроф не ставиться?
13. Коли вживається м'який знак? Наведіть приклади.
14. Після яких букв м'який знак не пишеться?
15. Що ви знаєте про наголос в українській мові?
16. Розкажіть про написання *є, и, о* в коренях слів.
17. Розкажіть про чергування [у] — [в], [і] — [й].
18. Коли відбувається подвоєння букв на позначення двох однакових приголосних?
19. Назвіть усі випадки подовження м'яких приголосних.
20. Коли відбувається подвоєння букв у словах іншомовного походження?
21. Виконайте звуковий запис слів *пень, джміль, щастя*.
22. Спишіть речення. Виконайте фонетичний розбір виділених слів.

Лягла на всьому вечірня втома (В. Симоненко).

Перевір себе

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§ 42. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ВІДМІННІСТЬ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ВІД СЛОВА Й РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНЕ І ЗАЛЕЖНЕ СЛОВА У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Для чого існують словосполучення? З яких слів вони складаються?

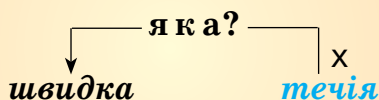
1. Пригадайте, як називається наука про мову.
2. Що вивчає синтаксис?
3. Що розглядає пунктуація?

370. Порівняйте окремі слова і словосполучення. Скажіть, у якому випадку більш конкретно названо предмет.

1. Мова; українська мова.
2. Книжка; цікава книжка.
3. Школа; збудувати школу.
4. День; учорашній день.
5. Весна; рання весна.
6. Світло; увімкнути світло.

Словосполучення складається з двох або кількох слів. Одне з цих слів **головне**, інше — **залежне**. Слова у словосполученні зв'язані за змістом і граматично або тільки за змістом. Від головного слова до залежного можна поставити питання. Наприклад:

Граматичний зв'язок передається тільки закінченням або закінченням і прийменником. Наприклад:

371. Прочитайте. Визначте головне і залежне слова у словосполученнях. Поставте питання.

Вечірня година, село на горі, повертатися зі школи, свіже повітря, старий дуб, вивчення досвіду, зустрічати брата, збирати жолуді, київські каштани.

372. Замініть кожне словосполучення близьким за змістом словосполученням. Визначте, як передається граматичний зв'язок між головним і залежним словами.

Зразок. *Ложка зі срібла — срібна ложка.*

Письмовий стіл, народ України, вулиці Львова, шафа для книжок, квітка з поля, степові трави.

Словосполученнями не бувають:

- а) підмет і присудок: *дощ закінчився;*
- б) іменник із прийменником: *з роботи;*
- в) слова, з'єднані сполучниками: *батьки і діти; дешевий, але гарний;*
- г) фразеологізми: *накивати п'ятами.*

373. Розвиваємо уяву. Ти — людина із надзвичайними здібностями. Розкажи про себе: як тебе звати, які надзвичайні здібності ти маєш і як тобі допомагає це в житті. У розповіді використовуй словосполучення: *надзвичайні здібності, відрізнятися від інших, унікальні можливості, робити краще за інших, діяти в незвичних умовах, допомагає мені, не завдає шкоди.*

374. І. Доведіть, що з поданого речення можна виписати тільки одне словосполучення.

Ростуть і будуються міста України.

ІІ. Попрацюйте в парі з однокласником (однокласницею). Напишіть по 5 сполучень слів, три з яких є словосполученнями, а два — не словосполучення. Здійсніть взаємоперевірку робіт: назвіть ті сполучення слів, які не є словосполученнями; визначте головне і залежне слова в кожному словосполученні.

375. Прочитайте уривок із поезії Володимира Сосюри. Поділіть речення на словосполучення, накресліть таблицю і заповніть її за зразком.

Головне слово	Питання	Залежне слово
день	я к и й?	веселий

Веселий день давно вже відгорів,
І даль доносить пісню журавлину,
А я іду у морі ліхтарів,
Закоханий в безсмертну Україну.

376. Прочитайте. Випишіть лише словосполучення. Визначте в кожному головне і залежне слова.

Говорити з учителем, біля паркану, осінні дощі, батько працює, день і ніч, любити літо, квіти з паперу, артисти з міста, велика і маленька, велика груша, світлий колір, іти додому, брат іде, хвалити сестру, у школі.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв словосполучень складеться початок прислів'я: «...одягає, а сама одягу не має».

МОВНИЙ РОЗБІР

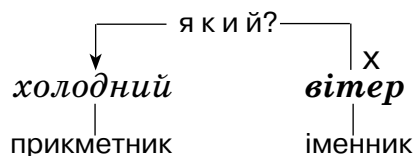
ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Назвіть у словосполученні головне і залежне слова.
2. Від головного слова до залежного поставте питання.
3. Вкажіть, якими частинами мови виражені головне і залежне слова.

Зразок усного розбору

1. У словосполученні *холодний вітер* головне слово — *вітер*, а залежне — *холодний*.
2. *Вітер* (я к и й?) *холодний*.
3. Головне слово виражене іменником, а залежне — прикметником.

Зразок письмового розбору

377. Прочитайте текст. Виконайте синтаксичний розбір виділених словосполучень.

Ви чули, як наближається рівний і *тихий дощ*? Отак *сидиш у хаті*, мати одчинила вікно. Знадвору *повіває свіжістю*, а ти слухаєш... Деся далеко, *в невідомому світі*, починається шум... І то ще не шум, а *шепотіння землі*... (За В. Близнецем).

378. Попрацюйте самостійно. Виконайте синтаксичний розбір словосполучень. Складіть із ними речення.

Запитав учителя, теплий хліб, радість хлопчика, високі гори, футбольне поле.

379. Яких помилок припустилися учні, складаючи подані словосполучення? Відредагуйте і запишіть словосполучення, позначаючи головне слово в кожному.

Приймати участь, дякувати батьків, відкрити двері, закрий очі, захворів грипом, навчатися малюванню, подорожував дві неділі, пробачити мене.

Мій конспект

Словосполучення складаються мінімум із двох повнозначних слів (самостійних частин мови), з яких одне головне, друге — залежне: *тепле сонечко, наш клас, читати казку, бігти швидко*. Зі словосполучень складаються речення: *Настала весела весна*. Словосполученнями не бувають підмет і присудок, тому що вони є реченням: *Дощ полив...* (Л. Костенко); а також слова з прийменниками: *біля будинку*; слова, з'єднані сполучниками: *білий і чорний*; фразеологізми: *бити байдики*.

§ 43. РЕЧЕННЯ. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ

Чим речення відрізняється від словосполучення? Що називають граматичною основою речення?

380. Порівняйте словосполучення й речення. Де висловлено відносно закінчену думку?

Словосполучення	Речення
Срібний клен, хитався під вікнами	І срібний клен під вікнами хитався (О. Пахльовська).

Реченням називається слово або група слів, що виражають відносно закінчену думку. Наприклад: *Метелик білий в маки залетів (Л. Костенко).*

Думка, передана одним словом, — це теж речення. Наприклад: *Листопад. Падолист (М. Сингаївський).*

Слова в реченні пов'язані за змістом і граматично.

381. Складіть речення з поданих слів. Поясніть, чому слова в реченні пов'язуються за змістом і граматично.

1. Сонце, заховатись, за, хмари. 2. Деревя, давно, чекати, сонячний, тепло. 3. Стати, дуже, холодно, й, незатишно. 4. Раптом, на, земля, полив, рясний, дощ.

382. Прочитайте, правильно інтонуючи речення. Дайте відповіді на подані запитання.

Мово рідна! Ти ж — як море — безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі слів своїх, а їм немає кінця-краю. Красо́ моя! В тобі мудрість віків, пам'ять тисячоліть (*С. Плачинда*).

1. Як змінюється інтонація в кінці речення?
2. Для чого робимо паузу між реченнями?
3. Які розділові знаки ставляться в кінці речення?

383. Спишіть, виділяючи в тексті речення.

Ніч зайшла маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець синіють у промінні хатки у яр потяглися довгі тіні тихо в хуторі (*За С. Васильченком*).

Головні члени речення (підмет і присудок) становлять його граматичну основу.

384. Спишіть, виділяючи в тексті речення і вставляючи пропущені букви. Підкресліть граматичні основи речень.

Швидко настає вечір у глухому лісі темні тіні лежать під д..ревами непорушно в..сочать старі сосни чорніють старі ялини сховалося за д..ревами в..чірне сонце ще не сплять у лісі птахи ось на дереві вмовстився дятел стукіт червоноголового чорного птаха чує весь ліс (*За О. Донченком*).

- 385.** Складіть усне повідомлення про відмінність речення від слова і словосполучення, використовуючи малюнок.

Будинок
Кам'яний будинок
Кам'яний будинок з'явився
тут нещодавно.

- 386.** Прочитайте речення. Назвіть у кожному підмет і присудок.

1. У неділю вранці-рано поле вкрилося туманом.
2. Не вмирає душа наша.
3. Шелестить пожовкле листя.
4. Над самою водою верба похилилась.
5. Не гріє сонце на чужині.
6. Понад ставом увечері хитається очерет (З тв. Т. Шевченка).

Мій конспект

Речення складається зі словосполучень, містить більше інформації і виражає відносно закінчену думку. Словосполучення ж не виражає закінченої думки. Речення може складатися і з одного слова: *Небо. Вечоріє.* Словосполучення ж складається з двох повнозначних слів. Граматична основа речення — це головні члени: підмет і присудок: *Знов падає сніг* (О. Пахльовська).

§ 44. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

Чим можуть виражатися головні члени речення?

- 387. I.** Пригадайте, які ви знаєте члени речення.

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

II. Спишіть вірш Тараса Шевченка. Виділіть граматичну основу речень.

Члени речення поділяються на **головні** й **другорядні**.
Головні члени речення — **підмет** і **присудок**. Інші члени речення — **другорядні**.

Підмет — головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання **х т о? щ о?** Наприклад: *Надійшла (х т о? щ о?) весна весела (М. Рильський).*

Підмет завжди пов'язаний із присудком. Підмет підкреслюється однією лінією.

Підмет найчастіше виражений іменником або займенником у називному відмінку: *А (х т о?) ми (займенник) шпаківні будували... До нас весною завітали веселі наші (х т о?) співаки (іменник) (Г. Бойко).*

388. Спишіть речення, підкреслюючи підмети. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. Я залежувався на печі з книжкою до півночі (*В. Більшак*). 2. Дзвони ридали осінні (*В. Чумак*). 3. Волошки дивляться в небо (*М. Коцюбинський*). 4. Вона поглянула на сина і не впізнала його (*Микола Хвильовий*).

Присудок — головний член речення, який означає, що говориться про предмет, і відповідає на питання **щ о р о б и т ь предмет? щ о з ним р о б и т ь с я? я к и й в і н є? х т о в і н т а к и й? щ о в і н т а к е?** Наприклад: *З того часу ставок чистий заріс осокою (Т. Шевченко).*

Присудок завжди пов'язаний з підметом. Присудок підкреслюється двома лініями.

Присудок найчастіше виражений дієсловом, іменником у називному відмінку або прикметником: *Квіте́нь на хмаринку (щ о з р о б и в?) сів (дієслово) (О. Коваленко). Нарциси — (щ о в о н и т а к е?) квіти (іменник) весни. Весною струмки (я к і в о н и є?) повноводні.*

389. Прочитайте. Перекажіть текст. Визначте у реченнях граматичну основу. Назвіть, якими частинами мови виражені присудки.

У балці буйним килимом виткалася мати-й-мачуха. Старі люди в їхньому селі називають ці квіточки біл-пухом. Панаас стає на коліна і починає зривати молоде листячко. Гудуть над ним джмелі. В траві снує комахва. Ген ховрашок майнув по схилу і хутенько шаснув у нірку. Хлопець помічає все те краєм ока. Його слухняні пальці не стомлюються рвати листя біл-пуху. Ця трава лікує від багатьох хвороб (За Є. Гуцалом).

390. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні присудки з довідки. Підкресліть головні члени речення, вкажіть, якими частинами мови вони виражені.

1. Чесна праця — наше ... 2. Всякий труд ... 3. Минулого не ... 4. Тиха вода берег ... (Нар. творчість).

Довідка: почесний, повернеш, багатство, обвалює.

391. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, підкресліть у реченнях підмети й присудки, вкажіть, якими частинами мови вони виражені.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки — передвісники бурі. Вони знімалися з одиноких скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Брили зеленкуватої води непомітно підкрадалися до берега, падали на пісок і розбивалися (За М. Коцюбинським).

Між підметом і присудком, якщо вони обидва виражені іменниками в називному відмінку або дієсловами в неозначеній формі, ставиться тире. Наприклад: 1. Час — старий учитель. 2. Життя прожити — не поле перейти (Нар. творчість).

Тире ставиться, якщо перед присудком стоять слова *це, то, ось*.

Розділовий знак, уживання якого пояснюється певним правилом, називається **пунктограмою**.

Пунктограма. Тире між підметом і присудком.

В усному мовленні на місці тире робиться вичікувальна пауза, тон підвищується. Наприклад: *Людські пісні ↑ — // найвища мука, / найвища радість на землі (М. Рильський).*

392. Прочитайте прислів'я. Поясніть пунктограму «Тире між підметом і присудком».

1. Дружба та братство — найбільше багатство. 2. Мужність — перше багатство людини. 3. Часто сміятися — здоровим бути. 4. Мова — душа народу. 5. Заздрощі — люта хвороба. 6. Очі — дзеркало душі.

393. Спишіть речення, ставлячи тире між підметом і присудком.

1. Праця найкращий і найповніший скарб (*Нар. творчість*). 2. Земля батьків твоя опора (*П. Перебийніс*). 3. Вірити в казку щасливому бути (*М. Дмитренко*). 4. Вік прожити не ниву пройти гомінку (*А. Малишко*). 5. Для мене світ велика мудра книга (*В. Симоненко*).

394. Попрацюйте у групі з однокласниками та однокласницями. Утворіть із поданих слів прислів'я, запишіть їх. Підкресліть граматичні основи, поставте, де треба, тире між підметом і присудком.

1. Велике, сусід, злий, лихо. 2. Труд, почесний, всякий. 3. Народ, дзеркало, собі, сам. 4. Люта, заздрощі, хвороба. 5. Навчання, корінь, гіркий, його, солодкий, плід, а. 6. Прожити, вік, не, перейти, поле. 7. Тиха, обвалює, вода, берег.

395. Перепишіть речення, підкресліть граматичні основи, поставте тире між підметом і присудком.

1. Праця людини окраса і слава, праця людини безсмертя її (*В. Симоненко*). 2. Життя прожити не дощовиту погоду пересидіти (*Нар. творчість*). 3. Казка річка шепотлива. Пісня ниточка шовкова. Вона з серця, як з клубочка, снується крізь ціле життя (*Б. Лепкий*). 4. Без діла жити тільки небо коптити (*Нар. творчість*).

Мій конспект

Підмет у реченні найчастіше виражається іменником чи займенником, обов'язково в називному відмінку! Проте є випадки, коли підмет виражається числівником або дієсловом у неозначеній формі.

Присудок найчастіше виражений дієсловом, хоча може виражатися й іменником, прикметником, числівником або прислівником.

§ 45. РЕЧЕННЯ З ОДИМ ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ

Чи може граматична основа речення складатися з одного головного члена: або підмета, або присудка? Чи буде зрозумілим речення з одним головним членом?

396. І. Прочитайте текст. Визначте граматичні основи речень.

Вечір. Село лежить, як у колисці, в затишному наддніпрянському лузі. З гори мені видно далеку блискучу смугу Дніпра. Спочивши перед селом, іду у вуличку, зарослу старими пахучими вербами. Їх посадили ще наші прадіди. Сутеніє. На небі з'являються зорі (За І. Цюпою).

К. Крижицький. Лісова далечина

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Чи всі речення мають підмет і присудок?
2. Чи зрозумілий зміст речень з одним головним членом?
3. Підметом чи присудком є в них головний член речення?
4. Продовжіть текст, скориставшись репродукцією картини Костянтина Крижицького «Лісова далечінь».

Речення, в якому є і підмет, і присудок, називається **двоскладним**: Спить у пролісках весна (Л. Цілик).

Речення, в якому є тільки один головний член — підмет або присудок, і його достатньо для розуміння змісту речення, називається **односкладним**. Наприклад: 1. Вчись не до старості, а до смерті (Нар. творчість). 2. Лагідний ранок (Панас Мирний). 3. Вчителів й дерева пізнають з плодів (Нар. творчість).

- 397.** Попрацюйте в парі з сусідом/сусідкою по парті. Складіть і запишіть по два речення з одним головним членом: одне — з підметом, друге — з присудком. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

З р а з о к. Тихий теплий весняний вечір. У повітрі розлило пахощі свіжої зелені.

- 398.** Переробіть подані двоскладні речення на речення з одним головним членом усно.

З р а з о к. Я дуже хочу побачити морське узбережжя (двоскладне).
Хочу побачити морське узбережжя. Мені хочеться побачити морське узбережжя.

1. Ми хочемо поїхати на відпочинок на Десну. 2. На правому березі річки будівельники звели новий готель. 3. Навіть у дощ я не можу всидіти вдома.

- 399.** Запишіть спочатку речення з двома головними членами (підметом і присудком), а потім — з одним (або підметом, або присудком). Підкресліть граматичні основи в реченнях.

1. Інеєм окутало скрізь дерева (С. Васильченко). 2. Хвилююча мить зустрічі (О. Гончар). 3. Розкажу тобі думку таємну (Л. Костенко). 4. Теплий грім у синій хмарі грима (Є. Гуцало). 5. Цвітуть волошки в золотому житі. 6. Білі ручки чорної роботи не люблять. 7. Посадили над козаком явір та ялину (Т. Шевченко).

400. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Яке з речень має підмет і присудок?

1. Не погасни маревом, не розвійся сном, хмаркою ласкавою за моїм вікном (*А. Малишко*). 2. У чужій пасіці бджіл не розведеш (*Нар. творчість*). 4. Напевно, через годину буде світати (*О. Гончар*). 5. Тиша. Тільки іноді заскрипить старий дуб (*Є. Гуцало*). 6. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні (*Т. Шевченко*).

Мій конспект

Речення з одним головним членом (підметом або присудком) широко використовуються в українській мові. Вони називаються **односкладними**. Їхній зміст цілком зрозумілий.

§ 46. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ. ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

Для чого існують різні речення за метою висловлювання й інтонацією?

401. І. Прочитайте текст.

1. Певно, ви знаєте, що ютуб дозволяє переглядати, публікувати та коментувати відеосюжети. 2. Це відкриває різні можливості! Кожен може створити обліковий запис на ютубі, зберігати власні відеозаписи, слухати музику, переглядати корисні навчальні матеріали, додавати коментарі!

3. А чи відомо вам, що користування цим сайтом може призвести до неприємностей? 4. Наприклад, у коментарях до ваших відеосюжетів незнайомі вам люди можуть написати недоречні або образливі висловлення, ви можете побачити вміст, неприпустимий для перегляду дітьми, або вам надочухатиме нав'язлива реклама. 5. Доводилося вам натрапляти на образливі коментарі чи чути лайливі слова у різних мережах? 6. Чи використовували ви ютуб, бажаючи навчитися чогось нового, тобто з освітньою метою? 7. Збагачайте свої знання корисними відомостями, які допоможуть у навчанні. 8. Не гайте часу, переглядаючи відео, які не містять цікавої й розумної інформації! (*За С. Дзюбою*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які з речень містять розповідь про щось?
2. У яких реченнях про щось запитують?
3. Яким реченням спонукають до дії?
4. Які з речень слід вимовляти з підвищеною інтонацією?

За метою висловлювання речення поділяються на **розповідні, питальні, спонукальні**.

Розповідними називаються речення, у яких про когось або про щось розповідається. Наприклад: *Встає над нами сонце (В. Симоненко)*. **Питальними** називаються речення, у яких про когось або про щось запитується. Наприклад: *Хто знає Україну? (Марко Вовчок)*.

Спонукальними називаються речення, у яких містяться наказ, порада або прохання. Наприклад: *Яремо! Принеси води! (Т. Шевченко)*.

402. Попрацюйте в парі з сусідкою/сусідом по парті. Складіть і запишіть кожен по одному розповідному, питальному й спонукальному реченню. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

403. Прочитайте. Визначте види речень за метою висловлювання.

1. Ми любимо Вітчизну святою любов'ю (В. Сосюра).
2. Не чекай од осені сонця (Нар. творчість).
3. Ти любиш дивитися на небо? (П. Загребельний).
4. Буду я навчатись мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої (А. Малишко).
5. Учітеся, брати мої, думайте, читайте! (Т. Шевченко).

Пам'ятайте! Питальні речення здебільшого починаються словами *що, хіба, чи, як, який, яка, яке, коли, куди, де* та іншими. У питальному реченні більшою силою голосу виділяється одне слово. Цим словом мовець показує, що саме його цікавить.

Наприклад:

Ти **↑** підеш сьогодні в кіно?

Ти **підеш** **↑** сьогодні в кіно?

Ти підеш **сьогодні** **↑** в кіно?

Ти підеш сьогодні **в кіно** **↑**?

У кінці питального речення ставиться знак питання.

404. Прочитайте речення, виділяючи голосом різні слова.

1. Михайлик бачив наш сад? 2. Ми відвідаємо бабусю?
3. Ти сьогодні чергуєш?

405. Складіть і запишіть питальні речення, які починалися б словами *коли, де, куди*.

406. Складіть спонукальні речення з поданими словосполученнями, запишіть їх.

Любити землю, добре працювати, старанно вчитися, не боятися труднощів.

Розповідні, питальні та спонукальні речення можуть вимовлятися з підвищеною інтонацією. Порівняйте: 1. *Наше місто найкраще. Наше місто найкраще↑!* 2. *Коли ми підемо до лісу? Коли ми підемо до лісу↑?! 3. Берімося до роботи. Берімося до роботи↑!*

Речення, які вимовляються з підвищеною інтонацією, називаються **окличними**. В кінці окличного речення ставиться знак оклику.

407. Прочитайте кожне речення як розповідне, потім — як питальне. Вимовте їх як окличні.

1. Маринка прийшла. 2. Уже стало тепло. 3. Ти приїдеш раніше за всіх.

408. Випишіть із підручника з української літератури по два розповідні, питальні, спонукальні речення. Вимовте їх як окличні, якщо це можливо.

Мій конспект

Залежно від мети висловлювання речення поділяються на три види: **розповідні** (коли ми хочемо повідомити про щось), **питальні** (містять питання) і **спонукальні** (містять прохання або наказ, спонукають до дії). Якщо будь-яке із цих речень вимовляється з підвищеною інтонацією, воно стає окличним.

Твір-розповідь про випадок із життя

1. Пригадайте, які є типи мовлення.
2. У чому полягають особливості розповіді?

409. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. Дайте відповіді на подані запитання.

Одного разу стою на човні з вудками на Дніпрі. Тягаю лящі, язї, краснопери. Добре тоді клювало... Бачу: серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Гадаю, що за фокус: і мотора на човні нема, і вітрил нема, і веслами ніхто не керує, а човен мчить. Коли човен як закрутиться на місці, а потім стриб уперед, а потім знову крутиться на місці. Чую крик: «Рятуйте! Рятуйте!» На човні дідок сидить.

— Що таке? — питаю я.

— Сом! Рятуйте!

- Так одчіпляйте, бо втопить!
— Зашморгнуло на руці. Не відчеплю!

Я вхопився за дідового човна, а воно нас як потягнуло! Дотягнуло нас до Вишеньок. Пішов сом понад берегом, і я встиг за куцц вхопитися. Я міцно за куцц тримаюсь, а сом, видно, втомився, перевертається голічерева на воді. Витягли ми сома на берег (*За Остапом Вишнею*).

1. Як починає свою розповідь рибалка?
2. Як описується човен-самохід?
3. Про що ми дізнаємось із розмови двох рибалок?
4. Як закінчилась історія?

410. Користуючись пам'яткою, напишіть твір-розповідь про цікавий випадок із вашого життя. Доберіть заголовок.

Як писати твір-розповідь про випадок із життя

1. Обміркуйте, про що ви хочете написати.
2. Доберіть цікаві факти.
3. Пишіть те, що стосується обраної вами теми розповіді.
4. Напишіть твір на чернетці. Уважно перечитайте. Перевірте, чи немає у вас помилок.
5. Перепишіть твір у зошит.

§ 47. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ.

РЕЧЕННЯ ПОШИРЕНІ І НЕПОШИРЕНІ.

ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

Які члени речення називаються другорядними? Що означає поняття *речення поширене і непоширене*?

411. І. Спишіть текст. Покажіть зв'язок між членами речення за зразком.

Зразок. На правому березі Десни розкинувся Чернігів.

якому? чого? що зробив?
де?

Чернігів — одне з найстаріших міст України: йому виповнилося 1330 років. Про Чернігів згадують у літописі під 907 роком. А укріплене городище виникло ще напри-

кінці VII століття. До Чернігова заїздили колись за товарами купці, в XI–XII століттях було побудовано церкви (З календаря).

II. Виконайте усний синтаксичний розбір виділених словосполучень.

У реченнях, крім головних членів, є другорядні: **додаток, означення та обставина**. Другорядні члени речення зазвичай пояснюють головні члени, але можуть пояснювати й інші другорядні члени.

Виконуючи синтаксичний розбір речення, другорядні члени підкреслюйте так:

додаток - - - - - ;

означення ~~~~~ ;

обставина - - - - - .

Додаток — другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання непрямих (усіх, крім називного) відмінків. Наприклад: Трава припала (ч и м?) росою (І. Нечуй-Левицький).

412. Прочитайте текст, ставлячи питання до додатків. Визначте, у яких відмінках уживаються додатки, виражені іменниками і займенниками.

Нас огорнула різка ранкова прохолода. Усе в повітрі відчувало весну. Буковинське село напнуло білі вітрила. Зацвітали морелі. Вони вабили бджіл тонкими гіркуватими пахощами (*Зірка Мензатюк*).

413. Спишіть прислів'я і приказки. Підкресліть граматичні основи й додатки. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

1. Орел мух не ловить. 2. Тобі дасть маленьку нитку, а з тебе візьме цілу свитку. 3. Вода камінь точить. 4. В умілого й долото рибу ловить. 5. Аж шкура на ньому горить (*Нар. творчість*).

414. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова виступали б у ролі додатків.

Дерево, лікар, казка, школа, комаха.

Означення — другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і відповідає на питання **я к и й? ч и й? к о т р и й?** Наприклад: 1. Досвідчений (я к и й?) мечник впізнав Сагайдачного (З. Тулуб). 2. Не вмирає душа (ч и й?) наша, не вмирає воля! (Т. Шевченко).

415. Прочитайте. Від яких членів речення можна поставити питання до означення? Якими частинами мови виражені означення?

1. Місяць ясененький промінь тихесенький кинув до нас.
2. І тихий спів несмілий заспівала. 3. Добрі люди мене привітали. 4. Росла в гаю конвалія під дубом високим. 5. З тихим плескотом на берег рине хвилечка перлиста (З тв. Лесі Українки).

416. Спишіть уривок із вірша Лесі Українки, добираючи з довідки потрібні означення.

На ... горбочку,
У ... садочку,
Притулилася хатинка,
Мов ... дитинка
Стиха вийшла виглядати,
Чи не вийде ... мати.

Довідка: маленькая, вишневому, зеленому, її.

417. Попрацюйте в парі із сусідом/сусідкою по парті. Складіть і запишіть по чотири речення з означеннями. Підкресліть вивчені члени речення (граматичну основу, додатки й означення). Здійсніть взаємоперевірку робіт.

418. Спишіть речення, вставляючи з довідки потрібні слова. Підкресліть граматичні основи. На які питання відповідають вставлені слова?

1. ... палав вогонь. 2. Великі сиві очі дивилися ... і ... .
3. Ще торік ходила вона з мамою ... . 4. Зорі ... тремтіли
(З тв. М. Коцюбинського).

Довідка: пильно, розумно, у печі, тихо, на ниву.

Обставина — другорядний член речення, що означає місце, час, причину, мету, спосіб дії і відповідає на питання *де? куди? звідки? коли? з якої причини? (чому?) з якою метою? як? якою мірою?* Наприклад: *І тоді (коли?) рясно (як?) вибухає фіалковий цвіт (Ю. Смолич).*

419. Спишіть речення. Поставте питання до обставин. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

Зразок. Вдалині хиталися дерева.

↑ де? —

Обставина виражена прислівником.

1. Взимку ви не побачите мурашок. 2. Вони сховалися під землю. 3. Комахи зручно влаштувалися в теплому мурашнику під сніговою ковдрою.

420. Попрацюйте самостійно. Складіть речення за схемами.

1. Означення підмет присудок обставина.
2. Обставина присудок підмет.
3. Підмет присудок обставина означення додаток.
4. Підмет присудок обставина.

421. I. Спишіть текст. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

Ліс уже не жовтий, а безлистий. Він гуде потихеньку вгорі, стоїть у сизому тумані. Там у верховітті ходить зима, носить у синій пелені завірюху. А дуби міцнолисті. Аж весною роздягнуться вони. Взимку всі дерева в лісі густимуть на стужі голим віттям. А дуби шумітимуть їм про весну (І. Цюпа).

II. Доберіть до тексту заголовок у формі питального речення.

Речення, що складається тільки з головних членів, називається непоширеним. Наприклад: Минає літо (Т. Шевченко).

Речення, у якому є другорядні члени, називається поширеним. Наприклад: Тихесенько вітер віє (Т. Шевченко).

422. Розвиваємо емоції. Поширте речення і запишіть їх. Скористайтесь репродукцією картини художника Сергія Васильківського «Захід сонця над озером».

Сідало сонце. Насувалися хмари. Зашелестів очерет. Птахи замовкли.

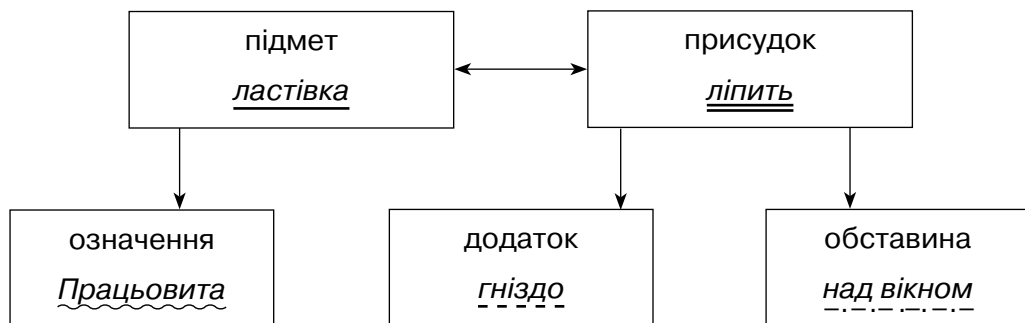

◆◆ С. Васильківський. Захід сонця над озером ◆◆

423. I. Поставте питання до головних і другорядних членів речення.

Працьовита ластівка над вікном ліпить гніздо.

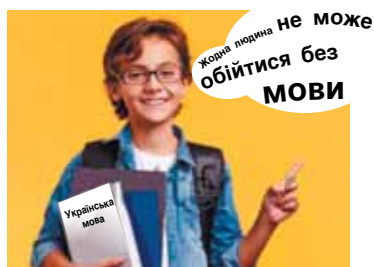
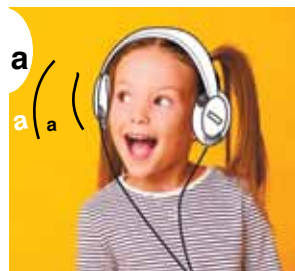
II. Розгляньте схему речення. Зробіть висновок, які другорядні члени залежать від підмета, а які — від присудка.

424. Прочитайте текст. Укажіть, які речення поширені, а які непоширені.

1. Дощик теплий, дощик синій цілий день співав в долині (М. Стельмах).
2. Прокинуться луки, ліси і поля (С. Черкасенко).
3. А сонечко всміхається (Олена Журлива).
4. По жмені ластовиння весна дарує дітям (А. Костецький).
5. Річка ллється і шумить (Олександр Олесь).

Говорять ваші однолітки

В українській мові порядок слів є **вільним**, за кожним членом речення не закріплене якесь постійне місце. Але зазвичай присудки ставляться після підметів, означення вживаються перед тими словами, від яких вони залежать, а додатки — після присудків.

Звичайний порядок слів у реченні називається **прямим**. Наприклад: *Передвечірні сутінки спадають у лощині* (О. Гончар).

Для виділення найбільш важливих слів у повідомленні розташування членів речення може змінюватися, їх найчастіше виносять на початок або в кінець речення. Незвичайний порядок слів називають **зворотним**. Наприклад: *Вітчизну сонячну свою люблю високою любов'ю* (В. Сосюра).

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

У соціальних мережах або в рекламних оголошеннях часто трапляються помилки у вживанні прикметника **зворотний**:

Зворотній зв'язок: як правильно поставити завдання, щоб його виконали

**Ти мені – я тобі.
Зворотній зв'язок
без помилок**

На жаль, із помилками...

Запам'ятайте! В українській мові немає прикметника *зворотній*. Є прикметник *зворотний*, який уживається в таких словосполученнях: *зворотний зв'язок, зворотний шлях, зворотний займенник* тощо. У відмінкових формах прикметник *зворотний* слід уживати так: *форма зворотного зв'язку, зворотним займенником, на зворотному шляху*.

425. І. Прочитайте. Запишіть спочатку речення з прямим порядком слів, а потім — зі зворотним.

1. Весна вдягла у зелень віти в дуба. 2. Люблю, коли блукає місяць в травах. 3. І заглядає сонце під повіки у тишині задуманих алей. 4. Уже курличуть в небі журавлі. 5. Життя цвіте, як пишний сад. 6. А на лугах пливе туманів дим (В. Сосюра).

ІІ. Як ви розумієте п'яте речення? Спробуйте скласти образний вислів про весну, використовуючи зворотний порядок слів.

426. Прочитайте речення. Запишіть, виправляючи помилки в порядку слів.

1. На небі чистому з'явилася хмара дощова. 2. Остеронь не лишилися учні нашого класу від цих справ. 3. Домашнє завдання виконав я швидко з української мови. 4. Живою легендою в селі була людина ця скромна. 5. Спадають сутінки надвечірні над містом нашим (З учн. творів).

Мій конспект

Речення, яке, окрім підмета й присудка, має хоча б один другорядний член — додаток, означення чи обставину, називається **поширеним**. Поширені речення подають більш розгорнуту інформацію, аніж непоширені, оскільки з них ми можемо дізнатися про ознаки зображуваних предметів або явищ, місце або час дії тощо.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Особливості побудови роздуму. Докладний переказ тексту-роздуму

1. Які типи мовлення ви знаєте?
2. Чим розповідь відрізняється від опису?

Роздум — це висловлювання, в якому йдеться про причини та наслідки дій або явищ, порушується певна проблема і робляться відповідні висновки.

Роздум найчастіше складається з трьох частин: тези (думка, що потребує доведення), доказів та висновку. Такий роздум називається розгорнутим. У стягнутому роздумі висновок відсутній.

427. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

У народних піснях козаків часто порівнювали з орлами. І це не випадково. Висота і ширина польоту, свобода і незалежність орлів завжди викликали добру заздрість у всіх, а особливо у козаків — людей незвичайного характеру, що найбільше поважали волю і свободу. Отже, кращого символу, ніж орел, для козака годі й шукати.

Дівчат у народнопоетичній творчості порівнювали з горлицями. Чому? Мабуть, тому, що ці птахи надзвичайно красиві, мають дуже гарний голос (За В. Скуратівським).

II. Поміркуйте, яка частина висловлювання є розгорнутим роздумом, а яка — стягненим. Докладно усно перекажіть текст.

428. Розгляньте приклад роздуму, поданий у таблиці. Доведіть, що це розгорнутий роздум.

Теза	Якщо під час грози ви опинитесь у мішаному лісі, де ростуть дуби, буки, ліщина, ніколи не ховайтесь під дубом .
Докази	Найімовірніше блискавка влучить у нього, а не в бук, граб чи ліщину, в деревині яких багато олії. Секрет простий: завдяки олійній рідині ці дерева неелектропровідні, і на їхніх верхівках не збирається, як на верхівці дуба, електричний заряд, що притягує блискавку.
Висновок	Отже, дуб — найбільш небезпечна схованка під час грози (З календаря).

429. I. Усно складіть розгорнутий роздум на основі прислів'я: «Книга вчить, як на світі жить».

II. Усно складіть стягнений роздум на основі прислів'я: «Вчинки говорять голосніше, ніж слова».

430. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки у формі спонукального речення.

Не так багато на нашій планеті багатств, які могли б зрівнятися з лісом. Його вирощують і доглядають працівники лісового господарства, а дбати про чистоту, стан його здоров'я

Наше зелене багатство

— обов'язок усіх людей. А що ж означає — здоров'я лісу? Є багато шкідників лісу — гусінь, жуки, дикі тварини. Щоб ліс добре підростав, треба прибирати в ньому сухостій, галуззя зрубаних дерев і пеньків, бо у цих рештках зимують личинки багатьох комах-шкідників. З ними борються лісники. Якщо лісник, наприклад, помітить на стовбурі дерева яєчка гусені, то восени або рано навесні наносить на стовбур кільцевий шар спеціального клею. Цей клей довго не засихає, а гусінь не може дістатися до крони і гине від голоду. Ліс має ще одного небезпечного ворога — вогонь. Причини лісових пожеж різні: блискавка, сонячне проміння, що проникає крізь уламки скла на сухий мох, необережні відвідувачі, що недбало поводяться з вогнем (залишають незагашені багаття, кидають сірники, недопалки). Тож із вогнем у лісі треба поводитися дуже обережно. Обов'язок кожного з нас — охороняти ліс (*З календаря*).

II. Доведіть, що в основу тексту покладено роздум.

III. Докладно перекажіть текст за самостійно складеним планом. Скористайтесь фотоілюстрацією на с. 205.

§ 48. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Які члени речення називаються однорідними і для чого вони вживаються в мовленні?

431. I. Порівняйте сполучення слів, подані парами. Чим вони різняться?

1. Велика родина; велика і міцна.
2. Добре вчиться; вчиться і працює.
3. Написав оповідання; оповідання і повість.

II. Виконайте синтаксичний розбір словосполучення *добре вчиться*.

III. Складіть речення з першою парою слів.

Однорідними називаються члени речення, які відповідають на те саме питання й відносяться до того самого члена речення.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Наприклад: 1. Гуси та качки плавали й раз у раз збивали крилами воду. 2. Сонце грало промінням на вербах та на воді (*З тв. І. Нечуя-Левицького*).

432. Прочитайте. Визначте, які члени речення є однорідними. Якими частинами мови вони виражені?

1. Тут зрослися труд і пісня, луг, діброва і ріка. 2. Зоря зорила з високості і падала у водограй (*З тв. М. Сингаївського*). 3. Найбільше, найдорожче добро в кожного народу — це його мова (*Панас Мирний*). 4. З'явилося листячко на тополях, осиках, кленах. 5. Сумно, тужливо лунав крик перелітних птахів (*З календаря*).

Однорідні члени вимовляються з перелічувальною інтонацією. Наприклад: *Петро Михайлович ходить, приглядає, радиться* (*С. Васильченко*). Серед однорідних членів іноді може виділятися якийсь один. Тоді його вживають зі словом *навіть*. Інтонація у подібних реченнях така: *Столи↑, табуретки↑, навіть↑ підвіконня↑ завалено різним приладдям* (*С. Васильченко*).

Між однорідними членами речення звичайно ставляться коми:

1) коли однорідні члени не з'єднані сполучниками: *Київ, Харків, Запоріжжя, Дніпро — найбільші міста України;*

2) коли однорідні члени з'єднані сполучниками *а, але, та* (у значенні *але*): *Листя на деревах вже не зелене, а жовте;*

3) коли однорідні члени речення з'єднані повторюваними сполучниками *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*: *І дорослі, і діти чекають приходу весни.*

Кома між двома однорідними членами речення не ставиться лише тоді, коли між ними стоїть неповторюваний сполучник *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*: *Сила та розум — краса людини* (*Нар. творчість*).

Пунктограма. Кома між однорідними членами речення.

433. Прочитайте речення. Поясніть пунктограму «Кома між однорідними членами речення».

1. Широкий, необмежений, незайманий степ (*М. Коцюбинський*). 2. Як любив ти і гори, і поля, і синь озер (*П. Тичина*).

3. Батько та мати — найкращі порадики. 4. Професор був високий і стрункий (*О. Кундзич*). 5. Не сумні, а веселі повертались вони додому (*Марко Вовчок*).

434. Спишіть речення, ставлячи, де потрібно, коми.

1. Природа довго шуміла боролась протестувала (*М. Коцюбинський*). 2. Космодроми цвітуть чебрецем і ромашкою (*Б. Олійник*). 3. Кобзарі — українські народні співці творці виконавці історичних дум і пісень (*І. Глинський*). 4. Зійшов місяць та вдарив ясним промінням по білих хатах. 5. Не для чвар а для дружби прийшов він сюди (*З тв. Марка Вовчка*).

435. Складіть речення з однорідними членами, використовуючи подані слова.

Веселий, безтурботний, радісний; йти і їхати; не веселий, а сумний; і жовті, і зелені, і рожеві.

436. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в реченні-загадці «*Летіла стріла та впала в лободу, шукаю її, та не знайду*» перед першим сполучником *та* кома не ставиться, а перед другим — ставиться?

437. Розвиваємо емоції. Опишіть сьогоднішній день (урок), уживаючи речення з однорідними членами.

Мій конспект

Однорідними членами речення називаються слова, які відповідають на те саме питання і стосуються того самого слова в реченні. Однорідні члени речення роблять висловлення образним, виразним, доповнюють основну інформацію, подану в реченні. Однорідні члени речення найчастіше вживаються в художньому стилі мовлення. Між однорідними членами, не з'єднаними сполучниками або з'єднаними повторюваними сполучниками, зазвичай ставляться коми. Коми ставляться й між однорідними членами, з'єднаними сполучниками *та* (в значенні *але*), *а*, *проте*, *зате*.

438. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої ролі в реченні.

1. Співають дзвінко сонячного дня птахи і листя вітер і хмарини (*Олег Ольжич*). 2. Працею людина і сильна і красива (*О. Гончар*). 3. А маки процвітають білим сивим і червоним квітом (*Марко Вовчок*). 4. Усі ті горбочки лани і ліси для мене повні добра і краси (*Марійка Підгірянка*). 5. Мені наснилися доли і ліси поля веселі та вітри незримі (*А. Малишко*).

§ 49. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Для чого вживають узагальнювальні слова при однорідних членах речення і які розділові знаки ставляться в реченнях з узагальнювальними словами?

439. Доберіть до поданих слів слова, що називають вужчі поняття.

З р а з о к. Овочі: баклажан, картопля, буряк, морква, капуста.

1. Квіти: ... 2. Гори: ... 3. Держави: ...

Узагальнювальним називається слово, яке виступає об'єднувальною назвою до перелічуваних однорідних членів речення. Узагальнювальними словами можуть бути не тільки іменники, а й займенники, прислівники, зрідка — прикметники. Узагальнювальні слова можуть стояти перед однорідними членами або після них. Наприклад: 1. *А вечір приходить і все втихомирює: і нелад, і лад, навіть безлад* (*І. Драч*). 2. *Луки, гори, пишні сади — все зелене й припишкле* (*О. Гончар*).

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, воно проказується підвищеним тоном, а перед однорідними членами, що вимовляються з перелічувальною інтонацією, робиться вичікувальна пауза. Наприклад: *У лісі не було нічого://ані грибів, /ані ягід* (*Ю. Яновський*).

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, перед ним робиться вичікувальна пауза, а далі тон підвищується. Наприклад: ↑Небо, ↑зорі, ↓хмари // — ↑усе було видно у чистій воді, / як у дзеркальці (Панас Мирний).

440. I. Доберіть до поданих слів узагальнювальні.

1. Дніпро, Десна, Тисмениця, Здвиж, Сула — ... 2. Липа, дуб, клен, осика, каштан — ... 3. Підосичник, підберезник, мухомор, лисичка, маслюк — ... 4. «Вечірній Київ», «Літературна Україна», «Голос України» — ...

II. Складіть і запишіть три речення з поданими однорідними членами та дібраними до них узагальнювальними словами.

Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставиться **двокрапка**. Наприклад:

1. У густій мряці все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (М. Коцюбинський). 2. Снилися красиві коні: сірі, гніді, вороні (В. Симоненко).

Після однорідних членів перед узагальнювальним словом ставиться **тире**. Наприклад: 1. На Дніпрі, на білих кучугурах, на піщаних берегах — усюди лежав туман. 2. Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці (З тв. О. Довженка).

Пунктограма. Двокрапка і тире при узагальнювальних словах.

441. Прочитайте речення. Поясніть пунктограму «Двокрапка і тире при узагальнювальних словах».

1. І все поволі зникає: море, скелі, земля (М. Коцюбинський). 2. Біле простирадло свіжого снігу вкрило все: землю, дерева, будівлі (Д. Бедзик). 3. Жито, пшениця й овес — усе разом поспіло й посохло. 4. Молодою парубочою красою дихало обличчя: тонкі брови, тонкий ніс, рум'яні губи (З тв. І. Нечуя-Левицького).

442. Попрацюйте в парі з сусідом/сусідкою по парті. Переробіть і запишіть речення так, щоб у них з'явилися узагальнювальні слова при однорідних членах. Запишіть перероблені речення, ставлячи розділові знаки.

1. З вирію повертаються граки, шпаки, ластівки і лелеки.
2. У річці вудкою можна зловити і щуку, і линка, і коропа, і карася.
3. Гарні по-своєму і літо, і осінь, і зима, і весна.

443. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. На просторах України можна зустріти все зелені сади і блакитні озера луки і луги соснові бори і піски вишневі яблуневі садки (*І. Цюпа*).
2. Усе в чеканні спілі краплі рос земля і місяць вишні і тополі (*Б. Олійник*).
3. Пилочки, напильник, рубанок, обценьки багато різного приладдя лежало на столі (*С. Васильченко*).
4. Птах літав цілісінький день і всього-всього набачився людей машин будинків стовпів афіш (*М. Слабошпицький*).
5. Сімейство спочиває у садочку матуся батько і малі синочки (*О. Довгон'ят*).

444. Розв'яжіть мовну задачу.

П'ятикласники складали речення з узагальнювальним словом *усе*. Богдан склав таке речення: *«І плащі, і костюми, і спідниці — усе це можна купити в магазині одягу»*. Олесь записав у зошиті: *«Усе за вікном поїзда бігло, віддалялося й зникало за обрієм»*. Хто з хлопців правильно виконав завдання?

445. Складіть і запишіть речення, використовуючи подані слова як узагальнювальні при однорідних членах речення. Поясніть вивчені пунктограми.

Різні, все, ягоди, вебсайти.

446. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Поясніть уживання розділових знаків за вивченими правилами.

1. Україна це тихі води і ясні зорі зелені сади білі хати лани золотої пшениці (*С. Васильченко*).
2. Усе було в холодному затінку сад степ двір (*Ю. Мушкетик*).
3. Неспокій рух і боротьбу я бачив скрізь у дубовій вербовій корі

в старих пеньках у дуплах (О. Довженко). 4. Цього болю ніщо не приколише ні тополі біля хати ні гніздо на хаті ні сама хата (М. Стельмах). 5. Наш народ це ж океан! (П. Тичина).

Мій конспект

Узагальнювальні слова при однорідних членах речення є об'єднувальними назвами усіх перелічуваних однорідних членів і виконують ту саму синтаксичну роль, що й однорідні члени речення. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, після нього ми ставимо **двокрапку**. Якщо ж узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, перед ним потрібно ставити **тире**.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму

1. Які висловлювання називаються роздумом?
2. З яких частин складається текст-роздум?

Часто в текстах поєднують різні типи мовлення. Опис у тексті розповідного характеру допомагає краще уявити те, про що розповідається. Роздум, поєднаний із розповіддю, більше зацікавить читача чи слухача, допоможе зробити відповідні висновки.

447. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на читання час (він не повинен бути більшим за хвилину).

Відомо, що забруднення повітря відбувається і природним шляхом (виникають пилові бурі, вулкани викидають гази і попіл), і внаслідок діяльності людей. Заводи, теплоелектростанції, автомобілі, що існують для задоволення наших потреб, викидають у повітря шкідливі гази.

Найбільше повітря забруднене у великих містах, де багато заводів, у яких мешкає, працює і користується автотранспортом велика кількість людей.

До речі, паління цигарок теж негативно впливає на чистоту повітря. Ця звичка шкідлива для здоров'я не тільки того, хто палить. Така людина завдає шкоди здоров'ю інших. Тютюновий дим містить чадний газ, речовини, які викликають захворювання на рак, і нікотин, який підвищує кров'яний тиск і прискорює серцебиття.

Як захистити повітря від забруднення і своє здоров'я від небезпеки? Простих рецептів боротьби немає. Правда, люди можуть зменшити забруднення, економно витрачаючи енергію, контролюючи вміст шкідливих речовин у вихлопних газах і викидах електростанцій, обладнавши заводські труби очисними пристроями. А кожен, хто палить, міг би відмовитися від цієї згубної звички (*З журналу*).

- II. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку обґрунтуйте.
- III. Доберіть до тексту заголовки у формі спонукального речення.
- IV. Докладно перекажіть текст за самостійно складеним планом.

448. I. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правил виразного читання.

ВЕРХНЯ ПРИП'ЯТЬ — РІЧКА, ЩО ЗНИКАЄ...

Подивившись на карту України — побачиш багато тоненьких блакитних «ниточок». Це маленькі річки. Колись вони були повноводними. Серед них — Верхня Прип'ять. Біля неї і тепер влаштовують гнізда птахи, ростуть різні, у тому числі й рідкісні, рослини.

Але сьогодні життя цієї річки під загрозою. Зникає вона внаслідок непередуманої діяльності людей: з неї забирають надмірну кількість води для господарських потреб, браконьєри влаштовують загани й у варварський спосіб відловлюють рибу. Береги річки заростають очеретом.

Які наслідки пересихання Верхньої Прип'яті і багатьох інших маленьких річок? Невдовзі забрудняться поверхневі і ґрунтові води, коливання рівня води в річках призведе до зникнення деяких рослин і змусить птахів шукати нових місць гніздування, загине риба.

Запобігти цьому лихові можна, якщо зупинити браконьєрів, винищувачів природи. Крім того, треба припинити неконтрольований забір води з річки. Відповідальність за те, чи побачать наші нащадки Верхню Прип'ять, лежить на нас самих (З журналу).

II. Доведіть, що в тексті поєднано розповідь і роздум.

III. Прочитайте виразно поезію Ліни Костенко і дайте відповіді на запитання.

Ще назва є, а річки вже немає.
Усохли верби, вижовкли рови,
і дика качка тоскно обминає
рудиментарні залишки багви.

І тільки степ, і тільки спека, спека,
і озерявин проблески скупі.
І той у небі зморений лелека,
і те гніздо лелече на стовпі.

Куди ти ділась, річенько? Воскресни!
У берегів потріскались вуста.
Барвистих лук не знають твої весни,
і світить спека ребрами моста.

Стоять мости над мертвими річками.
Лелека зробить декілька кругів.
Очерети із чорними свічками
ідуть уздовж колишніх берегів.

1. Чи можна сказати, що тема поезії й тема наведеного тексту тотожні?

2. Чи однаковою є основна думка тексту й поезії?

3. Чи можна сказати, що слова Ліни Костенко стосуються зокрема й Верхньої Прип'яті? За якими ознаками ви це визначили?

IV. Напишіть докладний переказ тексту «Верхня Прип'ять — річка, що зникає» за самостійно складеним планом.

§ 50. ЗВЕРТАННЯ

Що називається звертанням і які розділові знаки вживаються в реченнях зі звертаннями?

449. І. Прочитайте. Вкажіть, до кого звернена мова у кожному з поданих речень.

1. Катрусю! Скажи мені щиро: ти не злякалась? 2. Хай щастить тобі, доню (З тв. Є. Гуцала). 3. Де ж ви, мої голуб'ятка, мої соколи ясні? (М. Вороний). 4. О слово рідне! Хто без тебе я? (Д. Павличко). 5. Вічна слава красі вашій, мамо Маріє! (О. Довженко).

ІІ. Дайте відповіді на запитання.

1. Пригадайте, що ви знаєте про звертання.
2. Де може стояти звертання в реченні?
3. Подумайте, у текстах якого типу мовлення найчастіше вживається звертання.

Звертання — це слово або група слів, які називають особу або предмет, до якого звернена мова. Наприклад: *Чом ти, березо, така журлива?* (Леся Українка).

Звертання може стояти на початку, в середині та в кінці речення. Звертання виділяється комами:

- 1) з одного боку, якщо стоїть на початку або в кінці речення;
- 2) з обох боків, якщо стоїть в середині речення.

На початку речення, якщо звертання вимовляється з підвищеною інтонацією, воно відокремлюється знаком оклику. Наприклад: *Сонце! Я тобі вдячний* (М. Коцюбинський).

Пунктограма. Розділові знаки при звертанні.

Звертання переважно буває виражене іменником. Звертання, при якому є пояснювальні слова, називається **поширенням**. Наприклад: *Привітай же, моя нене, моя Україно, моїх діток нерозумних* (Т. Шевченко).

450. Прочитайте речення. Знайдіть звертання, обґрунтуйте вжиті розділові знаки. Назвіть непоширені й поширені звертання.

1. Розкажи, розкажи мені, поле... (П. Тичина).
2. Земле! Як тепло нам із тобою!
3. Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов... (З тв. М. Рильського).
4. Трохиме Івановичу, ми живі й здорові... (А. Малишко).
5. Мій давній друже! Мушу я з тобою розстатися надовго (Леся Українка).

Звертання найчастіше виражені іменниками у формі кличного відмінка. Наприклад: 1. Яка ти розкішна, земле! (М. Коцюбинський). 2. Ти чуєш, татку? (О. Гончар).

Звертання не виступає членом речення.

451. Розвиваємо уяву. І. Уявіть, що ви в магазині продовольчих товарів. З поданих речень виберіть найдоречніше, щоб звернутися до продавця.

1. Жіночко, мені треба білого хліба.
2. Продавець! А білий хліб є?
3. Мені, будь ласка, білий хліб, шановний продавець.
4. Пані (пане) продавець, скажіть, будь ласка, чи є у продажу білий хліб?
5. Пані (пане), білий хліб, будь ласка.

II. Попрацюйте в парі з сусідкою/сусідом по парті. Складіть по три-чотири речення зі звертаннями за малюнком.

452. Розгляньте таблицю. Розкажіть усно про відмінність підмета від звертання.

Що означає?	Підмет	Звертання
	Предмет або особу, про які йдеться в реченні	Називає того, до кого звернене мовлення
У якому відмінку вживається?	У називному (х то?щ о?)	У кличному
Приклади	<i>Ще <u>б плакала Катерина</u>, та сліз вже немає (Т. Шевченко).</i>	<i>Не плач, Катерино, не показуй людям сльози (Т. Шевченко)</i>

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Мовці часто плутають слова-пароніми *уява* і *уявлення*, уживаючи їх у невластивих значеннях. Щоб ви не припускалися помилок, запам'ятайте значення цих близькозвучних слів.

Уява — це фантазія, здатність людини подумки створювати (уявляти) будь-що: уявляти себе супергероєм, письменником, блогером; уявляти фантастичні краєвиди, звірів і птахів, яких не існує. *Надійка мала багату уяву.*

Уявлення — це знання про щось, розуміння чогось: уявлення про будову Сонячної системи, уявлення про історичну подію. *Данило мав уявлення про риболовлю (тобто знав, як ловити рибу).*

453. Спишіть речення, ставлячи слова, що в дужках, у кличному відмінку. Скажіть, які звертання є поширеними, а які непоширеними.

1. (Народ) мій, твій гнів і біль водив мене в огонь і в воду.
 2. Я на тебе дивлюся щовечора, (Київ) мій!
 3. (Криниця) моя, (криниця), ти — серця мого джерело назавжди.
 4. (Мама), я до вас, як лелека, в горі і в щасті лечу.
 5. Усміхаєшся, (доня), до мене з німих фотографій (З тв. Д. Луценка).

454. І. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Зоре моя вечірняя зійди над горою (Т. Шевченко).
 2. Запряжи добродію пару коней (П. Куліш).
 3. Дозвольте і мені панове річ держать (Л. Глібов).
 4. Олесю-сестричко Хо-

дімо аж на той край лісу (*Б. Грінченко*). 5. Весняного ранку співаймо сестрице веснянку (*Леся Українка*). 6. Чи не бачили ви дядьку тут буланого коня? (*Олександр Олесь*).

II. Складіть і запишіть речення з поданими звертаннями.

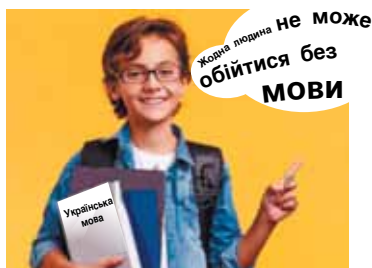
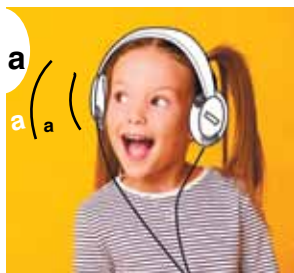
Люба моя сестричко. Шановний Ярославе Костянтиновичу. Дорогі друзі. Мій рідний краю. Наша мова. Панове громадо.

455. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Назвіть спочатку непоширені звертання, потім — поширені.

1. Літо до побачення! І за все спасибі за поля квітучії ліс зеленокрилий (*В. Бичко*). 2. Розвивайся старий дубе завтра мороз буде (*Нар. творчість*). 3. До тебе люба річенько ще вернеться весна (*Л. Глібов*). 4. Спи моя дитино золота спи моя тривого кароока (*М. Вінграновський*). 5. Не плачте мамо не треба і ви не журіться тату (*А. Малишко*).

Говорять ваші однокласники

Мій конспект

Звертання називає того, до кого звернене мовлення, і виділяється комами або знаком оклику. Звертання вживаються в кличному відмінку і не виступають членами речення.

§ 51. ВСТАВНІ СЛОВА

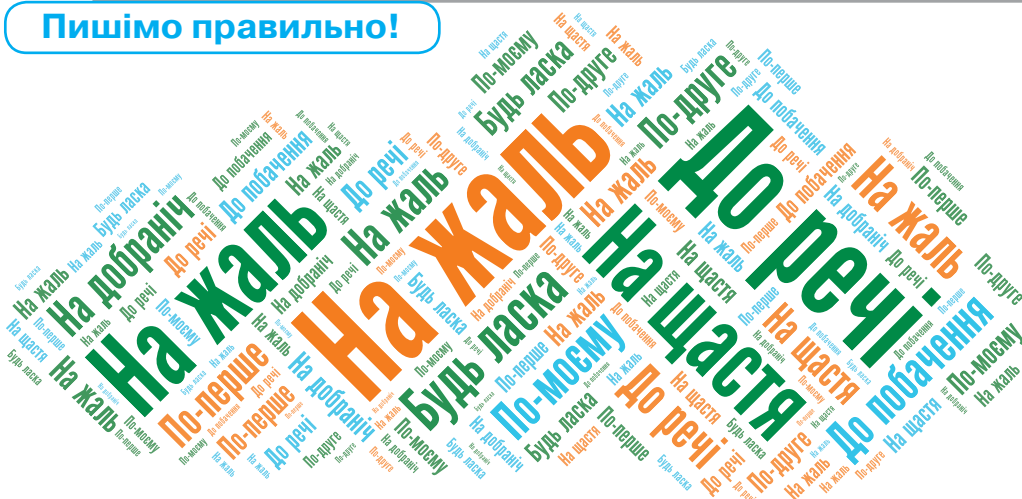
Що називається вставними словами, для чого їх уживають у мовленні і які розділові знаки ставляться при вставних словах?

456. Прочитайте речення. З'ясуйте за допомогою довідки, що виражають виділені слова. Як називаються ці слова?

1. **Може**, вийшла русалонька матері шукати, а **може**, жде козаченька, щоб залоскотати (*Т. Шевченко*). 2. **Отже**, багато чого їм невідомо (*М. Олійник*). 3. У статті я, **звичайно**, не охоплюю всіх проблем розвитку української мови (*М. Рильський*). 4. Погодою у нас на сінокосі, **казали**, щось років з півтора ста завідувала ворона (*О. Довженко*). 5. **На щастя**, дитина скоро заспокоїлась і затихла (*Ю. Збанацький*). 6. Повертатися додому нам, **по-перше**, пізно, а **по-друге**, небезпечно (*О. Донченко*). 7. Дядько Роман, **певна річ**, тільки вдавав, що нікого не помітив. 8. **Безперечно**, вам тут усе незнайоме, дивне (*З тв. О. Гончара*).

Довідка: **Упевненість** — звичайно, безперечно, безумовно, без сумніву, справді, напевно. **Невпевненість** — очевидно, здається, може, мабуть, певно. **Різні почуття** — на щастя, на радість, на жаль, на біду, дивна річ, шкода. **Джерело думки** — по-моєму, кажуть, гадаю, як відомо. **Порядок викладу думок** — по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, до речі, отже, наприклад. **Ввічливість** — вибачте, будь ласка, прошу вас.

Пишімо правильно!

Вставні слова — це слова або словосполучення, що виражають ставлення мовця до висловлюваного. Вставні слова на письмі виділяються **комами**: 1) з одного боку, якщо стоять на початку або в кінці речення; 2) з обох боків, якщо стоять у середині речення.

Наприклад: 1. *Мабуть, дощ припинився?* 2. *Дощ, мабуть, припинився.* 3. *Дощ припинився, мабуть.*

457. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Дід Кирило мабуть забув про спочинок (Ю. Збанацький). 2. Здається час спливав непомітно (Б. Грінченко). 3. У народній медицині очевидно не було кращих ліків від застуди, ніж калиновий чай (В. Скуратівський). 4. На жаль качка почала старіти, не всяка їжа іде їй на користь (М. Стельмах). 5. Художня література як відомо допомагає глибше розуміти життя. 6. Той, хто творить красу, безумовно творить щастя для людей і по-моєму для себе. Отже про це не слід забувати (О. Гончар).

Вставні слова, як і звертання, не є членами речення.

458. Попрацюйте в парі з сусідом/сусідкою по парті. Складіть і запишіть речення зі вставними словами: *на жаль, наприклад, будь ласка, здається, як відомо, по-моєму, без сумніву*. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

459. Складіть по одному реченню зі вставними словами, що виражають: а) упевненість; б) різні почуття; в) джерело думки; г) ввічливість.

460. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте, що виражають вставні слова, і надпишіть над ними.

1. А хлібам колосистим здається немає кінця (Д. Луценко). 2. Кажуть дощ завжди приносить щастя (Г. Коваль). 3. Не вернулись додому з походів герої, і навіки я з ними на жаль розлучивсь (Д. Луценко). 4. Маємо жити звичайно не хлібом єдиним (Б. Олійник). 5. Будь ласка будь мужнім і сильним (Олег Ольжич).

Мій конспект

Вставні слова виражають ставлення того, хто говорить, до власного висловлення і виділяються комами. Вставні слова можуть виражати упевненість, невпевненість, різні почуття, джерело повідомлення, порядок викладу думок, ввічливість. Вставні слова, як і звертання, не виступають членами речення.

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та за інтонацією (неокличне чи окличне).
2. Виділіть граматичну основу (головні члени) речення.
3. Вкажіть вид речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).
4. Визначте другорядні члени (якщо є). Поставте до них питання.
5. Знайдіть звертання (якщо є).
6. Знайдіть вставні слова (якщо є).

Зразок усного розбору

Серед села Раставиця входить в широкий ставок (І. Нечуй-Левицький).

Речення розповідне, неокличне. Граматична основа речення — *Раставиця* (підмет), *входить* (присудок). У реченні є другорядні члени, тому воно поширене. *Входить* (де?) *серед села* — обставина; *входить* (к у д и?) *в ставок* — обставина; в ставок (я к и й?) *широкий* — означення.

Зразок письмового розбору

де? який?
Серед села Раставиця входить в широкий ставок.
 що куди?
 робить?

(Розпов., неокл., пошир.)

Виконуючи синтаксичний розбір речення, підкреслюйте прийменники разом з іменниками, до яких вони відносяться.

461. Прочитайте. Усно розберіть кожне речення.

Он верби одступились од берега й розсипались на зеленій траві. Соняшники заплутались голівками в гіллі. Нижче од ставка Раставиця повилась між зеленими левадами та вербами (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

462. Виконайте письмовий синтаксичний розбір речень.

1. І славлять піснею життя птахи, дерева, люди (*М. Луків*). 2. Обізвалася трава голосами тисяч своїх жильців: коників, метеликів, жуків (*Панас Мирний*). 3. На ставку купались гуси, били крилами об воду, то сварились, то кричали голосним, веселим криком (*Олександр Олесь*).

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Лист. Адреса

1. Чи доводилося вам писати листи? До кого ви писали?
2. Як ви розпочнете лист: а) до родичів; б) до товариша; в) до вчителя?
3. Чи потрібно вживати в листі словосполучення певного типу (*як-от: бажаю успіху, щиро дякую, хай Вам щастить, на все добре тощо*)?
4. Чи потрібно в листах уживати звертання?

Листи бувають **офіційні** та **приватні**. Коли звертаємося до якоїсь організації, посадової особи, то пишемо офіційні листи. Якщо складаємо листа друзям, рідним, тоді ці листи — **приватні** (особисті). Листи також можуть бути **колективні** (від класу, трудового колективу) та **індивідуальні** (від однієї особи). Листи, в яких вітаємо когось, — **поздоровчі** (вітальні).

На початку листа обов'язково слід назвати **особу**, до якої звертаєтесь. А в кінці — поставити **дату й підпис**.

463. Прочитайте уривок із листа Василя Стуса до сина. Це лист офіційний чи приватний? Яка роль звертання в листі? Як ви вважаєте, чому займенники *ти*, *твій* поет пише з великої букви.

Дорогий сину, Твого листа я чекав довго — і дочекався! Приємний, майже дорослий лист. Дуже радий, що Твоє серце вже здорове...

Твоє коло улюблених предметів розширилося — і так має бути. Світ занадто великий і, щоб більше про нього знати, треба цікавитися багатьма речами...

Що то є — залізничний гурток? Я не збагнув. Дитяча залізниця?

Мати справу з залізом — хай це буде і тільки гурток — теж потрібне нам, мужчинам. Бо мужчина — це значить залізний. Ну, а музика робить нас людьми. Щоб ми багато могли відчувати — й такого, чого словами не викажеш.

Якщо ви звертаєтесь у листі до кількох осіб, потрібно писати особовий займенник ви з малої літери. Коли ви підкреслюєте шанобливе ставлення до людини, — пишеть цей займенник з великої літери.

464. I. Прочитайте лист-гумореску. Чи можна так писати офіційні листи? Як потрібно було оформити лист такого змісту?

Шановні Петрусові матусенько й татусеньку!

Поспішаю потішити ваші серденька тим, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. Має великий потяг до природоньки — у лісочку він розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га соснячка, в результаті чого адміністрації табору подано рахуночок на 33 271 грн 14 к. До того ж він знає дотепненькі анекдотики, від яких червоніє навіть наш сторож. Після розмовоньки з Петрусиком мені залишається хіба що написати заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

З табірним привітиком комендант Д. ВОВЧЕНКО.

II. Які правила безпеки порушив хлопець? Наведіть відомі вам приклади гарних вчинків ваших однолітків.

Офіційні листи пишуться стислою діловою мовою. В офіційних листах використовується **офіційно-діловий стиль** мовлення, яким пишуться закони, угоди, документи.

465. Прочитайте уривок з офіційного листа. Чим він відрізняється від приватного?

Навчальний центр «Сократ» просить адміністрацію гімназії «Троєщина» Деснянського району м. Києва звільнити від занять 12 жовтня 2022 року учня 5-А класу Мельничука Олександра Анатолійовича для участі в міських змаганнях з робототехніки між учнями 5-6 класів.

30.09.2022 р.

Тренер *С. Савченко*

466. Прочитайте. Визначте, з якого типу листів узято уривки.

1. Шановна Маріє Петрівно! Вітаю Вас із ювілеєм! Усе своє життя Ви присвятили вихованню й навчанню дітей, завжди до останку віддавали себе нелегкій роботі. Дуже дякую за все, чого Ви навчили мене. У цей день зичу Вам міцного здоров'я, добра й щастя, успіхів у житті й у праці.

2. Здрастуй, моя любя сестричко! Дякую тобі за листа, а також за приємну звістку про твої успіхи. Я так зраділа за тебе! Прийми мої привітання з приводу закінчення університету. Тепер ти зовсім доросла, самостійна людина. Я дуже скучила за всіма. Як удома? Як себе почуває бабуся? Передавай їй привіт від мене.

3. Адміністрація заводу автомобільних кранів м. Дрогобича Львівської області просить надати інформацію про наявність деталей до збиральних верстатів.

467. І. Прочитайте текст за три з половиною хвилини.

ЕЛЕКТРОННЕ ЛИСТУВАННЯ: БУДЬМО ОБЕРЕЖНІ

Один із засобів поширення комп'ютерних вірусів є електронна пошта. Відкривання вкладеного файлу або листа від незнайомої людини, перехід на якийсь сайт за покликанням, уміщеним у листі, може призвести до поширення вірусу у вашій системі.

У вашому комп'ютері, планшеті або мобільному телефоні, певно, міститься інформація, яку хотіли б отримати інтернет-злочинці — хакери: електронні адреси, імена та дати народження інших людей, особисті фотографії тощо. Припустимо, що хакер отримав доступ до вашої особистої інформації. Як він може нашкодити вам? Наприклад, надіслати від вашого імені всім вашим знайомим електронні листи або текстові повідомлення з недостовірною або образливою інформацією, поширити ваші таємниці, надіслати файли з комп'ютерними вірусами.

Як забезпечити себе від подібних неприємностей? Запам'ятайте кілька порад.

Ніколи не відкривайте електронні листи, які надійшли до папки зі спамом. Якщо вам надійшов електронний лист до папки «Вхідні» від незнайомої людини або ви не чекаєте цього листа взагалі, не відкривайте його. Такі листи або ж неочікувані повідомлення в соціальних мережах, які містять спонукання до відкривання й читання на зразок «тисни тут і дізнавайся більше», можуть встановити на ваш телефон або комп'ютер зловмисне програмне забезпечення, яке завдасть шкоди не лише вам, а й інформації, яку ви маєте про своїх друзів та родичів. Якщо електронний лист або повідомлення здається підозрілим, не відкривайте листа і не переходьте за покликаннями у повідомленні. Якщо підозрілого листа або повідомлення надіслано знайомою людиною, зателефонуйте їй і спитайте, чи надсилала вона вам якісь повідомлення чи електронні листи.

Якщо ви вже відкрили листа від незнайомої людини, ніколи не переходьте за покликаннями на будь-які сайти.

А ще подбайте про те, щоб ваші паролі в інтернеті були «міцними»: зробіть їх більшими за вісім символів, використовуючи поєднання цифр і літер — великих і малих; не використовуйте однакові паролі для різних облікових записів; не створюйте паролі, пов'язані з іменами, прізвищами, кличками домашніх улюбленців, датами народження тощо (За С. Дзюбою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи можна відкривати листи від незнайомих вам людей, надіслані електронною поштою?
2. Чи можна переходити за покликаннями, розміщеними в електронних листах чи повідомленнях, якщо ви не очікували листа чи повідомлення?

468. I. Розгляньте малюнок. Зверніть увагу на правильне оформлення конверта.

II. Запишіть за зразком на малюнку: а) власну адресу; б) адресу своїх родичів; в) адресу друга (подруги), що мешкає в іншому регіоні України.

469. I. Дайте відповіді на запитання.

1. Які бувають листи?
2. Як використовуються звертання в листах?
3. Коли і як у листах уживаються слова, що підкреслюють шанобливе ставлення до людей?
4. Як треба правильно оформлювати конверт?

II. Складіть і оформіть листа другові (подрузі). Правильно заповніть конверт.

470. Складіть і оформіть коротенькі поздоровчі листи: а) бабусі (дідусеві) з нагоди ювілею; б) своїй першій учительці до Нового року; в) другові (подрузі) до дня народження.

§ 52. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Яке речення називається складним? Як поєднуються частини складного речення і які розділові знаки ставляться між ними?

471. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичні основи. Як називаються такі речення?

1. Блищали стерні, сріблилася обвішана разочками роси павутина. 2. На небі ще висів блідий ріжок місяця, а на сході вже біліла смужка світанку (*З тв. Григора Тютюнника*).

Речення бувають **прості** і **складні**. Складним називається таке речення, яке має дві і більше граматичні основи. Наприклад: *Іде дощ, блимають блискавки, гримить весняний грім* (*О. Гончар*). У цьому складному реченні три граматичні основи.

Частини складного речення поєднуються за змістом та інтонацією. Між частинами складного речення ставиться кома. Наприклад: 1. *На сході червоніє небо, вже гаснуть зорі.* 2. *Зійшло сонце, і роса на траві зблищала* (*З тв. М. Коцюбинського*).

Пунктограма. Кома між частинами складного речення.

Частини складного речення можуть з'єднуватися **сполучниками** і(й), *та, а, але, щоб, тому що, бо, словами* коли, який, де, а можуть бути поєднані **без сполучників**. Наприклад: *Чорніла вогка земля, і жовтів пісок, бо недавня буря змела тонку пелену нерясного снігу. Місяцями зеленіли сосни, їхні стовбури були руді* (*О. Донченко*).

472. І. Прочитайте текст. Вкажіть, які речення прості, а які складні. Як поєднуються частини складних речень?

Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном. Чорна хмара швидко росла і бігла. Море почорніло під нею,

і вона в одну мить неначе поглинула корабля. З моря набігла хвиля з білими густими гребенями і почала танцювати навколо човна. Микола був уперше на морі. Його душа трохи сполохалась. Він сидів на човні і сумно дивився на хвилі. У море впали краплі дощу, а за ними несподівано загув страшний вітер (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

II. Поясніть правило «Кома між частинами складного речення».

473. Прочитайте. Випишіть спочатку складні речення, частини яких з'єднані між собою за допомогою сполучників, а потім ті, частини яких поєднуються без сполучників. Підкресліть граматичні основи.

1. Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках горить чиста роса (*Панас Мирний*). 2. І будуть литись теплих сліз потоки, і в них бринітимуть слова (*Олександр Олесь*). 3. Іде дощ краплистий, діти бігають під дощем (*Ю. Яновський*). 4. Дні стояли у шелестах золота, у виступах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів (*М. Стельмах*). 5. Солов'ї заливисто перетяхкуються у вербах, по садках, і вся ніч сповнюється тільки солов'їним співом (*О. Гончар*).

474. З поданих простих речень утворіть за зразком складні, вибираючи сполучники з довідки.

З р а з о к. Травень убрав місто в зелень. Зацвіли нарциси й тюльпани. — Травень убрав місто в зелень, і зацвіли нарциси й тюльпани.

1. Каштани пишаються свічками цвіту. Бузок сповнює пахощами весь двір. 2. Діти поспішають до школи. Незабаром пролунає дзвоник на перший урок. 3. Миколка добре вивчив урок. Він не міг з переляку сказати ані слова. 4. За обрієм сховалося сонце. Сірі сутінки почали помалу спускатися на нагріту сонцем землю. 5. Олексій не знав. Ми його чекатимемо біля спортивного майданчика.

Довідка: а, бо, але, і, що.

475. I. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Чим складне речення відрізняється від простого?

2. Як поєднуються частини складного речення? Наведіть приклади.

3. Як визначити, скільки частин має складне речення? Наведіть приклади.
4. Який розділовий знак ставиться між частинами складного речення?

II. Спишіть текст, уставивши потрібні за змістом дієслова з довідки. Поставте розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

Не раз ... Кодак із рук до рук не раз Кодацькі скелі ... гарячою кров'ю аж поки нарешті ... тут усе і вибухи гармат, і гомін бойовища, й пісні волі. І ... тільки один живий свідок давніх подій — поріг Кодацький що й досі ... за лицарями волі та... нам про минуле (А. Кащенко).

Довідка: переходити, вмиватися, зникати, лишатися, тужити, співати.

476. Напишіть невеликий твір за поданим початком, уживаючи прості та складні речення.

ДОРОГА МЕНІ ЛЮДИНА

Найдорожча для мене людина — це ... . За характером вона ... . Риса, яка найбільше мене приваблює, — це ... .

477. Випишіть із підручника з української літератури три складні речення, частини яких поєднуються за допомогою сполучників, і три складні речення, частини яких з'єднані без сполучників. Підкресліть граматичні основи речень.

Мій конспект

Складним називається речення, яке містить дві або більше граматичних основи. Частини складного речення поєднуються за допомогою сполучників або без сполучників, лише за інтонацією та за змістом. Між частинами складного речення ставиться **кома**.

Друга неділя травня — День матері

Чи є в світі що світліше,
Як мамині очі,
Що все зорять за дітками,
Як вдень, так і вночі?
Чи є в світі що щиріше,
Як серденько мами,
Яке б'ється для дитини
Днями і ночами?
Чи є в світі що дорожче,
Як мама кохана,
Що трудиться для дитини
До ночі від рана?

І. Блажкевич

1. Що вам відомо про святкування Дня матері в Україні?
2. Як ставиться авторка поезії до матері?
3. Доберіть п'ять слів, які, на вашу думку, є найголовнішими рисами людини, що займається навчанням і вихованням дитини.

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте вид речення за метою висловлювання та інтонацією.
2. Виділіть прості речення у складному, знайдіть граматичні основи.
3. Визначте другорядні члени в кожній частині речення.

Зразок усного розбору

Дерева в саду хитає вітер, жовтий лист летить мені до ніг (В. Сосюра).

Речення розповідне, неокличне, складне, складається з двох частин. У першій частині граматична основа *вітер хитає*, у другій — *лист летить*. Обидві частини поширені.

Зразок письмового розбору

1

2

Дерева в саду хитає вітер, жовтий лист летить мені до ніг. (Розпов., неокл., складне, частини пошир.)

478. Прочитайте. Розберіть речення спочатку усно, а потім письмово.

1. На ланах грає сонячна хвиля, під хвилею спіє хліборобська доля. 2. На серці стихають негоди, на думку не йдуть клопоти. 3. Сльози не ллються, а голос рветься (*З тв. Панаса Мирного*). 4. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (*Т. Шевченко*). 5. Від вітру гілля розгойдується, жовте листя падає додолу (*Є. Гуцало*).

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Твір-роздум на основі власного досвіду

1. Що таке роздум?
2. З яких частин він складається?
3. Чим відрізняється стягнений роздум від розгорнутого?

479. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

Тато дав Андрійкові гроші й сказав:

— Як ітимеш зі школи додому, зайдеш у крамницю, купиш цукру й масла.

Андрійко поклав гроші в кишеню піджака та й забув про них. На фізкультурі роздягався й кидав піджак на траву, поки вправи робили.

Після уроків згадав, що треба ж зайти до крамниці. Засунув руку в кишеню, а грошей немає. Злякався Андрійко, зблід. Стоїть, не може й слова промовити. Діти питають:

— Що з тобою, Андрійку? Розповів хлопчик про своє нещастя.

— Допоможімо Андрійкові, — сказала Таня. — У кого є гроші, — давайте зберемо нашому другові.

Кожен поліз до кишені. Хто п'ятдесят копійок, хто гривню або дві знайшов. Тільки Степан сказав:

— Хай береже гроші. Сам загубив — сам хай і думає, що тепер робити. Не дам ні копійки.

Сказав і пішов додому.

Підраховали зібрані гроші — якраз вистачає, пішли гуртом до крамниці, купили цукру й масла. Радісний повертався Андрійко додому.

Наступного дня ніхто не захотів із Степаном сидіти. Він залишився сам. Степан і скаржиться вчительці:

— Чого це зі мною ніхто сидіти не хоче?

— Запитай у товаришів, — відповіла вчителька (За В. Сухомлинським).

II. Чи правильно вчинили діти, допомігши Андрійкові?

480. Пригадайте і запишіть п'ять прислів'їв про дружбу. Складіть усний розгорнутий роздум про те, яким повинен бути справжній друг.

♦ До речі...

Живе у Світлодарську на Донеччині звичайний школяр Данило Харченко. У нього добре серце й неабиякі підприємницькі здібності.

Хлопець любить собак, жаліє і годує залишених господарями тварин. Щодня школяр купує їжу для безпритульних собак і приходять у місце, де чотирилапі чекають свого благодійника, радісно зустрічаючи Данила.

Де хлопець бере гроші на їжу для кинутих напризволяще тварин? Заробляє сам. Під час літніх канікул або у вихідні Данило ловить рибу, сам солить і сушить її, а потім продає, ще й доставляє додому замовникам, з якими налагодив зв'язок у соціальних мережах. Доставка велосипедом 5 гривень коштує. Отак хлопець заробляє гроші, а витрачає на братів наших менших.

Мрія Данила — відкрити притулок для тварин, і він уже знає, як цю мрію втілити в життя (За матеріалами інтернет-видань).

481. Складіть і запишіть розповідь про вчинок когось із ваших знайомих, який вам запам'ятався, або перекажіть своїми словами історію про Данила Харченка. Висловлювання закінчіть роздумом, розпочавши його так: «Цей вчинок справді вразив мене, тому що...».

§ 53. ПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Що називається прямою мовою і які розділові знаки вживаються у реченнях із прямою мовою?

482. Прочитайте речення. Дайте відповіді на подані запитання.

1. «Вітю! Ти справді хочеш зі мною дружити?» — запитав Павлик. 2. Павлик запитав Вітю, чи той справді хоче з ним дружити.

1. Якими частинами відрізняються перше і друге речення?

2. У якому реченні думку мовця передано точно, без змін?

Пряма мова — це висловлювання будь-якої особи, передане від її імені дослівно, без змін. Пряма мова супроводжується **словами автора**, які вказують, кому належить пряма мова.

Наприклад:

слова автора
Український педагог
В. Сухомлинський говорив:

пряма мова
*«Мова — це віконця, крізь
які людина бачить світ».*

І пряма мова, і слова автора **інтонуються як окремі речення**. Між прямою мовою і словами автора робиться вичікувальна пауза. Наприклад: 1. «Мамо, / чи кожна пташина в вирій на зиму літає?» // — в неньки спитала дитина (Леся Українка). 2. Тарас Шевченко вірив: // «І оживе добра слава, / слава України».

483. I. Прочитайте. Знайдіть речення з прямою мовою і словами автора.

Існує багато чудових слів про Батьківщину. «Куди б доля не закинула людину, але їй завжди має світити отой найперший і найдорожчий вогник великої любові до отчого краю», — писав Василь Скуратівський. І поет Іван Нехода підтверджує це: «Багато бачив я країв, та отчий дім з тополею, мов зірочка, мені світив» (З журналу).

II. Розвиваємо емоції. Розкажіть, що ви уявляєте, коли вимовляє-

Пряма мова **береться в лапки** і починається з великої букви. Коли пряма мова стоїть після слів автора, то перед нею ставиться **двокрапка**, а в кінці ставиться потрібний розділовий знак. Наприклад: *Батько оглянув пораненого птаха і сказав: «Треба його погодувати!»* (Л. Смілянський).

Коли пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться або кома, або знак питання, або знак оклику і після будь-якого з цих знаків — **тире**. Слова автора починаються з малої букви. Наприклад: *«До булави треба голови!»* — казали між собою запорожці стару приказку (О. Іваненко).

Пунктограма. Розділові знаки при прямій мові.

484. Прочитайте речення. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові».

1. Батько промовив: «Дорога далека, сідай швиденько» (М. Чабанівський). 2. «Чи є щось золота дорожче на землі?» — у мудреця спитали люди. 3. Подумав трохи й відповів мудрець: «Дорожча дружба є і буде!» (За М. Познанською).

485. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

І. 1. Кожен порядний українець має побувати в Берестечку (С,с)казала вчителька. 2. Що за краса ці села! А які чудові назви Ставища, Мрія, Царівка... (З,з)ахоплювалася мама. 3. Батько промовив (Х,х)лопчина цей теж напевно оглядав фортецю. 4. Северин звернувся до гурту (Т,т)овариство всі ви чули що знайдено козацьку шаблю (З тв. Зірки Мензатюк).

ІІ. Куди ж ви матусю? (С,с)полохано кинулись діти (Б. Олійник). 2. Зазирнув до купе провідник і сказав (З,з)дається зараз ваша станція молоді люди (Я. Стельмах). 3. Петро прошепотів Миколо Івановичу он на березі горихвістка сидить (А. Давидов). 4. І мовлять учні (З,з)емлю милу

повік любить не перестанем (М. Сом).

Речення з прямою мовою можна зобразити **схематично**. При цьому користуються такими умовними позначками: **А** — слова автора з великої букви; **а** — слова автора з малої букви; **П** — пряма мова.

486. Попрацюйте в парах. Замініть подані речення реченнями з прямою мовою.

1. Максим відказав, що життя в неволі нічого не варте.
2. Дівчинка запитала в матері, чи всі птахи відлітають у вирій.
3. Директор оголосив, що до школи приїдуть іноземні гості.
4. Учителька запитала Василька, чому він не виконав домашнього завдання.
5. Екскурсовод повідомив, що цей експонат дуже цінний.

487. Допишіть речення, ставлячи замість крапок пряму мову і потрібні розділові знаки. Накресліть схеми речень.

1. ... — радісно вигукнула Оленка, побачивши подругу.
2. Учитель нас попередив: ... .
3. ... — відповів я дідусяві.
4. Контролер запитав: ... ?

Мій конспект

Пряма мова — чийсь слова, передані дослівно. Пряму мову можуть супроводжувати слова **автора**. Пряма мова **береться в лапки**. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, після неї ставиться кома або знак оклику чи знак питання, тире і з малої букви пишуться слова автора. Якщо пряма мова стоїть після слів автора, то перед прямою мовою ставиться двокрапка, відкриваються лапки, і пряма мова пишеться з великої букви.

§ 54. ДІАЛОГ

Що таке діалог? Які розділові знаки ставляться при діалозі?

488. І. Прочитайте текст. Скажіть, хто бере участь у розмові. Визначте тему та основну думку тексту.

По Десні чахкотить бакенщикова моторка з ліхтариком на маленькій щоглі і прапорцем на кормі. Зробивши півколо, підрулює до берега. Хлоп'ята наввипередки мчать до неї, аж бризки увсебіч розлітаються.

— Дядьку Назаре, покатайте! — просять бакенщика.

Він глушить мотора, викидає на берег якорець.

— Бач які! — мружить голубі очі під вицвілими на сонці бровами. — Чого б це я вас задарма катав? От яке ви сьогодні добре діло зробили?

— А ми рибу ловили. Руками. В озерці її аж кишить. Тільки маленька, — хваляться Олег і Петрик.

— В озерці, кажете? — перепитує. — Ану покажіть, де воно. Озеречко сховалося за лозняком, у видолинку. Дядько Назар обходить його, приглядається до води, порослої зіллям, міряє патичком глибину.

— Так ось що, хлопці, — обводить кожного поглядом. — Бойове завдання вам буде. Гайда по домівках по відра, по тазики! І негайно сюди повертайтеся.

Невдовзі на озері кипить робота. Хлоп'ята черпають воду з риб'ячим мальком, передають відра, тазики з рук у руки, по ланцюжку, а вже дядько Назар випускає мальок у річку. Було озерце й немає. Тільки малі жабенята стрибають на дні, не зрозуміло їм, куди вода поділася.

— От і зробили ми добре діло, — мовить. — Озеречко за тиждень висохло б, і рибі — каюк. А в Десні їй роздолля, за літо велика виросте. А тепер, хлопці, можна і покататися! (За В. Чухлібом).

ІІ. Як записано пряму мову в тексті?

Розмова двох осіб називається **діалогом**. Діалог складається з **реплік**. Кожна репліка пишеться з нового рядка, без лапок, перед нею ставиться **тире**.

Пунктограма. *Тире при діалозі.*

- 489.** Прочитайте вірш Миколи Романченка. Визначте репліки в діалозі. Спишіть, ставлячи тире перед кожною реплікою.

ЩО ТАКЕ АКРОСТИХ?

Ти, Максимку, щось притих.
Я читаю акростих!
Що ж воно таке за штука? —
запитав дідусь онука.
Перші літери рядків
зверху вниз я разом звів.
Ось і вийшло слово з них,
це, дідусю, — акростих.

- 490.** Попрацюйте в парі з сусідом/сусідкою по парті. Запишіть подані речення у формі діалогу. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

Михайлик запитав в Олега, чи розв'язав він задачу. Олег відповів, що вже розв'язав. Тоді Михайлик попросив, щоб друг пояснив йому, як цю задачу розв'язувати. Олег сказав, що допише вправу з української мови, а потім обов'язково допоможе товаришеві.

- 491. І.** Прочитайте текст і дайте йому заголовок. Розгляньте малюнок. Скільки осіб бере участь у розмові? Перекажіть текст (усно).

Діти граються в бузька́. Раптом Євгенко зупиняється, здивовано задерши голову. На шляху стоїть якась дівчинка, що з'явилася тут несподівано. У незнайомки смагляве обличчя, рівний ніс, чорні брови. Сливові очі дивляться насторожено, хоч і без страху. Дівчинка зодягнена в яскраве смугасте плаття, з-під якого виглядають червоні шаровари.

— Ти хто? — цікаво запитує хлопець.

Усі діти, забувши про гру, збираються довкола незнайомої дівчинки.

— Саййора, — помовчавши, відказує вона.

— Хто? — дивується Євгенко.

— Мене звуть Саййора, — так само поважно відказує дівчинка. І вмить її смагляве обличчя проймається усмішкою.

— Хочеш із нами грати в бузька і жаб? — питає Шило.

— Я не вмію.

— Швидко навчимо, — говорить Євгенко.

— Мене вдома чекають, — заперечує дівчинка.

— Ти хоч подивись, як ми граємося, — озивається Катря, а потім запитує: — А звідки ти?

— Ми вчора приїхали з Узбекистану.

— Ага, з Узбекистану, — каже Шило так, наче стверджує почуте.

— А з ким ти приїхала? — допитується Катря.

— З батьком і матір'ю. А прізвище моє Кравченко.

— Саййора Кравченко? — недовіжливо запитує Євгенко.

— А приїхали ми в гості до баби Степаниди. Я тепер на канікулах... То я пішла, бо мене вже чекають...

І Саййора почала повільно віддалятися. Усі дивилися їй услід, забувши про гру. Її несподівана поява, її ім'я, її темні очі — усе було загадкою і таємницею (За Є. Гуцалом).

II. Що ви знаєте про українців, які мешкають у країнах близького зарубіжжя? Продовжіть розповідь про дівчинку Саййору.

Розмова, в якій бере участь кілька осіб, називається полілогом.

492. Розвиваємо уяву. Складіть і запишіть полілог, уявивши таку ситуацію: ви знайомите двох своїх друзів, які не знають одне одного.

Мій конспект

Діалог — це розмова двох осіб. Кожна репліка діалогу пишеться з нового рядка, перед нею ставиться тире. Репліки діалогу в лапки не беруться. Решта розділових знаків ставиться так само, як і при прямій мові.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

Складання діалогів. Заміна прямої мови непрямою

493. I. Прочитайте діалог. Дайте відповіді на подані запитання.

- Алло! Це хто? Сашка можна?
- Я Сашкова мама. Його зараз немає вдома.
- А де він?
- Зателефонуй, будь ласка, пізніше.
- Угу.

1. Чи дотримано в розмові правил етикету?
2. Які правила ведення телефонних розмов вам відомі?
3. Які слова ввічливості слід ужити в поданому діалозі?

II. Запишіть поданий діалог, змінивши його з урахуванням правил етикету.

494. Складіть і запишіть діалоги, відтворивши телефонні розмови в таких ситуаціях:

а) ви телефонуєте до однокласника/однокласниці, щоб дізнатися домашнє завдання;

б) ви телефонуєте мамі, щоб попередити, що після школи зайдете до друга/подруги.

495. I. Прочитайте. Доберіть до тексту заголовок. Усно перекажіть.

У Києві завжди багато туристів з усього світу. У деяких країнах світу, зокрема у Франції, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії, студенти закладів вищої освіти вивчають українську мову. Тому часом до нас прибувають туристи, які вчаться говорити українською мовою.

— Скажіть, будь ласка, де тут поблизу поштова шухляда? — звертається до молодого киянина білявий бородань, який тримає в руках листа.

— Не шухляда, а ящик. Поштовий ящик, — поправляє його супутник в окулярах. — Поштова скринька на розі, — відповідає дівчина. Вона здогадалася, що це іноземці, які вивчали українську мову самотужки.

— Якщо я не так сказав, пробачте, будь ласка, і поясніть, як правильно, — попросив бородань.

— Із задоволенням, — привітно усміхається дівчина. — Ящик — це предмет для зберігання або перевезення чогось. Скринька — це ящик зі щілиною, в яку ви вкинете свого листа.

— Дякуємо за пояснення, ви дуже люб'язні, — сказали іноземці (За А. Коваль).

- II. Розгляньте малюнок на с. 240. Про що ще, на вашу думку, іноземці могли б запитати молоду киянку? Продовжіть їхній діалог.
- III. **Розвиваємо уяву.** Уявіть, що туристи-іноземці, які вивчали українську, прибули до вашого міста (селища, села). Вони попросили пояснити, як дістатися до відомої в цій місцевості пам'ятки архітектури. Складіть і запишіть діалог, що відбувся між вами.

Непрямою мовою називають чиєсь висловлення, передаване не дослівно, а зі збереженням змісту. Наприклад: *Марійка сказала, що з усіх видів спорту їй найбільше до вподоби плавання. (Порівняйте: Марійка сказала: «З усіх видів спорту мені найбільше до вподоби плавання»).*

496. Попрацюйте в парі з сусідом/сусідкою по парті. Замініть пряму мову на непряму, перероблені речення запишіть.

1. Мені сказала мати: «Розцвіла ромашка біля хати» (Г. Кривда). 2. «От і принесли нам лебеді на крилах життя», — говорить мій дід Дем'ян (М. Стельмах). 3. «Мене звуть Олена Пилипівна», — сказала вчителька (О. Донченко). 4. «І чого ти, сину, такий зажурений?» — запитала мати в Андрія.

497. I. Прочитайте за особами. Де відбувається діалог? Поясніть вивчені пунктограми.

— Добрий день!

— Добрий день. Чим можу допомогти?

— Я хотів би прочитати книжку про пригоди двох хлопців — Яви і Павлуші. Здається, ця книжка називається «Теодори з Василівки». А хто її автор, я, на жаль, не запам'ятав.

— Цю книжку написав Всеволод Нестайко. Називається вона «Тореадори з Васюківки». Та, здається, цієї книжки зараз немає. Можу запропонувати інші твори Всеволода Нестайка. Вони стоять на другій полиці цього стелажа. Можете вибрати.

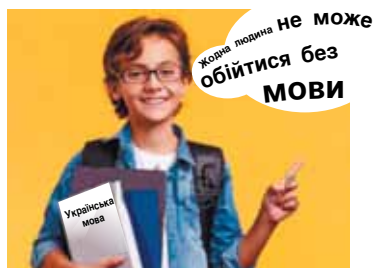
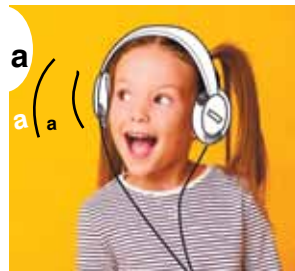
— Так, дякую. Я візьму «Чудеса в Гарбузянах».

II. Складіть і запишіть діалог, який би міг відбутись: а) у книгарні; б) у шкільній їдальні.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що називається словосполученням?
2. Виконайте синтаксичний розбір словосполучень *щира розмова, посадити дерево, впевнено відповісти*.
3. Які види речень за метою висловлювання вам відомі? Наведіть приклади.
4. Які речення називаються окличними?
5. Поясніть, які розділові знаки ставляться в кінці речення.
6. Що таке граматична основа речення?
7. Розкажіть про головні члени речення. Наведіть приклади. Чи бувають речення з одним головним членом?
8. Які другорядні члени речення вам відомі? На які питання вони відповідають?
9. Які члени речення називаються однорідними? Що таке узагальнювальні слова?
10. Які розділові знаки ставляться в реченнях з однорідними членами? Складіть два речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.
11. Що таке звертання? Розкажіть про вживання розділових знаків при звертанні. Наведіть приклади речень.
12. На що можуть вказувати вставні слова? Наведіть приклади речень із вставними словами.
13. Яке речення називається складним? Чим воно відрізняється від простого? Наведіть приклади.
14. Якими сполучниками з'єднуються прості речення в складному? Які розділові знаки ставляться?
15. Що таке пряма мова? Що таке слова автора?
16. Розкажіть про розділові знаки при прямій мові. Наведіть приклади речень з прямою мовою.
17. Що таке діалог? Що таке репліка?
18. Розкажіть про розділові знаки при діалозі й полілозі. Наведіть приклади.

Говорять ваші однолітки

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5 КЛАСІ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ

1. Який розділ науки про мову називається лексикологією?
2. Як відрізнити багатозначні слова від омонімів?
3. Що таке синоніми? Доберіть до слова *йти* якнайбільше синонімів?
4. Що таке антоніми?
5. Які слова називаються антонімами?
6. Що вам відомо про правопис іншомовних слів?
7. Що таке діалектні, професійні і просторічні слова? Що вам відомо про сленгові слова?
8. Які види словників ви знаєте?

498. І. Прочитайте. Чи можна вважати це текстом? Чим відрізняється текст від групи речень? Перекажіть текст, використовуючи малюнок.

Коли я чую слово «Вітчизна», в душі моїй звучить голос матері, що читає мені оті чудові рядки нашого Тараса Шевченка про сонечко, веселку, сокорину. Мені пригадується та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських. Пам'ятається навіть, як на квітці рожі, що полум'яніла під вікнами, трепетав великий барвистий метелик. Шелестіло листя на тополі. На зеленій галявині під

тополею стояв півень з червоним гребінцем, а в блакитному небі пливла біла хмарина. Мати заспівала пісню «Ой піду я лугом, лугом-долиною...» Мабуть, з цієї хвилини починається моє життя в казковому світі слова (За В.Скुरатівським).

II. Назвіть у тексті відомі вам частини мови.

III. Виконайте синтаксичний розбір передостаннього речення.

499. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) зі словами, ужитими в прямому значенні; б) зі словами, ужитими в переносному значенні.

Здорова людина, світла думка, металевий голос, права рука, кукурудзяне борошно, сливові очі, чисті помисли, ожиниовий сік, яблучне повидло, оксамитовий голос, паркова доріжка, радісна пора.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних перших слів складеться початок прислів'я: «... сила».

500. I. Прочитайте текст. Випишіть синоніми до слова *летіти*.

Кружляє в повітрі невеликий смугастий джміль. Уперше він вилетів після зимового сну. Ось зробив ще одну петлю й сів на сон-квітку. Заклопотано висмоктує теплий солодкий сік. А над ним в'ється жовтий метелик, граючи на сонці ніжними крильцями. Та й біля кожної квітки пурхають комахи. Їм весело й тепло після сну (За О. Копиленком).

II. Виконайте повний синтаксичний розбір першого речення

501. Запишіть речення, вставляючи на місці пропусків потрібні слова.

Рідкий, рідкісний	... туман піднявся над річкою врівень з нижнім гіллям дерев (Л. Смілянський). Трюфель — це ... гриб, дуже дорогий і поживний (М. Чабанівський).
Змерзнути, замерзнути	Далі чекати на вулиці було вже неможливо: хлопець дуже ... (О. Донченко). Зима видалась люта, море біля берегів ... (Л. Дмитерко).
Талан, талант	Ні, немає щастя й ... в цій справі (Панас Мирний). Іван Франко поєднував у собі великий талант художника з глибоким розумом ученого (М. Шалата).

502. Розгляньте синоніми до слова *свіжий*. Які синоніми до цього слова доречно вжити з поданими словами? Доберіть до утворених словосполучень антоніми.

Зразок. Чистий одяг — брудний одяг.

Одяг, обличчя, газета, хліб.

свіжий		сьогоднішній
		м'який
		чистий
		батьорий

503. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) із вставленою буквою *и*; б) із вставленою буквою *і*.

Практ..ка, цикор..й, еп..зод, опт..ка, н..мфа, реакт..вний, арб..тр, арт..ст, засп..ртований, кр..тичний, унц..я, кл..мат, акт..віст, арх..тектор.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову Л. Костенко: «... . Ніяка перемога так не вчить».

504. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Прокоментуйте орфограму «Подвоєні букви в іншомовних словах».

1. У каюту вскочив матрос перевірити, чи добре задраний і(л,лл)юмінатор (О. Донченко). 2. Високі стовбури дерева, рівні, як коло(н,нн)и, високо розкидали рясне гілля (І. Нечуй-Левицький). 3. Го(л,лл)андською квіткою називають тюльпан (К. Тищенко). 4. З обличчя Та(л,лл)і(н,нн) сон свій витер. До праці та(л,лл)і(н,нн)ці ідуть (В. Лучук).

505. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Коли заходить мова про діалекти, згадують насамперед слова, якими послуговуються жителі Західної України, наприклад: *мешти* — *туфлі*, *гачі* — *штани*, *трюскавки* — *полуниця*, *кнайпа* — *кав'ярня*. Насправді ж цікаві діалектизми є в кожному регіоні України. На Волині шовковицю називають морвою. На Київщині кияхи — це кукурудза. На Закарпатті всі: і діти, і молодь, і старші люди — люблять

прогулянки на біціглі (велосипеді). Як по-різному називають картоплю в різних місцевостях: *бульба* (Рівненщина і Львівщина), *бараболя* або *барабуля* (на Тернопільщині та Хмельниччині), *крумпля* та *ріпа* (на Закарпатті). Буває, що й звичними для всіх словами називають дещо інші предмети. На Київщині *тарілочки* — це не посуд, а квіти айстри. А коли вам на Чернігівщині запропонують нарвати стручків, знайте, що мова йде про горох. Мандруючи Україною, запам'ятовуйте колоритні слова! (З блогу).

II. «Я хочу сказати своє слово». У яких регіонах України ви бували? Які діалектні слова ви запам'ятали?

506. Спишіть речення, добираючи до виділених слів фразеологізми з довідки. За потреби скористайтеся довідкою.

1. Всі меблі стають проти ночі набундюченими, лихими, **раптом** поскрипують паркетини. 2. У коридорі ще раз позаглядала в усі можливі шпарки: намиста **ніде не було**. 3. Вадим **нервувався**, мабуть, чекав когось. 4. Сніжана як **здумає щось**, то вже не переконаєш (З тв. М. Павленко).

Довідка: мов корова язиком злизала, ні сіло ні впало, як на голках сидів, уб'є собі в голову.

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

1. Скільки голосних звуків в українській мові? Розкажіть про звукове значення букв я, ю, є, ї.
2. Скільки приголосних звуків в українській мові?
3. Скільки букв в українському алфавіті? Пригадайте алфавіт.
4. Як перевіряється написання ненаголошених голосних у коренях слів?
5. Пригадайте правила вживання м'якого знака.
6. Пригадайте правила вживання апострофа.
7. Наведіть приклади слів зі спрощенням у групах приголосних.

507. Запишіть подані слова у три стовпчики: а) ті, у яких однакова кількість букв і звуків; б) ті, в яких букв більше, ніж звуків; в) ті, в яких звуків більше, ніж букв.

Якість, квітень, п'ятниця, учитель, книгарня, дивак, якір, сиджу, юнак, згадка, стаття, щастя, заєць, сьогодні.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться початок народного прислів'я: «... *світі* *жить*».

- 508.** Прочитайте уривок із поезії Надії Красоткіної. Визначте тему й основну думку висловлювання. У виділених словах схарактеризуйте приголосні звуки — дзвінки чи глухі, тверді, м'які чи пом'якшені.

Невдовзі вже прилине літо,
Достигнуть **ягідки** усі.
А **скільки** ж буде того цвіту
В краплистій **лагідній** росі...
Таке ото **одвічне** диво —
Тепло усім **життя** дає.
Ох, як же **навесні** красиво
І **скільки щастя** в цьому є!

- 509.** Запишіть подані слова за алфавітом.

Вінок, акорд, вітри, вплив, гроно, ґалаґан, вікно, кавун, ґрати, двигун, дзеркальце, лани, дикобраз, мак, цемент, полон, табу, ціль.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться закінчення вислову Д. Луценка: «*Борися з проблемами доти, ...*».

- 510.** Запишіть подані слова у два стовпчики: а) із вставленою буквою е; б) із вставленою буквою и.

Ід..альний, гр..міти, квіт..нь, пов..рх, нап..сання, оз..рнутися, охорон..ць, ос..литися, пол..вати, кол..со, зм..ритися, пр..зидентський, узв..чаєний, поч..пити, завм..рати, ск..рувати.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться початок народного прислів'я: «... *хвіст не втримаєш*».

- 511. І.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Ел..ктричка стрімко вил..тіла з-за повороту і, стишуючи хід, плавно зуп..нилася біля п..рону. З п..реднього вагона вийшли дві жінки. Вони поставили на землю свої валізи і оз..рнулися.

На пероні було безлюдно. Лише за вікнами, в залі ч..кання, маячіло декілька пасажирів та біля дверей багажного відділення про щось розмовляли залізничники. Трохи далі, за станцією, поч..нався сосновий ліс. Неш..рока піщана

дорога розсікала його надвое. Вела вона до д..тячого лісового санаторію (*В. Рутківський*).

II. «Я хочу сказати своє слово». Як ви плануєте провести літні канікули? Якому відпочинку надаєте перевагу?

512. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) зі вставленим м'яким знаком; б) без м'якого знака.

Зненац..ка, різ..бяр, спочиваєш.., промін..чик, камін..чик, скел..це, дон..чин, ц..віркун, близ..ко, видніють..ся, здійсниш.., снит..ся, чес..кий, зал..ле, спал..ня, духовніс..ть, понян..чити, овал..ний, збираєш..ся, діял..ність, брин..чати, ірпін..ський, велетен..ський, кин..ся, сховаєш.., с..ніжинка, утр..ох, т..м'яний, тюр..ма.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться вислів І. Драча.

513. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) без подовження приголосних звуків; б) із подовженням приголосних звуків.

Вірніс(т)ю, спросо(н)я, ожеле(д)ю, індиче(н)я, діяльніс(т)ю, вугі(л)я, совіс(т)ю, І(л)іч, вовче(н)я, ста(т)я, ті(н)ю, обережніс(т)ю, ілюструва(н)я, єдніс(т)ю, їжаче(н)я, навма(н)я, ема(л)ю.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок народного прислів'я: «... втечеш».

514. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Спишіть, розкриваючи дужки. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

Раніше почало вставати сонце, щ(е,и)ріше доглядаючи землю. Поринули в(е,и)сняні води, задзюрчали струмочки, закл(е,и)котали в ярах, розі(л,лл)ялись ш(е,и)рокою пові(н,нн)ю. З-під снігу заз(е,и)л(е,и)ніла травиця й зв(е,и)-с(е,и)лила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва з(е,и)мля ож(е,и)ла знов, що сонце, зрадівши щастю з(е,и)млі, стало ласкавим (*М. Коцюбинський*).

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

1. Що називається словосполученням?
2. Розкажіть про головні члени речення. Наведіть приклади. Чи бувають речення з одним головним членом?
3. Які другорядні члени речення вам відомі? На які питання вони відповідають?
4. Які члени речення називаються однорідними? Що таке узагальнювальні слова?
5. Що таке звертання? Розкажіть про вживання розділових знаків при звертанні. Наведіть приклади речень.
6. На що можуть вказувати вставні слова? Наведіть приклади речень із вставними словами.
7. Яке речення називається складним? Чим воно відрізняється від простого? Наведіть приклади.
8. Що таке пряма мова? Що таке слова автора? Розкажіть про розділові знаки при прямій мові.

515. Із поданих сполучень слів випишіть тільки ті, які є словосполученнями.

Справедливий суддя, справедливість і порядок, допоміг нам, ягідний компот, запам'ятав подорож, я мандрував, знайдений на дорозі, дати відкоша, восьма година, якісь іграшки, біля будинку, добра людина, добра і справедлива, слово честі, виразно прочитав, накивав п'ятами.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться початок вислову М. Стельмаха: «... у людини все сіре: і душа, і думки, і погляд».

516. I. Прочитайте вірш Людмили Савчук. Визначте граматичні основи речень. Поясніть, чому в першому реченні ставиться тире.

Моя Україна — це пісенька мами,
 Розлогі лани колосяться хлібами.
 Вишневі садочки. Лелеки на хаті.
 Купають ставочки хмарки пелехаті.
 Моя Україна — то мамина ласка,
 Червона калина, бабусина казка,
 Це соняхи в цвіті, горобчиків згряя...
 Я кращої в світі країни не знаю.

II. «Я хочу сказати своє слово». Що ви уявляєте, коли вимовляєте слово *Україна*?

517. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть повний синтаксичний розбір першого речення.

1. Літо квітами сміється пісню радості співає теплим дощиком проллється і веселкою заграє (*Н. Красоткіна*). 2. Фрукти й зелень соковита це смачні дарунки літа (*Т. Корольова*). 3. Здається пропахло все хлібом навкруг сад подвір'я ластівки навіть річка і луг... (*В. Сторожук*). 4. Луки і гори розкішні діброви і пишні сади все зелене і припишкле (*О. Гончар*). 5. Порозцвітали гарно квіти нагідочки красолі і мачок (*Л. Глібов*).

518. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Скільки є в нас любі друзі для звертання ніжних слів! (*Д. Білоус*). 2. Того можливо не знайду я слова щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 3. Я без тебе мово без зерна полова соняшник без сонця без птахів діброва (*Ю. Рибчинський*). 4. До словечка до слів'ятка притулися! Може так хоч мови рідної навчишся (*М. Тимчак*). 5. На жаль не знаю слів таких щоб злобу знищити в серцях (*К. Тищенко*).

519. I. Прочитайте уривок із блогу. Знайдіть вставні слова. Які відтінки значень вони вносять у речення?

Мама розповідає про новини. Передусім, ясна річ, про погоду. Це ж важливо — знати, яка в них там погода, що там діється над ними в літньому небі північної Луганщини. Вчора дощило, говорить, сьогодні ніби нічого. Я уявляю, який це все має вигляд. Зранку повітря, на диво, густе й насичене. Від їхнього дому, якщо піднятись на ближчий пагорб, видно правий високий берег Айдару. Крейдяні схили срібно горять у ранковому сонці. І з голосів чути лише пташині. І зелені стільки, що за нею губиться все життя.

II. «Я хочу сказати своє слово». Напишіть невеликий блог «Мій травень».

520. Прочитайте текст. Випишіть складні речення, підкресліть граматичні основи. Скажіть, як поєднані частини складних речень.

Коли туман розсіявся, хлопці заходилися вивчати острів. Він виявився значно більшим, ніж хлопці думали

вчора. Від плавнів його відділяла широка протока з латат-
 тям. Вода була чиста й прозора лише в тому місці, звідкі-
 ля приплив Барвінок. У глибині острова між двох дубів
 заховався курінь. Либонь, він стояв не перше літо, бо зарості
 ожини й глоду вкрили зусебіч. Трохи осторонь, біля граніт-
 ної брили, була коптільня. Тут таки на палях висіло кіль-
 ка окостів і низки в'яленої риби. В самому курені хлопці
 надибали на три барильця. Два з них виявилися порожніми,
 а третє було наполовину заповнене медом. У кутку валялося
 кілька старих арканів і щербата сокира з коротким держа-
 ком. За куренем на гіллі сушилася рибальська сіть, трохи
 далі лежав перекинутий човен (За В. Рутківським).

521. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Усміхається соняшник до сонця радіє, вітає його
 Добрий день сонечку я так довго чекав тебе! 2. Буду дивитись очей не зімкну ні на мить і зірка ніколи не згасне думає
 Петрусь і серце радісно тремтить у його грудях. 3. А морозу
 ж ти не боїшся питає мати Юрка й на старших синів поглядає.
 4. Маленький хлопчик Олесь питає дідуся Дідусю де взяла-
 ся ця маленька вишенька (З тв. В. Сухомлинського).

522. Прочитайте байку Езопа. Підготуйте докладний письмовий переказ.

ЛИСИЦЯ І КРУК

Крук украв шматок м'яса і сів на якесь дерево. Побачила
 це Лисиця й захотіла відібрати м'ясо. Вона стала перед Кру-
 ком і почала вихваляти його:

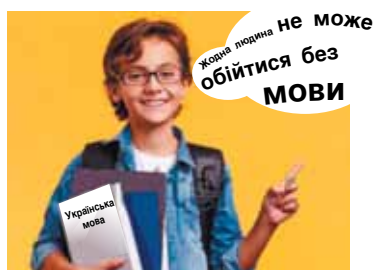
— Який величний і красивий птах!

Крук мовчав. Тоді Лисиця знову обізвалася:

— Цьому птахові найбільше з усіх годилось би царювати.
 Це, безперечно, сталося б, коли б він мав голос.

— Краа! — похвалився голосом Крук і випустив м'ясо.

— О Круче, коли б ти мав також розум, тобі більше
 не бракувало б нічого, щоб стати царем, — сказала Лисиця,
 схопивши м'ясо.

НАШ КАЛЕНДАРИК

Червень — літа початок

Червень! На землі немає
Щасливішої пори.
Тіло набирає вроди,
Душу пісня підійма.
Зацвітає кожне зілля!
В жовтій куряві пилка
До черешні на весілля
Квапиться бджола палка.
В нетрях молодого збіжжя
Цвіркунів ляскоче дзвін.
І, немов хлібина свіжа,
На леваді пахне тмин.
Гнуться хвилі, наче стебла,
Розлінивилась ріка.
А вода у річці тепла,
Лоскотлива і дзвінка.
Дні безжурні, дні веселі,
Тріумфуюча трава!
Тільки джміль з віолончелі
Звуки смутку добува.

Д. Павличко

ДОДАТОК

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ

Подані таблиці містять теоретичний матеріал, який необхідно знати. Користуючись ними, ви підготуєтесь до опитування, самостійно перевірите рівень своїх знань, пригадаєте вивчене протягом року. Із таблицями 1–4 попрацюйте таким чином: затуліть аркушем паперу сторінку підручника так, щоб залишилася видимою тільки ліва колонка. Спробуйте дати визначення до поданих понять. Змогли це зробити, не заглядаючи під аркуш? Отже, ви маєте добрі знання! Якщо ви можете ще самостійно навести приклади до визначень — вітаємо! Ви добре усвідомили те, що вивчали.

Бажаємо успіхів!

Таблиця 1

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ З РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ	
Види мовленнєвої діяльності	Слухання і розуміння, говоріння, читання, письмо
Текст	Ряд пов'язаних за змістом речень, розташованих у потрібній для розкриття теми послідовності
Тема тексту	Те, про що розповідається у тексті
Основна думка тексту	Те, що стверджується в тексті; та проблема, над якою автор змушує нас замислитись
Стилі мовлення	Науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовний
Ситуація спілкування	Певне місце й умови, в яких відбувається спілкування. Відповідно до ситуації спілкування обирається стиль і тип мовлення, обмірковується вживання тих чи інших слів
Типи мовлення	Розповідь, опис, роздум
Текст-розповідь	Містить розповідь про подію, факт, явище. Складається з таких частин: початок дії, розвиток дії, завершення дії

Текст-опис	Містить загальні відомості про предмет, враження від нього; у тексті розкриваються найхарактерніші ознаки предмета та дається оцінка йому
Текст-роздум	Містить твердження, міркування, докази і висновки щодо якогось явища, події чи вчинку

Таблиця 2

ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ		
Лексикологія	Наука, що вивчає сукупність усіх слів мови	
Фразеологія	Наука, що вивчає фразеологізми	
Лексика	Словниковий склад мови	
Однозначні слова	Мають одне лексичне значення	<i>Іменник, місто</i>
Багатозначні слова	Мають кілька лексичних значень	<i>Земля, клас, голова</i>
Переносне значення слів	Образні назви за подібністю	<i>Гострий ніж — гострий погляд, черствий хліб — черства людина</i>
Незапозичені слова	Це слова, спільні для багатьох слов'янських мов, і слова, властиві тільки українській мові	<i>Рука, годинник, мрія</i>
Іншомовні слова	Запозичені з інших мов	<i>Дилер, футбол, бюро</i>
Загальноновживані слова	Це слова, відомі всім носіям мови	<i>Ріка, село, криниця</i>
Терміни	Спеціальні слова, які вживають для точного найменування наукових понять	<i>Синтаксис, координатний промінь, звичайний дріб</i>
Професійні слова	Вживаються в мовленні людей певної професії	<i>Діагноз, препарат, ін'єкція, вакцинація — слова, що вживаються медпрацівниками</i>
Діалектні слова	Вживаються лише мешканцями певної місцевості	<i>Когут (півень), бараболя (картопля)</i>
Історизми	Вийшли з ужитку через те, що зникли предмети й поняття, які вони позначали	<i>Волость, писар, феодал</i>
Архаїзми	Вийшли з ужитку через те, що їх замінили інші слова	<i>Десниця (права рука), рамена (плечі)</i>
Неологізми	Нові слова, які виникають у мові для позначення предметів і понять, що з'являються	<i>Наноробот, криптовалюта</i>

Омоніми	Однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням	<i>Орел</i> (птах) — <i>Орел</i> (місто), <i>коса</i> (дівоcha) — <i>коса</i> (інструмент)
Синоніми	По-різному називають предмет, ознаку чи дію і відрізняються відтінками лексичного значення	<i>Хоробрий, сміливий, безстрашний, відважний</i>
Антоніми	Мають протилежне лексичне значення	<i>Малий — великий, добрий — злий</i>
Пароніми	Близькозвучні слова, що мають різні значення	<i>Адресат</i> (отримувач) — <i>адресант</i> (відправник)
Фразеологізми	Стійкі сполучення слів	<i>Ні в тин ні в ворота, манна небесна, ахіллесова п'ята</i>

Таблиця 3

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ	
Фонетика	Вивчає звуки мови, їх творення, класифікацію
Орфоепія	Вивчає правила вимови і наголошування слів
Графіка	Вивчає способи позначення звуків на письмі
Орфографія	Вивчає правила написання слів

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ				
Голосні звуки	Приголосні звуки			
	Тверді		М'які	
	Дзвінкі	Глухі	Дзвінкі	Глухі
[а]	[б]	[п]	—	—
[о]	[в]	—	—	—
[у]	[г]	[х]	—	—
[е]	[ґ]	[к]	—	—
[и]	[д]	[т]	[д']	[т']
[і]	[дз]	[ц]	[дз']	[ц']
	[дж]	[ч]	—	—
	[ж]	[ш]	—	—
	[з]	[с]	[з']	[с']
	—	[ф]	—	—
	[л]	—	[л']	—
	[м]	—	—	—
	[н]	—	[н']	—
	[р]	—	[р']	—
			[й]	—

1. Скільки голосних звуків в українській мові?
2. Скільки приголосних звуків в українській мові?
3. Які дзвінки приголосні не мають пари серед глухих приголосних?
4. Який глухий приголосний не має пари серед дзвінків?
5. Який приголосний завжди м'який?
6. Які приголосні не бувають м'якими?
7. Скільки букв в українському алфавіті?
8. Яка п'ята літера в українському алфавіті?
9. Які букви позначають два звуки?
10. Яка буква не позначає звука?

Таблиця 4

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ		
Синтаксис	Вивчає словосполучення, речення, текст	
Пунктуація	Вивчає правила вживання розділових знаків	
Словосполучення	Складається з двох або кількох слів, одне з них головне, інше — залежне. Слова у словосполученні зв'язані за змістом і граматично або тільки за змістом	<i>Зелений гай, вийти на вулицю, бігти стрімголов</i>
Речення	Слово або група слів, що виражають відносно закінчену думку. Слова у реченні зв'язані за змістом і граматично	<i>Прямо над нашою хатою пролітають лебеді (М. Стельмах).</i>
Граматична основа речення (головні члени речення)	Підмет (хто? що?) і присудок (що зробив? що робить? що буде робити? який він є? хто він є?). Підмет при виконанні синтаксичного розбору речення підкреслюється однією, присудок — двома прямими лініями	<i><u>Забілили</u> <u>сніги</u> навколо Києва (О. Довженко).</i>
Другорядні члени речення	Додаток, означення, обставина. Вони пояснюють головні члени речення, але можуть пояснювати й інші другорядні члени	<i>Ці гіркі слова ще довго звучали в його душі (Марко Вовчок).</i>
Додаток	Другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання усіх відмінків, крім називного. Підкреслюється так: _ _ _ _ _	<i>Розпрягайте, хлопці, <u>коней</u>... (Нар. творчість).</i>
Означення	Другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? Підкреслюється так: ~~~~~~	<i>Веселі <u>сині</u>, як небо, <u>очі</u> світилися привітно й ласкаво (І. Нечуй-Левицький).</i>

Обставина	Другорядний член речення, що означає час, місце, причину, мету, спосіб дії і відповідає на питання <i>коли? де? чому? з якої причини? як?</i> . Підкреслюється так: — — — — —	<i>Вилізли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток</i> (А. Головка).
Речення поширене	Речення, в якому є другорядні члени	<i>В озері воду скаламучує риба</i> (О. Довженко).
Речення непоширене	Складається тільки з головних членів	<i>Облітають квіти...</i> (В. Сосюра).
Види речень за метою висловлювання	Розповідні (в яких про когось або про щось розповідається), питальні (в яких про когось або про щось запитується), спонукальні (в яких міститься наказ, порада або прохання)	<i>Більш за все чомусь любив я моркву</i> (О. Довженко). <i>О рідне слово, хто без тебе я?</i> (Д. Павличко).
Окличне речення	Вимовляється з підвищеною інтонацією	<i>Ні, наша мова не загине, її не знищать сили злі!</i> (В. Сосюра).
Прямий порядок слів у реченні	Зазвичай присудки стоять після підметів, означення вживаються перед тими словами, від яких вони залежать, а додатки — після присудків	<i>Холодний осінній вітер гойдав гілля дерев.</i>
Однорідні члени речення	Відповідають на те саме питання й відносяться до того самого члена речення. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення	<i>Зійшов місяць та вдарив ясним промінням по білих хатах</i> (Марко Вовчок).
Узагальнювальне слово	Є об'єднувальною назвою до перелічуваних однорідних членів речення, виступає тим самим членом речення, що й однорідні	Усе було в холодному затінку: <u>сад</u> , <u>степ</u> , <u>двір</u> (С. Васильченко).
Звертання	Слово, яке називає особу або предмет, до якого звернена мова. Звертання, при якому є пояснювальні слова, називається поширеним	<i>Вибирати можна все на світі, сину...</i> (В. Симоненко).
Вставні слова	Виражають ставлення мовця до висловлюваного	<i>Художня література, як відомо, допомагає глибше розуміти життя</i> (О. Гончар).
Складне речення	Об'єднує два або кілька простих, які поєднуються між собою інтонацією та за змістом	<i><u>Грає море</u> зелене, <u>тихий день</u> догора</i> (Д. Луценко).

Пряма мова	Висловлювання будь-якої особи, передане дослівно, без змін	«Помилуйте! — йому ягнятко каже. — На світі я ще й году не прожив» (Л. Глібов).
Діалог	Розмова двох осіб	Котик, було, нака- зує: — Ти ж тут нікого не пускай та й сам не виходь, хоч би хто й кликав. — Добре, добре, — каже півник (Нар. творчість).

КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАГОЛОСІВ

адже́	вірші	за́гадка	кухонний
алфа́віт	віршовий	закінчи́ти	ла́те (напій)
а́ркуши́к	вітчи́м	за́кладка (у книзі)	листопа́д
багаторазо́вий	вогнетривки́й	за́крутка	ліво́руч
барлі́г	возз'е́днання	захисни́й	літо́пис
баски́й	вродли́вий	залиши́ти	ло́кшина
беремо́	глибо́ко	занести́	лю́стро
бе́сіда	гороши́на	запита́ння	мабу́ть
бе́шкет	граблі́	заробі́ток	мандри́вник
близкі́й	грома́дський	за́стібка	маслю́кі
болоти́стий	гуща́вина	звісо́ка	мере́жа
боро́давка	дани́на	звичайни́й	міліме́тр
босо́ніж	да́но	зга́рище	міні́тися
бо́язнь	дециме́тр	зда́лека	місти́тися
бузко́вий	джерело́	зібра́ння	навча́ння
бурштино́вий	діало́г	зобра́зити	нанести́
вантажі́вка	добови́й	зра́ння	напій
верба́	добу́ток	зру́чний	на́чинка
весня́ний	довезти́	ідемо́	нести́
вида́ння	довести́	карта́тий	ніздря
визво́льний	дові́дник	кварта́л	нові́й
викори́ювати	докуме́нт	ки́дати	оба́біч
вимо́ва	долі́вка	ки́шка	оби́янка
вимо́га	донести́	кіломе́тр	обра́ння
віпа́док	до́нька	кінчи́ти	обру́ч
вирáзний	дочка́	ко́лесо	одина́дцять
ві́сіти	дро́ва	ко́лія	одноразо́вий
ві́трата	жадо́ба	корабе́ль	о́желедь
вишиваний	жалю́зі	кори́сний	озна́ка
відвезти́	завда́ння	ко́сий	о́лень
відвести́	завдя́ки	котри́й	осо́ка
відго́мін	завезти́	кропи́ва	перевезти́
відданий	завести́	ку́рява	перевести́
віднести́	за́вжди	ку́рятина	переля́к

перенести	прісмерк	статуя	хуртовіна
перепел	прічіп	стовідсотковий	царина
перéпис	пріятель	страшний	цемент
перéпустка	пройдісвіт	стрибати	цэнтнер
підлітковий	проміжок	строкатий	цінник
пізнання	прудкий	текстовий	чарівний
піцєрія	псевдонім	течія	чепурний
повсякчас	разом	тігровий	черговий
пóдруга	рвучкий	тім'яний	черевіки
подушка	ремінь	тісний	черствий
пóзначка	решето	тóвпитися	читання
покрóва	роздрібний	товстий	чорнозем
полоніна	руслó	тонкий	чорнослив
пóмілка	сантимéтр	тризуб	чотирнадцять
поміщик	середина	тулуб	шелюга
помóвчати	сільськогоспо-	український	шовковий
пóночі	дáрський	уподóбання	шофєр
поняття	сімдеся́т	урочістий	щавель
посередіни	сліна	усередіні	щелепа
пóтай	сльотá	ущєлина	щіпці
привезті	сóлодоші	фартух	яловичина
привесті	соломíнка	фольга	ярмарковий
принесті	спіна	фóрзац	ясний

КОРОТКИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Абітурієнт. Той, хто вступає до закладу вищої освіти.

Аборигén. Корінний житель певної країни або місцевості.

Абсурдний. Безглуздий, нісенітний.

Акумуляція. Збирання, нагромадження, зосередження чого-небудь.

Алла́х. Назва бога в мусульманській релігії.

Анна́ли. Записи історичних подій за роками в давніх народів; те саме, що літопис.

Аргумент. Тут: підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чогось.

Артилеріст. Той, хто служить в артилерії.

Артилерія. 1. Вогнепальна зброя різних конструкцій, що вражає противника з великої відстані. 2. Рід військ, який використовує таку зброю.

Архів. 1. Установа, яка займається збиранням, упорядковуванням і зберіганням старих документів, писемних пам'яток тощо. 2. Листи, рукописи, знімки, які стосуються діяльності якої-небудь установи або особи.

Архіпелáг. Група морських островів, розташованих близько один до одного.

Асинхронний. Який не збігається з чим-небудь у часі; неодночасний.

Ба́ня. Тут: опуклий дах, що має форму півкулі; купол.

Баро́ко. Стиль у мистецтві, якому притаманна пишність в оздобленні, величність.

Бас. Низький чоловічий голос.

Баский. Дуже швидкий, жвавий (переважно про коней).

Бі́ль. Законопроект (у Великій Британії, США).

Блог. Інтернет-щоденник, головний вміст якого – регулярно додавані нотатки, зображення тощо.

Бло́гер. Людина, яка є автором блогу.

Бо́нна. Вихователька, переважно з іноземців, яку наймали до дітей у дворянських сім'ях.

Борові́к. Білий гриб.

Брі́фінг. Коротка пресконференція.

Бру́тто. Маса товару з упаковкою.

Будда. Засновник релігії буддизм, божество у буддизмі.

Була́ний. Світло-рудий (про масть коня).

Бу́лла. Грамота Папи Римського, послання.

Бу́тік. Невелика модна крамниця.

Бу́яння. Розквіт, розростання.

Ват. Одиниця вимірювання потужності електричного струму.

Ва́тра (діал.). Вогнище.

Верхові́на. 1. Верхня, найвища частина чого-небудь (наприклад, гори, дерева).

2. Назва високогірної місцевості в межах України.

Вімпел. 1. Вузкий довгий прапор на щоглі військового корабля на позначення його приналежності певній державі. 2. Вузкий довгий прапорець, часто трикутний, що видається на відзнаку яких-небудь досягнень.

Витинанка. Тут: зображення або орнамент, вирізані з різноманітних матеріалів.

Вілла. Розкішна дача за містом або будинок-особняк.

Водограй. Фонтан.

Галасливий. Який галасує, кричить; гучний.

Гамма. Тут: третя літера грецького алфавіту.

Гербарій. 1. Колекція засушених рослин. 2. Установа, де зберігаються і досліджуються такі колекції.

Гончар. Майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини.

Горлиця. Птах родини голубоподібних.

Готівка. Наявні гроші.

Графін. Посудина для напоїв з вузьким довгим горлом.

Гриді. Княжі охоронці.

Гуцули. Група українців, що живуть у гірських районах західних областей України.

Гава. 1. Ворона. 2. Неуважна людина, роззява (перен.).

Газда (діал.). Господар.

Гатунок. Сорт, розряд виробу за якістю.

Гратчастий. Який нагадує собою ґрати; зроблений у вигляді ґрат.

Гречний. Ввічливий у поведженні з людьми, чемний.

Гринджоли. Санчата.

Дбанок. Надбання; те, що хто-небудь здобув.

Дзявульті. Писливо гавкати.

Директіва. Керівна настанова.

Дисертація. Наукова робота, яку захищають для здобуття вченого ступеня.

Диякон. Священнослужитель у християнстві, нижчий за священника.

Діаграма. Графічне зображення, що наочно показує співвідношення між величинами, які порівнюють.

Діаметр. Відрізок прямої, яка проходить через центр кола і сполучає дві його точки.

Донна. Шанобливе звернення до жінки в Італії.

Дурра. Однорічна хлібна і кормова рослина.

Елеватор. Споруда для зберігання зерна.

Елегантний. Вишуканий, витончений; зі смаком одягнений.

Елліни. Стародавні греки.

Еміграція. Переселення зі своєї батьківщини в іншу країну; перебування за межами батьківщини внаслідок такого переселення.

Епо́ха. Великий проміжок часу з визначними подіями; певний період у житті.

Ескі́з. Начерк малюнка, картини; малюнок, за яким створюють що-небудь.

Етике́т. Установлені норми поведінки і правила ввічливості у якому-небудь товаристві.

Єпі́скоп. Вищий духовний чин у християнській церкві. Особа, яка має цей чин.

Єхидний. Тут: Лихий, злий, хитрий.

Застосу́нок. Тут: прикладна комп'ютерна програма, що дає змогу виконувати конкретні прикладні завдання користувача.

Звору́шливий. Який викликає глибокі почуття хвилювання, розчуленості, зворушення.

Зловмі́сний. Який має злі наміри.

Ілюміна́ція. Яскраве освітлення з нагоди якого-небудь свята.

Іммігра́ція. В'їзд чужоземців до якої-небудь країни на постійне проживання.

Інкуба́тор. Апарат для штучного виведення птахів з яєць, риб з ікрини.

Іннова́ція. Нововведення.

Інстагра́м. Соціальна мережа для обміну фото та відео.

Інтерме́цо. 1. Невеликий музичний твір довільної будови, що виконується між частинами опери. 2. Музична п'єса, що є вставним номером серед інших п'єс.

Іподро́м. Спеціально підготовлений та обладнаний майдан для випробування коней і проведення кінноспортивних змагань.

Ірраціона́льний. Якого не можна збагнути розумом, незбагнений, незрозумілий.

Калми́к. Представник народу, що проживає в Калмикії (автономна республіка в Російській Федерації).

Ка́нна. Багаторічна трав'яниста декоративна рослина, що має великі червоні або жовтогарячі квітки.

Катало́г. Списки, перелік книжок, рукописів тощо, складений у певному порядку з метою полегшення пошуку.

Квартáл. Тут: частина міста, обмежена кількома вулицями, що перехрещуються.

Кизі́л. 1. Чагарникова рослина з жовтими квітками та їстівними ягодами. 2. Кислі ягоди цієї рослини темно-червоного кольору.

Кипа́ріс. Південне вічнозелене хвойне дерево пірамідальної форми.

Кисе́т. Торбинка для тютюну, люльки.

Ки́тиця. 1. Скупчення квіток на одній гілці, на одному стеблі. 2. Невеликий сніп соломи.

Ко́гут (діал.). Півень.

Коле́ктор. Тут: труба для збирання рідини і відведення її в певне місце.

Коломійка. 1. Українська народна пісенька типу частівки. 2. Український гуцульський багатолюдний танець, основною фігурою якого є коло.

Кольчуга. Частина старовинного захисного військового спорядження у вигляді сорочки з металевих кілець.

Комин. Тут: горішня частина димоходу над дахом будівлі; димар.

Консєнсус. Згода, відсутність непорозумінь між сторонами, які домовляються про щось.

Кошлатий. 1. З розкуйовдженим, розкошланим волоссям або шерстю. 2. Який розповзається клаптями, клубами в різні боки (хмари, дим) (перен.).

Криця. Тут: сталь, виріб зі сталі.

Кучер. 1. Візник. 2. Завиток волосся.

Лазня. Приміщення, де паряться і миються.

Лампада. Тут: світильник, лампа з оливою, яку запалюють перед іконами.

Левада. Присадибна ділянка землі з сінокосом, городом та садом.

Леміш. Частина плуга, що підрізує шар ґрунту знизу.

Лиман. Озеро з солоною водою поблизу моря, іноді багате на грязі з лікувальними властивостями.

Лібрето. Стислий літературний виклад тексту музичного твору (опери, балету тощо).

Лодія. Човен русичів.

Людний. Такий, що складається з великої кількості людей; багатолюдний.

Людяний. Який широко, доброзичливо ставиться до інших; гуманний.

Мадонна. Назва матері Ісуса Христа у християнстві західного обряду.

Мання. Їжа, що падала із неба під час мандрівки євреїв пустелею.

Марсохід. Автоматичний або керований апарат для дослідження поверхні планети Марс.

Мерэжка. Ажурний узор, зроблений на місці висмикнутих із тканини ниток.

Меценат. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їхніх представників.

Митрополіт. Вище звання православних єпископів (але нижче за патріарха); особа, що має це звання.

Мірра. Ароматична смола деяких тропічних дерев; дерево, з якого добувають цю смолу.

Модерний. Сучасний, новомодний.

Мокко. Сорт кави, напій із кавових зерен цього сорту.

Мотто. Дотепний вислів, афоризм, що вживається як епіграф на початку книжки або розділу.

Мулла. Служитель релігійного культу в мусульман.

Набубнявіти. Збільшитися, наповнитися соками, набрякнути.

Наврочити. Заподіяти нещастя, нашкодити кому-небудь поглядом, словами чи діями; заподіяти шкоду комусь або чомусь.

Нагір'я. Гірська територія, де поєднуються плоскогір'я з гірськими хребтами.

Напучування. Порада, настанова, повчання.

Нація. Форма історичної спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру.

Несамовітий. Не здатний відповідати за свої вчинки, дії, контролювати їх.

Нетто. Маса товару без упаковки.

Нішпорити. Шукати, заглядаючи скрізь, оглядаючи все.

Обценьки. Ручне металеве знаряддя для витягування цвяхів у вигляді щипців із загнутими всередину і загостреними кінцями.

Одіссєя. Тривалі мандріи або блукання з різними пригодами.

Одуд. Невеликий строкатий птах з довгим чубом і тонким, загнутим донизу дзьобом.

Олеандр. Південна вічнозелена рослина з видовженим листям та квітками білого, рожевого, червоного або жовтого кольору.

Онлайн-ігри. Комп'ютерні ігри за умови постійного під'єднання до інтернету.

Опозиція. Протидія; протиставлення своїх поглядів іншим поглядам.

Орач. Той, хто оре землю, хлібороб.

Осєрдя. Тут: основна внутрішня частина деяких приладів, виробів; внутрішня частина олівця.

Ослін. Невелика переносна кімнатна лава для сидіння.

Осока. Багаторічна болотна трава з довгими гострими листками.

Осокір. Високе листяне дерево родини вербових з добре розвиненою кроною; чорна тополя.

Палітра. Дощечка, на якій живописець змішує і розтирає фарби; сукупність кольорів окремої картини.

Парі. Домовленість про виконання певного зобов'язання тією особою, яка програє (виграє).

Пєнні. Бронзова монета у деяких країнах.

Пергамент. 1. Спеціально оброблена шкіра молодих тварин, до винайдення паперу — матеріал для письма. 2. Документ, написаний на такому матеріалі. 3. Обгортковий жир- і вологонепроникний папір.

П'єдестал. Підвищення, на якому встановлюється скульптура, колона; постамент.

Підтюпцем. Дрібними, швидкими кроками.

Плай (діал.). Стежка в горах.

Пóкуть. У селянській хаті — куток, розміщений по діагоналі від печі, під божником.

Полів'яний. Покритий поливою, глазурований.

Полоні́на (діал.). Безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокошу.

Пост. Тут: стаття, допис у соціальних мережах.

Пресконферен́ція. Бесіда, зустріч з представниками преси, радіо, телебачення з питань, що цікавлять громадськість.

Привіле́ї. Особливі переваги, пільги.

Пріоритет. 1. Першість в якому-небудь відкритті, винаході, висловленні ідеї. 2. Переважне, провідне значення чогось, перевага над кимось, чимось.

Прогрès. Розвиток чого-небудь у бік покращення, будь-яка позитивна зміна.

Пусту́нка. Яка любить пустувати; легковажна.

Ра́діус. Половина діаметра.

Ра́лі. Різновид автоперегонів, у яких гонщики змагаються на загальний час подолання певного маршруту.

Рандеву́. Наперед умовлене побачення.

Релі́квія. Річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле.

Рудиментарний. Такий, що зникає, залишковий, з утраченим первинним значенням.

Сек'ю́риті. 1. Служба безпеки. 2. Охоронець.

Селе́бриті. Знаменитість, відома людина.

Сerp. Сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків (жита, пшениці), трави.

Ска́нер. Пристрій для зчитування текстів або зображень з метою перетворення їх у цифровий формат.

Скипида́р. Безбарвна або жовтувата рідина з різким запахом, яку добувають зі смоли хвойних дерев.

Скі́фи. Степові племена, які населяли південну частину сучасної України в давні часи.

Смере́ка. Вічнозелене хвойне дерево з конусоподібною кроною; ялина.

Сні́п. В'язка, оберемок зрізаних стебел (з колосками) хлібних злаків.

Сто́рі. «Історія», публікація у соціальній мережі, що складається з тексту, відео або фото і доступна для перегляду протягом обмеженого часу.

Стрі́ха. Покрівля будівлі, зроблена з соломи або очерету; нижній край цієї покрівлі.

Сюрреалі́зм. Напряму мистецтві ХХ століття.

Та́ймер. Пристрій, що відраховує проміжки часу і може вмикати або вимикати прилад.

Тала́н. Чийсь життєвий шлях; доля.

Тала́нт. Видатні природні здібності людини; хист, обдаровання.

Тра́са. 1. Лінія, як вказує напрям проходження, пролягання чогось. 2. Широкий асфальтований шлях, що з'єднує міста; повітряний, водяний шлях.

Тре́мбі́та (діал.). Гуцульський народний музичний духовий інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби.

Трюмо́. Тут: високе дзеркало, що стоїть.

Узвича́єно. Усталено, широко вживано.

Уніта́рний. Об'єднаний, єдиний, який становить єдине ціле.

Філо́соф. Тут: мислитель, мудрець, шукач істини.

Хеште́г. Мітка (#), яка використовується для розподілу інформації за темами у соціальних мережах і блогах.

Химе́ра. 1. Страховище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона. 2. Дивовижна фантазія, витвір уяви, нереальний план.

Цуна́мі. Великі хвилі, які виникають під час підводних землетрусів в океані і викликають руйнівні спустошення на берегах.

Чага́рник. Зарості багаторічних кущових рослин.

Чудерна́цький. 1. Дивний, дивацький. 2. Незвичайний за формою, змістом: химерний, вигадливий.

Чума́к. В Україні в ХV—ХVІ ст. — візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу.

Шелю́га. 1. Верба гостролиста. 2. Зарості верби гостролистої.

Шибени́к. Тут: те саме, що бешкетник; порушник дисципліни.

Шине́ль. Верхній формений одяг особливого крою, наприклад, для військових.

Шулі́ка. Великий хижий птах родини яструбиних з довгими крилами і загнутим донизу дзьобом.

Ягрі́ти. 1. Спричиняти біль, подразненні в рані, хворому місці. 2. Необережними словами, діями, спогадами змушувати знову відчувати, переживати щось неприємне.

ЗМІСТ

<i>Буду я навчатись (А. Малишко)</i>	3
<i>Любі друзі!</i>	4
<i>Наш календарик</i>	5
§ 1. Значення мови в нашому житті. Українська мова — державна мова України	5

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

§ 2. Повторення вивченого про текст.	19
§ 3. Повторення вивченого про слова як частини мови. Іменник.	27
§ 4. Прикметник.	29
§ 5. Займенник. Числівник	30
§ 6. Дієслово. Прислівник.	33
§ 7. Прийменник. Сполучник.	38
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	45
<i>Наш календарик</i>	46

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 8. Лексичне значення слова. Однозначні і багатозначні слова	47
§ 9. Пряме і переносне значення слова.	55
§ 10. Групи слів за значенням. Омоніми. Відмінність омонімів від багатозначних слів	57
<i>Наш календарик</i>	60
§ 11. Синоніми	63
§ 12. Антоніми	66
§ 13. Пароніми	68
§ 14. Групи слів за походженням: власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова	71
§ 15. Букви <i>и, і</i> в словах іншомовного походження	77
§ 16. Подвоєні букви у словах іншомовного походження	81
§ 17. Активна й пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми	84
<i>Наш календарик</i>	88
§ 18. Групи слів за вживанням: загальноновживані й обмеженого живання. Стилiстично забарвлені слова	91
§ 19. Діалектні, професійні слова й терміни, сленг, просторічні слова	96
§ 20. Фразеологізми.	102
§ 21. Словник. Види словників	107
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	111

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 22. Звуки мовлення. Голосні звуки. Звукове значення букв <i>я, ю, є, ї</i>	112
<i>Наш календарик</i>	116
§ 23. Приголосні звуки. Приголосні тверді й м'які	118
§ 24. Приголосні дзвінки й глухі. Уподібнення глухих і дзвінких приголосних.	121
§ 25. Вимова [г] і [г']	124

§ 26. Знаки письма. Алфавіт	127
§ 27. Співвідношення звуків і букв. Звуковий запис слова. Склад	130
§ 28. Наголос. Наголошені й ненаголошені голосні, їх вимова, позначення на письмі	137
§ 29. Ненаголошені голосні в коренях слів	140
§ 30. Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом.	143
§ 31. Позначення м'якості приголосних на письмі.	149
<i>Наш календарик</i>	153
§ 32. Сполучення йо, ьо	154
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність фонетичного розбору слова	156
§ 33. Правила вживання апострофа	157
§ 34. Чергування у-в, і-й	161
§ 35. Подвоєні букви на позначення збігу двох однакових приголосних	164
§ 36. Вимова і написання слів із подовженими м'якими приголосними.	167
§ 37. Спрощення в групах приголосних.	169
§ 38. Чергування о-а, е-і, е-и	173
§ 39. Чергування о, е з і	176
§ 40. Чергування о-е після ж, ч, ш, й	177
§ 41. Найголовніші випадки чергування приголосних звуків у коренях слів	179
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	181

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§ 42. Словосполучення. Відмінність словосполучення від слова й речення. Головне і залежне слова у словосполученні	182
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність синтаксичного розбору словосполучення	184
§ 43. Речення. Граматична основа речення	185
§ 44. Головні члени речення. Способи їх вираження	187
§ 45. Речення з одним головним членом	191
§ 46. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення	193
§ 47. Другорядні члени речення. Речення поширені і непоширені. Порядок слів у реченні	197
§ 48. Однорідні члени речення	206
§ 49. Узагальнювальне слово при однорідних членах речення	209
§ 50. Звертання	215
§ 51. Вставні слова	219
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність синтаксичного розбору простого речення	221
§ 52. Складне речення. Кома між частинами складного речення	227
<i>Мовний розбір</i> . Послідовність синтаксичного розбору складного речення	230
<i>Наш календарик</i>	230
§ 53. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові	233
§ 54. Діалог	236
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	242
<i>Повторення вивченого</i>	243
<i>Наш календарик</i>	252

ДОДАТОК

Узагальнювальні таблиці	253
Короткий словник наголосів	258
Короткий тлумачний словник	259

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК

1. Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки	9
2. Спілкування	14
3. Поняття про «відоме» і «нове» в реченнях тексту. Докладний усний переказ тексту.	21
4. Тема й основна думка висловлювання	24
5. Підготовка до докладного письмового переказу	36
6. Види мовленнєвих помилок. Робота над виправленням помилок, допущених у переказі.....	42
7. Стилi мовлення. Сфери вживання кожного з них	50
8. Типи мовлення.	61
9. Докладний письмовий переказ тексту-розповіді.....	76
10. Усний твір-розповідь на основі власного досвіду.	89
11. Переказ тексту-розповіді з елементами опису предмета.....	84
12. Усна відповідь на основі переказу параграфа	110
13. Твір-опис предмета за картиною.....	117
14. Твір-опис предмета за власним спостереженням.....	126
15. Переказ тексту-розповіді з елементами опису тварини.....	135
16. Переказ із творчим завданням	142
17. Науковий і художній опис. Твір-опис тварини за картиною... ..	146
18. Твір-опис тварини за власним спостереженням	160
19. Твір-розповідь про випадок із життя.	196
20. Особливості побудови роздуму. Докладний переказ тексту-роздуму.....	204
21. Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму.....	212
22. Лист. Адреса.	222
23. Твір-роздум на основі власного досвіду.....	231
24. Складання діалогів. Заміна прямої мови непрямою	239